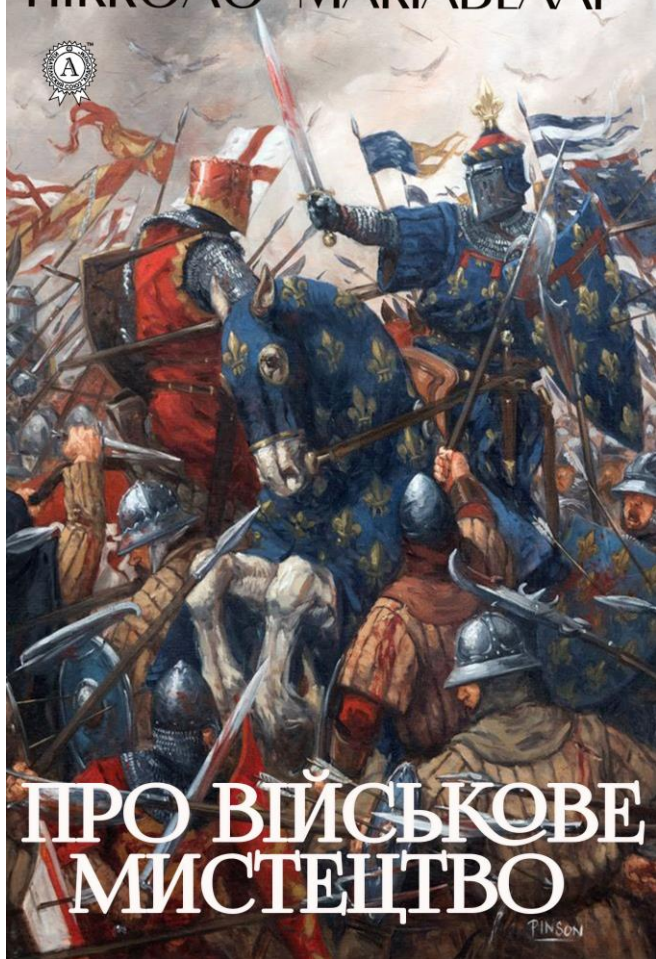

НИККОЛО МАКИАВЕЛЛІ

ПРО ВІЙСЬКОВЕ
МИСТЕЦТВО

PINSON

Нікколо Макіавеллі — відомий італійський філософ і політик епохи Відродження, займав у Флоренції посаду державного секретаря та відповідав за дипломатичні зв'язки республіки.

Його трактат «Про військове мистецтво» — єдиний політичний твір Макіавеллі, опублікований за життя. Ця праця — одна з кращих книг про військову справу, нарівні з «Записками про галльську війну» Гая Юлія Цезаря і «Мистецтвом війни» Сунь Цзи. Завдяки глибокому аналізу військової справи давніх часів і сучасної автору дійсності, а також важливих висновків щодо організації і застосування збройних сил.

Нікколо Макіавеллі

Про військове мистецтво

Передмова

*Нікколо Макіавеллі,
громадянина і секретаря
флорентійського, до книги про
військове мистецтво, присвяченої
Лоренцо, сину Філіппо Строцці,
флорентійському дворянину*

Багато хто, Лоренцо, вважали і вважають, що немає в світі речей, одна з одною менш пов'язаних і більш одна одній чужих, ніж цивільне і військове життя. Тому ми часто помічаємо, що, коли людина задумає виділитися на військовому поприщі, вона не лише одразу змінює плаття, але всією своєю поведінкою, звичками, голосом і поставою відрізняється від будь-якого звичайного громадянина. Той, хто хоче бути швидким і завжди готовим до будь-якого насильства, вважає за неможливе носити цивільний одяг. Цивільні звичаї і звички не підходять тому, хто вважає перші надто м'якими, а другі — непридатними для своїх цілей. Звичайний вигляд і мова здаються недоречними тому, хто хоче лякати інших бородою і лайливими словами. Тому в наш час думка, про яку я говорив

вище, — це сама істина.

Однак якщо подивитися на установи давнини, то не знайдеться нічого більш єдиного, більш злитого, більш співдружного, ніж життя громадянина і воїна. Усім існуючим у державі заради загального блага людей станам не потрібні були б установи, створені для того, щоб люди жили, боячись законів і бога, якби при цьому не готувалася для їх захисту сила, яка, будучи добре влаштованою, рятує навіть такі установи, які самі по собі є нікчемними.

Навпаки, установи хороші, але позбавлені збройної підтримки, розпадаються абсолютно так само, як руйнуються будівлі розкішного королівського палацу, прикрашені коштовностями і золотом, але нічим не захищені від дощу. І якщо в цивільних установах древніх республік і царств робилося все можливе, щоб підтримувати в людях вірність, миролюбність і страх божий, то у війську зусилля ці подвоювалася, бо від кого ж може батьківщина вимагати вірності, як не від людини, яка поклялася за неї померти?

Хто має більше любити світ, як не той, хто може постраждати від війни? У кого має бути живий страх божий, як не в того, хто щодня стикається з незліченними небезпеками і всього більше потребує допомоги Всевишнього? Завдяки цій необхідності, яку добре розуміли законодавці

імперій і полководці, життя солдата славилось іншими громадянами, які всіляко намагалися йому слідувати і наслідувати. Тепер, коли військові установи в корені перекручені і давно відірвані від древніх підвалин, склалися ті зловісні погляди, які призводять до того, що військовий стан ненавидять і всіляко його цураються.

Я ж з усього, що бачив і прочитав, не вважаю неможливим повернути цей стан до його древніх засад і, хоча б частково, повернути йому колишню доблесть. Аби не допустити проведення свого дозвілля без діла, я зважився записати для ревнителів подвигів давнини свої думки про військове мистецтво. Звичайно, говорити про предмет, невідомий тобі з досвіду, — справа смілива, але я все ж не вважаю гріхом звести себе на словах до честі, яку багато хто з ще більшою самовпевненістю привласнював собі в житті. Мої помилки, зроблені при написанні цієї книги, можуть бути виправленими без шкоди для кого б то не було, але помилки людей, вчинені на ділі, пізнаються тільки тоді, коли приведуть до загибелі царства.

Ви ж, Лоренцо, оцініть тепер мою працю і віддайте їй у своєму вирокі ту похвалу або той осуд, якого вони, на вашу думку, заслуговують. Надсилаю їх, щоб висловити вам свою вдячність, хоча все, що я можу зробити, далеко не відповідає

благодіянням, які ви мені зробили. Подібними творами зазвичай прагнуть вшанувати людей, прославлених родом, багатством, розумом і щедрістю, але я знаю, що мало хто може змагатися з вами у багатстві і родовитості, розумом вам рівні лише деякі, а щедрістю — ніхто.

Нікколо Макіавеллі, громадянин
і секретар флорентійський, до читача

Аби читачі могли легко зрозуміти бойовий стрій, розташування військ і таборів, про що тут піде мова, вважаю за необхідне продемонструвати їх наочно. Тому слід спершу перерахувати позначки, якими будуть зображені піхота, кіннота чи інші окремі частини військ. Тож майте на увазі, що такі літери позначають:

o — піхотинці зі щитами;

p — піхотинці з піками;

x — декуріони (начальники десятків);

v — веліти діючі (застрільники);

u — веліти запасні;

C — центуріони (начальники сотень);

T — командир батальйону;

D — командир бригади;

A — головнокомандуючий;

S — музика;

Z — стяг;

- г — важка кіннота;
е — легка кіннота;
⊖ — артилерія.

Книга перша

Я вважаю, що кожну людину після її смерті можна хвалити без сорому, бо тоді відпадає всякий привід і всяка підозра в догоджанні; тому я, не вагаючись, віддам хвалу нашому Козімо Ручеллаї, імені якого я ніколи не міг згадати без сліз, бо пізнав в ньому всі якості, які друг може вимагати від друзів, а батьківщина — від громадянина.

Не знаю, чи дорожив він чимось настільки (не виключаючи й самого життя), щоб радо не віддати це своїм друзям; не знаю такої справи, якої б він міг злякатися, бачачи в ній благо для вітчизни. Заявляю відкрито, що серед багатьох людей, з якими я був знайомий і спілкувався у справах, я не зустрічав людини, душа якої була б більш відкритою всьому великому і прекрасному.

В останні хвилини життя він сумував з друзями про те, що йому судилося померти в ліжку молодим і невідомим і що не виповнилося його бажання принести всім справжню користь; він знав, що про нього можна буде сказати тільки одне — помер вірний друг. Однак, хоча справи його залишилися незавершеними, ми та інші, хто знав

його добре, всі можемо свідчити про високі його якості.

Дійсно, доля не була до нього настільки ворожою і не завадила йому залишити після себе деякі тендітні пам'ятки його блискучого розуму: такими є деякі його твори і любовні вірші, в яких він, хоча і не був закоханий, вправлявся в молоді роки, щоб не витратити часу даремно в очікуванні, поки доля направить його дух до думок більш піднесених. Вірші ці ясно показують, як щасливо висловлював він свої думки і яких вершин він міг би досягти в поезії, якби повністю присвятив себе їй.

Тепер, коли доля забрала в мене такого друга, мені залишилася, як здається, єдина розрада — радісно про нього згадувати і повторювати його влучні слова або глибокодумні міркування. Саме живий спогад — це бесіда його у себе в саду з синьйором Фабріціо Колонною, під час якої названий синьйор докладно говорив про війну, здебільшого відповідаючи на гострі і продумані питання Козімо.

Я з кількома спільними друзями був присутній при розмові і вирішив відновити її в пам'яті, щоб при читанні друзі Козімо, учасники бесіди, жвавіше згадали про його таланти, а інші пошкодували про свою відсутність і в той же час багато чому навчилися з глибокодумних слів

одного з видатних людей нашого часу, корисному не тільки для війни, а й для цивільного життя.

Фабріціо Колонна, повертаючись з Ломбардії, де довго і з великою для себе славою бився за короля католика Фердинанда II Арагонського, будучи проїздом у Флоренції, вирішив відпочити кілька днів у цьому місті, щоб відвідати його світлість герцога Джуліано Медічі і знову побачити декого з раніше знайомих йому дворян. Козімо вважав за потрібне запросити його до себе в сади, не стільки для того, щоб блиснути перед ним розкішшю, скільки для того, щоб скористатися можливістю довгої розмови з ним і навчитися у нього різних речей, про які можна дізнатися від такої людини, бо йому трапилася нагода провести день в розмові про привабливі для його розуму предмети.

Фабріціо з'явився на запрошення, і був з пошаною прийнятий Козімо і його кращими друзями, серед яких знаходились Занобі Буондельмонті, Баттіста делла Палла і Луїджі Аламанні — всі молоді люди, близькі йому, пристрасно захоплені тим самим, що й він сам; замовчую про їхні інші переваги, так як вони щодня і щогодини говорять самі за себе.

За звичаями часу і місця, Фабріціо зустріли з найбільшою пошаною. Коли після блискучого бенкету гості встали з-за столу, насолодившись

благами свята, яким великі люди з їх розумом, постійно спрямованим на предмети піднесені, приділяють мало уваги, було ще рано, і стояла сильна спека. Задля кращого досягнення своєї мети, Козімо, ніби намагаючись сховатися від духоти, повів гостей до найгустішої і тінистої частини свого саду. Коли усі розсілися — хто на траві, яка була тут особливо свіжою, хто на лавках в тіні величезних дерев, — Фабріціо став хвалити красу місця і уважно розглядав дерева, але деяких він не знав, і тому йому важко було їх назвати. Помітивши це, Козімо сказав: «Деякі з цих дерев вам, можливо, не знайомі, але не дивуйтеся, оскільки серед них є такі, які більше цінувалися древніми, а тепер мало відомі». Потім він озвучив назви дерев і розповів про те, як багато попрацював над виведенням цих порід його дід, Бернардо. «Я так і думав, — відповідав Фабріціо. — Це місце і праця вашого предка нагадують мені деяких князів королівства Неаполітанського, які теж з любов'ю розводили такі породи і насолоджувалися їх тінню». На цьому він перервав розмову і деякий час сидів у роздумах, а потім продовжував: «Якби я не боявся вас образити, я висловив би свій погляд; не думаю, що можу вас образити, так як говорю до друзів і хочу розмірковувати про речі, а не злословити. Нехай це не буде нікому образою, але краще б люди намагалися зрівнятися з древніми в справах

мужності і сили, а не в зніженості, в тому, що древні робили при світлі сонця, а не в тіні, і сприймали б у вдачі давнини те, що в ній було справжнє і прекрасне, а не помилкове і збочене; адже коли співгромадяни мої, римляни, стали вдаватися до подібних речей, вітчизна моя загинула». Козімо відповів на це... Але, щоб уникнути неприємних постійних повторень слів: «такий-то сказав», «такий-то відповів», я буду просто називати імена тих, хто говорить. Отже, Козімо сказав:

КОЗІМО. Ви почали розмову, якої я давно хотів, і я прошу вас говорити не соромлячись, як і я без сорому буду вас питати. Якщо я в питаннях або відповідях буду кого-небудь захищати або засуджувати, це відбудеться не для того, щоб виправдовувати або звинувачувати, а для того, щоб почути від вас правду.

ФАБРІЦІО. А я із задоволенням скажу вам все, що знаю, у відповідь на ваші питання, а буде це вірно чи ні — судіть самі. Питання ваші будуть мені лише приємними, адже я почерпну з них стільки ж, скільки ви з моїх відповідей; мудрий запитувач часто змушує співрозмовника багато про що подумати і відкриває йому такі речі, про які він без цих запитань ніколи б нічого не дізнався.

КОЗІМО. Я хочу повернутися до того, про що ви говорили раніше, — а саме, що мій дід і ваші

предки вчинили б мудріше, якби наслідували древніх в справах мужніх, а не в зніженості. Мені хотілося б виправдати мого діда, надавши вам змогу захищати ваших предків. Не думаю, щоб в його часи знайшлася людина, яка б так ненавиділа зніженість, як він, і так любив суворе життя, яке ви вихваляєте; проте він усвідомлював, що ні сам він, ні діти його цим життям жити не можуть, бо він народився в тому розбещеному столітті, коли людина, яка не бажає підкорятися загальним правилам, стала би для всіх і кожного предметом осуду і зневаги.

Адже якби людина, подібно до Діогена, влітку під палючим сонцем лежала б голою на піску, а взимку в саму холоднечу валялася б на снігу, — її вважали б божевільною. Якби в наш час хто-небудь, подібно до спартанців, виховував своїх дітей в селі, змушував би їх спати просто неба, ходити босими, з непокритою головою і купатися в крижаній воді, щоб привчити їх до болю і відучити від надмірної любові до життя і страху смерті, — він був би смішним, і його сприймали б швидше за дикого звіра, ніж за людину. Якби серед нас з'явилася б людина, яка харчується овочами і зневажає золото, подібно до Фабріціо, — її мало хто вихваляв би, але ніхто не став би її послідовником.

Так і дід мій злякався моралі, відступив від

древніх зразків і наслідував їх в тих речах, де він міг це робити, звертаючи на себе менше уваги.

ФАБРИЦІО. У цій частині ви захистили його блискуче, і, звичайно, ви маєте рацію; проте я говорив не стільки про це суворе життя, скільки про інші порядки, більш м'які і більш відповідні до звичок наших днів, і мені здається, що людині, яка належить до числа перших громадян міста, було б неважко їх встановити. Як завжди, я ніяк не можу відмовитися від прикладу моїх римлян: якщо вдивитися в їх спосіб життя і в лад цієї республіки, ми знайдемо там багато такого, що було б не неможливо відновити в громадянському суспільстві, в якому ще вціліло що-небудь хороше.

КОЗІМО. Що ж схоже на стародавні звичаї ви хотіли б увести?

ФАБРИЦІО. Віддавати шану і нагороджувати доблесть, не зневажати бідність, поважати порядок і лад військової дисципліни, змусити громадян любити один одного, не утворювати партій, менше дорожити особистими вигодами, ніж суспільною користю, і багато іншого, що цілком поєднується з духом нашого часу. Все це неважко сприйняти, якщо тільки ретельно обміркувати і застосувати вірний засіб, бо істина тут є такою очевидною, що вона може бути засвоєна звичайним розумом. Всякий, хто це зрозуміє, посадить дерева, під тінню яких можна відпочивати ще з більшим щастям і

радістю, ніж в цьому саду.

КОЗИМО. Я жодним словом не хотів би заперечувати ваші слова і надаю це тим, у кого може бути власне судження про такі речі; звертаюся тепер до вас, як до обвинувача тих, хто не наслідує древніх у їхніх великих справах, і думаю, що таким шляхом я ближче підійду до мети нашої бесіди. Мені хотілося б дізнатися від вас, чому ви, з одного боку, мечете громи проти тих, хто не схожий на древніх, і разом з тим самі в своїй сфері військової справи, в якій здобули настільки гучну славу, ніколи не зверталися до стародавніх звичаїв і навіть не запроваджували нічого, що хоча б приблизно нагадувало їх?

ФАБРИЦІО. Ви підійшли саме до того, чого я очікував, бо вся моя промова вимагала саме цього питання, і я нічого іншого не хотів. Мені, звичайно, було б легко виправдатися, але, щоб зробити приємність вам і собі (благо час нам це дозволяє), я хочу поговорити на цю тему більш детально.

Якщо люди хочуть щось зробити, вони, передовсім, мають з усією ретельністю підготуватися, щоб принагідно бути у всеозброєнні для досягнення наміченої ними мети. Коли приготування зроблені обережно, вони залишаються таємницею, і нікого не можна звинуватити в недбалості, поки не з'явиться слушний момент для розкриття свого задуму; якщо

ж людина і тоді продовжує діяти, це означає, що вона або недостатньо підготувалася, або взагалі нічого не обдумала. Мені ж ніколи не довелося показувати, що я готуюся до відновлення древніх підвалин військової справи, і тому ні ви, ні хто-небудь інший не може звинувачувати мене в тому, що я цього не виконав. Думаю, що це достатньо захищає мене від вашого докору.

КОЗІМО. Звичайно, якби я був упевнений, що нагода вам не випала.

ФАБРИЦІО. Я знаю, що ви можете сумніватися, чи була в мене okazія чи ні; тому, якщо вам завгодно терпляче мене вислухати, я хочу поговорити про те, які приготування потрібно попередньо зробити, яким має бути очікуваний привід, які перешкоди можуть зробити всі приготування марними і знищити саму можливість доброго випадку; словом, я хочу пояснити, чому подібні заходи бувають водночас і нескінченно важкими, і нескінченно легкими, хоча це видається протиріччям.

КОЗІМО. Більшого задоволення ви не можете дати ні мені, ні моїм друзям: якщо вам не набридне говорити, ми, звичайно, не втомимося вас слухати. Промова ваша буде, як я сподіваюся, тривалою, і я, з вашого дозволу, хочу з одним проханням звернутися до моїх друзів: всі ми просимо вашої поблажливості, якщо перервемо вас іноді

яким-небудь, можливо недоречним, питанням.

ФАБРІЦІО. Ваші питання, Козімо, і питання цих юнаків мене тільки порадують, адже я впевнений, що ваша молодість повинна породжувати у вас велику любов до військової справи і вселяти вам більшу довіру до моїх слів. Люди похилого віку, з сивою головою і застиглою кров'ю, або ненавидять війну, або закостеніли в своїх помилках, бо вони вірять, що якщо живуть так погано, як тепер, то винні в цьому часи, а не занепад моралі.

Тому задавайте мені питання вільно і не соромлячись; мені це приємно тому, що я зможу трохи відпочити, і тому що мені хотілося б не залишити у ваших головах навіть тіні сумніву. Почну з ваших слів, звернених до мене, а саме — що в своїй галузі, тобто у військовій справі, я не наслідував ніяких звичаїв Стародавнього світу. Відповідаю, що війна — це такого роду ремесло, яким окремі люди чесно жити не можуть, і вона повинна бути справою лише республіки або королівства.

Держави, якщо тільки вони впорядковані, ніколи не дозволять будь-якому громадянину або підданому займатися війною як ремеслом, і жодна гідна людина ніколи не зробить своїм ремеслом війну. Ніколи не вважатимуть гідною людину, яка обрала собі заняття, що може приносити їй вигоду,

якщо вона перетвориться на хижака, обманщика і насильника і розвине в собі якості, які обов'язково перетворять її на погану.

Люди, великі або нікчемні, для яких війна — ремесло, можуть бути тільки поганими, оскільки це ремесло в мирний час прогодувати їх не може. Тому вони змушені або прагнути до того, щоб миру не було, або так нажитися під час війни, щоб вони могли бути ситі, коли настане мир.

Ні та, ні інша думка не може зародитися в душі гідної людини; адже якщо хотіти жити війною, треба грабувати, насильничати, вбивати однаково друзів і ворогів, як те роблять такого типу солдати. Якщо не хотіти миру, треба вдаватися до обману, як обманюють воєначальники тих, кому вони служать, притому з єдиною метою — продовжити війну. Якщо мир все-таки укладається, то ватажки, втративши платню і привільне життя, часто набирають зграю шукачів пригод і безсовісно грабують країну.

Хіба ви не пам'ятаєте, що сталося в Італії, коли після закінчення війни залишилося багато солдатів без служби, і як вони, об'єднавшись в кілька великих загонів, які називалися «компанії», нищпорили по всій країні, обкладали даниною міста і розбійничали без найменшої перешкоди? Хіба ви не читали про карфагенських найманців, які після Першої Пунічної війни збунтувалися під

проводом Матона і Спендіона, самочинно обраних ними в начальники, і повели проти карфагенян війну, яка стала для них більш небезпечною, ніж війна з римлянами? За часів батьків наших Франческо Сфорца не тільки обдурив міланців, у яких він був на службі, але відняв у них свободу і став їхнім князем, і вчинив так тільки для того, щоб мати можливість жити в розкошах після укладення миру.

Так діяли і всі інші італійські солдати, для яких війна була окремим ремеслом. І якщо, незважаючи на своє віроломство, вони не стали герцогами Мілана, то тим гірше, тому що такого успіху вони не домоглися, а їхні злочини були меншими. Сфорца, батько Франческо, який служив королеві Джованні, змусив її здатися на милість короля Арагона, тому що абсолютно несподівано її покинув, і вона залишилася беззбройною серед оточуючих ворогів. А зробив він це через користолюбство або через бажання відібрати в неї престол. Браччо тими ж засобами намагався заволодіти Неаполітанським королівством, і перешкодили йому тільки поразка і його смерть під Аквилою. Єдина причина подібних неподобств — це існування людей, для яких військова справа була тільки їхнім приватним ремеслом. Слова мої підтверджує ваше ж прислів'я: «Війна родить злодіїв, а світ їх вішає». Адже іншої справи ці люди

не знають. Існувати своїм ремеслом вони не можуть; сміливості і таланту, щоб об'єднатися і перетворити зло на благородну справу, у них немає, тож вони мимоволі стають грабіжниками з великої дороги, і правосуддя змушене їх винищувати.

КОЗІМО. Слова ваші майже знищили в моїх очах військове звання, яке здавалося мені найпрекраснішим і почесним; якщо ви не поясните це докладно, я залишуся незадоволеним, бо якщо все йде так, як ви говорите, то я не знаю, звідки ж береться слава Цезаря, Помпея, Сципіона, Марцелла і безлічі римських полководців, яких поголос звеличує, як богів.

ФАБРИЦІО. Я ще далеко не скінчив, оскільки збирався говорити про дві речі: по-перше, про те, що гідна людина не може обрати собі військову справу тільки як ремесло; по-друге, про те, що жодна упорядкована держава, чи то республіка або королівство, ніколи не дозволить своїм підданам фізичним або юридичним особам перетворити в ремесло таку справу, як війна.

Про перше я сказав уже все, що міг; залишається сказати про друге, і тут я маю намір відповісти на ваше останнє питання. Я стверджую, що популярність Помпея, Цезаря і майже всіх римських полководців після Третьої Пунічної війни пояснюється їх хоробрістю, а не цивільними чеснотами; ті ж, хто жив до них, прославилися,

немов вояки, і як гідні люди. Відбувається це через те, що вони не робили собі з війни ремесла, тоді як для тих, кого я назвав раніше, війна була саме ремеслом.

Поки трималася чистота республіканських звичаїв, жодний громадянин, навіть найбільш гордий патрицій, і не думав про те, щоб, спираючись на військову силу, в мирний час нехтувати законами, грабувати провінції, захоплювати владу і тирантувати над вітчизною; з іншого боку, навіть найтемнішому плебею не спадало на думку порушувати клятву воїна, примикати до приватних осіб, зневажати сенат або допомагати встановленню тиранії заради того, щоб годуватися повсякчас військовим ремеслом. Воєначальники задовольнялися тріумфом і з радістю поверталися до приватного життя; солдати складали зброю охочіше, ніж бралися за неї, і кожен повертався до своєї роботи, обраної як справу життя; ніхто і ніколи не сподівався жити награбованою здобиччю і військовим ремеслом.

Великий і повчальний приклад залишив Атілій Регул; він очолював військо в Африці, і, коли карфагеняни були майже переможені, Регул просив у сенату дозволу повернутися додому, щоб обробляти свої землі, запущені його ж працівниками. Ясно як день, що, якби він займався військовою справою як ремеслом і хотів нажитися

цим шляхом, він, господар стількох провінцій, не просив би дозволу повернутися додому і стерегти свої поля; кожен день намісництва приносив би йому набагато більше, ніж вартувало все його майно. Але громадяни ці були істинно гідними людьми, які не робили з війни ремесла і не бажали собі від неї нічого, крім роботи, безпеки і слави. Тому, піднявшись на вищі її щаблі, вони з радістю поверталися до свого дому і жили своєю працею.

Так поводитися найпростіші люди і звичайні солдати. Це видно з того, що кожен з них розлучався з військовою службою без жалю. Залишаючи військо, він, однак, завжди готовий був повернутися в стрій і разом з тим під час військової служби з радістю думав про звільнення від неї. Підтвердженнь цьому багато; ви ж знаєте, що одним з головних привілеїв, який римський народ міг надати своєму громадянину, була свобода служити у війську тільки за власною волею, а не з примусу.

Поки міцними були підвалини Стародавнього Риму, тобто до часів Гракхів, не було солдатів, для яких війна стала б ремеслом, а тому військо налічувало дуже мало негідних людей, і, якщо такі виявлялися, їх карали за всією суворістю закону. Тому будь-яка благоустроєна держава має ставити собі за мету — зробити військовою справою в мирний час тільки вправою, а під час війни — наслідком необхідності і джерелом слави. Ремеслом вона має

бути тільки для держави, як це і було в Римі. Усякий, хто, займаючись військовою справою, має на увазі сторонню мету, тим самим демонструє себе поганим громадянином, а держава, побудована на інших засадах, не може вважатися благоустроєною.

КОЗІМО. Я цілком задоволений всім, що ви сказали досі, і особливо вашим висновком; для республік я вважаю його вірним, але не знаю, чи так це для королівств. Мені здається, що король швидше захоче оточити себе людьми, для яких війна — їхнє єдине ремесло.

ФАБРИЦІО. Благоустроєному королівству особливо належить уникати такого роду майстрів, бо вони знищать короля і будуть тільки служити тиранії. Не спростовуйте мене прикладами сучасних королівств, тому що я не визнаю їх благоустроєними. У королівствах з хорошими установами у короля немає необмеженої влади, крім одного лише виключення — війська; це єдина галузь, де необхідне швидке рішення, а отже, єдина воля. У всьому іншому королі нічого не можуть робити без згоди ради, а радники завжди побоюватимуться, що поряд з королем з'являться люди, які під час миру хочуть війни, оскільки їм без неї не прожити. Однак я готовий бути поступливішим; не стану шукати королівства цілком благоустроєного, а візьму королівство, схоже на нині існуючі; в цьому випадку король так

само має боятися людей, для яких війна є ремеслом; він має боятися їх тому, що життєвою силою всякого війська, без сумніву, є піхота.

Якщо король не вживає заходів для того, щоб піхотинці його війська після укладення миру охоче поверталися додому і знову ставали до своєї роботи, він неминуче загине. Найнебезпечніша піхота — це та, що складається з людей, які живуть війною, ніби ремеслом, бо ти змушений або вічно воювати, або вічно їм платити, або вічно боятися повалення з престолу. Завжди воювати неможливо, вічно платити не можна — мимоволі залишається жити в постійному страху.

Поки в моїх римлянах ще жила мудрість і громадянська доблесть, вони, як я вже говорив, ніколи не дозволяли своїм громадянам дивитися на військову справу як на ремесло, хоча могли платити скільки завгодно, бо весь час воювали. Римляни прагнули уникнути небезпек безперервного перебування громадян у війську. Та оскільки часи змінювалися, вони стали поступово замінювати новими людьми тих, хто вже відслужив свій термін, тож протягом п'ятнадцяти років легіон оновлювався повністю. Таким чином, до війська набиралися люди в розквіті сил, тобто від вісімнадцяти до тридцятип'ятирічного віку, коли ноги, руки і очі людини однаково сильні. Римляни чекали того, щоб ослабла фортеця воїнів і

посилилася їхня хитрість, як це сталося пізніше, за часів загального падіння моралі.

Октавіан, а за ним Тиберій вже думали більше про власну могутність, ніж про суспільне благо; тому, щоб їм легше було панувати самим, вони почали роззброювати римський народ і тримали на кордонах імперії одні й ті ж легіони. Однак їм здавалося, що для приборкання римського народу і сенату цього мало, і оп з'являється нове військо, яке отримало назву преторіанців. Це військо завжди стояло біля самих стін Рима і було ніби фортецею, що височіла над містом. Тоді й почали охоче дозволяти солдатам цих військ перетворювати військову службу в ремесло, — і наслідки цього позначилися негайно: знахабнілі солдати стали загрозою сенату і небезпекою для імператорів; багато кого з них було вбито безсоромними преторіанцями, які зводили і скидали з престолу кого їм було завгодно. Траплялося, що в один і той самий час з'являлося кілька імператорів, проголошених різними частинами військ.

Такий порядок призвів насамперед до розподілу, а потім і до загибелі імперії. Тому, якщо король хоче безпеки, він повинен складати свої піхотні війська з таких людей, які при оголошенні війни йдуть на неї охоче з любові до нього, а після укладення миру ще охочіше повертаються до своїх домівок. Він цього завжди досягне, якщо буде

брати до війська солдат, які вміють годуватися не війною, а іншими ремеслами. Тому, коли настає мир, король повинен подбати про те, щоб князі повернулися до справи управління своїми васалами, дворяни — до хазяйнування в своїх володіннях, піхотні солдати — до звичайних занять, і взагалі домогтися того, щоб всі вони охоче бралися за зброю в ім'я миру, а не намагалися порушити мир в ім'я війни.

КОЗИМО. Ваше міркування видається мені дуже глибоким, але я продовжую коливатися, оскільки ваші слова майже протилежні всьому, про що я думав досі. Я бачу навколо себе безліч синьйорів і дворян, яким знання військової справи дозволяє існувати під час миру, наприклад, таких, як ви, які перебувають на службі у князів і міст; я знаю також, що майже вся важка кіннота продовжує отримувати свою платню, а піхота залишається на службі для охорони міст і фортець; тому мені здається, що під час миру кожному знайдеться місце.

ФАБРИЦІО. Мені здається, ви навряд чи самі впевнені в тому, що будь-який солдат знайде собі місце в мирний час. Якби навіть не було інших доказів, можна було б задовольнитися, вказавши, що чисельність солдатів, які залишаються на службі в місцях, названих вами, дуже невелика: хіба є хоч яка-небудь відповідність між кількістю піхоти,

необхідної на війні, і кількістю її у час миру? Адже гарнізон мирного часу у фортецях і містах повинен бути принаймні подвоєний під час війни; сюди варто додати велику кількість польових військ, які в мирний час розпускаються.

Що стосується війська, яке охороняє уряд, то приклад папи Юлія II і вашої республіки наочно продемонстрував, наскільки страшними є солдати, які не бажають вчитися ніякому ремеслу, крім війни; адже зухвалість цих воїнів змусила вас відмовитися від їхніх послуг і замінити їх швейцарцями — людьми, котрі народилися і виховані в повазі до законів і покликані громадами за всіма правилами справжнього набору. Тому не кажіть більше, що для кожного знайдеться місце під час миру.

Відносно важкої кінноти відповідь на ваше заперечення здається більш важчим, так як вся вона і після укладення миру зберігає свою платню. Проте якщо подивитися на справу уважніше, то відповідь знайти легко, бо цей порядок збереження на службі кінноти сам по собі шкідливий і дурний. Справа в тому, що це все люди, для яких війна — ремесло; якби вони були тільки підтримані досить сильними піхотними загонами, вони щодня доставляли б тисячі неприємностей урядам, при яких створюються; але оскільки їх мало, і вони самі по собі не можуть утворити військо, то і шкоди від

них часто не так вже й багато.

А втім вони приносили достатньо шкоди, як це видно з прикладів Франческо Сфорца, його батька, і Браччо з Перуджі, про які я вам вже розповідав. Тому я не прихильник звичаю залишати кінноту на постійній службі, — це погане правило, яке може призвести до великих незручностей.

КОЗІМО. Ви хотіли б зовсім без неї обійтися? А якщо ви її все ж збережете, то якою мірою?

ФАБРИЦІО. Шляхом набору, але не так, як це робить король Франції, тому що прийнятий там порядок так само небезпечний, як наш, і не захищає від солдатської розбещеності. Я б робив як стародавні, у яких кіннота складалася з їх же підданих. Коли укладався мир, кінноту розпускали по домівках і повертали до звичайних справ; втім, я докладніше скажу про це пізніше. Таким чином, якщо цей рід військ може зараз навіть в мирний час жити своїм ремеслом, це відбувається лише від збоченого порядку речей. Що стосується грошей, сплачуваних мені та іншим воєначальникам, то я прямо скажу, що це шкідливий захід: мудра республіка не платила б такої платні нікому, а під час війни ставила б на чолі війська тільки своїх громадян, які по закінченню війни поверталися б до мирних занять. Так само чинив би і мудрий король, а якби він і платив цю платню, то як винагороду за особливий подвиг або як ціну за послуги, які

воєначальник може надати як в мирний, так і у воєнний час.

Оскільки ви посилаєтеся на мене, то я наведу власний приклад і скажу, що війна ніколи не була для мене ремеслом, тому що моя справа — це управління моїми підданими і захист їх, а для того щоб їх захищати, я повинен любити мир і вміти вести війну. Мій король цінує і поважає мене не стільки за те, що я розумію військову справу, скільки за вміння бути йому радником під час миру. Якщо король мудрий і хоче правити розумно, він має наближати до себе тільки таких людей, тому що надмірні ревнителі миру або занадто завзяті прихильники війни неодмінно направлять його на хибний шлях.

Тепер я вам з цього приводу більше нічого не можу сказати, і якщо цього мало, то вам доведеться звернутися до співрозмовника, який краще за мене зуміє вас задовольнити. Тепер ви, можливо, починаєте розуміти, як важко застосовувати до сучасних війн стародавні звичаї, як повинен готуватися до війни всякий завбачливий правитель, і на які обставини він може розраховувати, щоб досягти поставлених перед собою цілей. Якщо моя бесіда вас не втомлює, то ви крок за кроком наблизьтеся до більш точного розуміння цих речей, у міру того як ми будемо детально порівнювати древні установи з порядками наших днів.

КОЗІМО. Якщо нам і раніше хотілося дізнатися вашу думку про ці предмети, то після всього, що ви сказали, бажання наше тільки подвоїлося; ми дякуємо вам за те, що вже отримали, і просимо розповісти нам інше.

ФАБРИЦІО. Якщо таке ваше бажання, я почну обговорювати цей предмет з самого початку: тож мене легше буде зрозуміти і я краще зможу довести свою думку. Всякий, хто хоче вести війну, ставить собі одну мету — отримати можливість протистояти будь-якому ворогові в полі і перемогти його у вирішальній битві. Щоб досягти цієї мети, необхідно мати військо. Для цього слід набрати людей, озброїти їх, дати їм певний устрій, навчити їх діяти як малими загонами, так і великими частинами, вивести їх в табори і вміти протиставити їх ворогові одразу на місці або під час руху.

У цьому все мистецтво польової війни, найбільш необхідної і почесної. Хто змусить ворога прийняти бій в обстановці, для себе вигідній, виправить цим всі інші помилки, допущені ним при керівництві військовими діями. Той же, у кого цієї можливості немає, ніколи не завершить війну з честю, яким би він не був вправним в інших деталях військової справи. Виграна битва згладжує всі інші промахи, і навпаки: поразка робить марними всі колишні успіхи.

Якщо хочеш створити військо, треба, перш за все, знайти людей. Тому звертаюся до способу їх вибору, як виражалися древні, або набору, як сказали б ми. Волю говорити «вибір», щоб вжити слово більш почесне.

Письменники, які встановили правила війни, пропонують брати до війська жителів країн з помірним кліматом, щоб поєднувати в солдатові сміливість і розум; спекотні країни народжують людей розумних, але несміливих, а холодні — сміливих, але нерозважливих. Таке правило добре для правителя, який панував би над цілим світом і тому міг би обрати людей з будь-якої місцевості, з якої йому заманеться. Якщо ж встановлювати правило, придатне для всіх, то варто зазначити, що як республіки, так і королівства повинні вибирати собі солдатів з жителів власної країни, яким би не був її клімат — холодний, жаркий або помірний.

Приклад древніх показує, що у кожній країні хороші солдати створюються навчанням. Там, де не вистачає природних даних, вони заповнюються мистецтвом, яке в цьому випадку сильніше самої природи. Набір солдатів з чужинців не можна називати вибором, тому що вибирати — означає повернути до війська кращих людей країни і мати владу закликати однаково тих, хто хоче і хто не хоче служити. Зрозуміло, що такого роду відбір можливий тільки в своїй країні, тому що не можна

брати будь-кого в землях, тобі не підвладних, і доводиться обмежуватися добровольцями.

КОЗІМО. Однак з цих добровольців одних ми візьмемо, інших відпустимо, і тоді це все можна назвати вибором.

ФАБРИЦЮ. Ви певною мірою маєте рацію, але зважайте на недоліки такого способу, і тоді виявиться, що саме вибору тут ніякого немає. По-перше, добровольці з чужинців ніколи не належать до числа кращих солдатів, навпаки, це — покидьки [свої] країни: бешкетники, ледачі, розгнуздані, безбожники, які втекли з дому, богохульники, гравці — ось що таке ці бажаючі. Немає нічого більш несумісного з духом справжнього і міцного війська, ніж подібні звичаї.

Якщо кількість цих людей значно більша за потрібну, то можна ще вибирати, але так як сам матеріал поганий, то і вибір не може бути хорошим. Однак часто буває, що їх приходить занадто мало; тоді доводиться брати всіх, і виходить вже не відбір, а просто наймання піхотинців. Так безладно набираються тепер війська в Італії та в інших країнах, крім Німеччини, і відбувається це через те, що людина стає солдатом не за велінням князя, а з власної волі. Скажіть тепер самі, які військові установи древніх мислимі у війську, набраному подібними способами?

КОЗІМО. Що ж робити?

ФАБРІЦІО. Те, що я вже сказав: набирати війська з власних громадян і за наказом князя.

КОЗІМО. А можна було б тоді ввести хоча б деякі древні установи?

ФАБРІЦІО. Звичайно, за умови, що в королівстві на чолі війська буде стояти сам князь або особа, обрана законною владою, а в республіці — хто-небудь з громадян, обраний полководцем; інакше добитися чогось хорошого дуже важко.

КОЗІМО. Чому?

ФАБРІЦІО. Відповім вам свого часу; зараз задовольняйтесь тим, що інакше не можна.

КОЗІМО. Якщо брати солдат у власній країні, то де, на вашу думку, краще їх набирати — в містах чи в окрузі?

ФАБРІЦІО. Всі письменники сходяться на тому, що краще обирати солдатів з окружних селян; це люди загартовані, виховані у праці, звиклі до сонця, вони не шукають тіні, привчені до використання залізного знаряддя, до земляних робіт, до переміщення вантажів, а крім того, вони прості і нехитрі. Однак я особисто вважав би, що так як є два типи солдат — піші та кінні, то піхоту краще набирати з селян, а кінноту — з городян.

КОЗІМО. Якого віку повинні бути солдати?

ФАБРІЦІО. Для зовсім нового війська я брав би людей від сімнадцяти до сорока. Якщо ж військо вже є, і треба було б його поповнити, то виключно

сімнадцятирічними.

КОЗІМО. Мені не зовсім зрозуміла ця різниця.

ФАБРІЦІО. Я поясню вам. Якби мені довелося створювати військо там, де його немає, то для навчання, про яке я буду говорити згодом, варто б обрати всіх здатних носити зброю, хто досяг призовного віку. Якби мені довелося проводити відбір в країні, де військо вже є, то для поповнення я би брав сімнадцятирічних, оскільки інші були б давно вже набрані.

КОЗІМО. Значить, ви хотіли б увести щось схоже на порядок, прийнятий у нас?

ФАБРІЦІО. Ви маєте рацію, але я не знаю, нагадував би він ваш устрій в озброєнні, командуванні, навчанні та бойовому шикуванні.

КОЗІМО. Значить, ви схвалюєте наше військовий устрій?

ФАБРІЦІО. Навіщо ж мені його засуджувати?

КОЗІМО. Тому що багато розумних людей завжди його засуджували.

ФАБРІЦІО. Ви суперечите собі, коли говорите, що обізнана людина засуджує цей устрій; тоді її марно вважають знавцем.

КОЗІМО. Ми змушені так думати, тому що досвід цього порядку завжди був поганий.

ФАБРІЦІО. Дивіться, щоб не стали ви самі винними, а зовсім не ваш устрій; ви переконаєтеся в цьому ще до кінця нашої бесіди.

КОЗІМО. Ви принесете нам цим величезну насолоду; я навіть хочу заздалегідь відкрити всі звинувачення, виставлені проти нашого військового устрою, щоб ви потім могли краще його захистити. Обвинувачі міркують так: порядок цей або непридатний і може привести до загибелі республіки, або доцільний, але наслідком його легко може бути захоплення влади воєначальником; при цьому посилаються на римлян, у яких власні війська знищили республіканську свободу; посилаються також на венеціанців і на короля Франції: венеціанці, щоб не потрапити під панування свого ж громадянина, користуються найманими військами; король обеззброїв своїх підданих, аби мати можливість спокійніше наказувати. Однак вони більше побоюються непридатністю власного війська, ніж захопленням влади, і як доказ своєї правоти наводять два аргументи: перший — недосвідченість своїх солдатів, другий — насильницька служба; після відомого віку, стверджують вони, вчитися вже не можна, а примус ніколи ні до чого доброго не веде.

ФАБРИЦІО. Всі ці доводи надходять від людей, які розглядають речі дещо здалеку, що я вам зараз доведу. Щодо аргументу про непридатність, то я повинен сказати: найкраща армія та, яка складається зі своїх же громадян, і тільки цим шляхом можна таку армію утворити. Суперечки

через це немає, і я не стану витратити час на докази, так як за мене говорять всі приклади давньої історії.

Противники цієї армії (міліції) посиляються на недосвідченість солдатів і на примусову службу; я скажу, що, дійсно, недосвідченість солдатів не сприяє хоробрості, а примус викликає невдоволення, але ж мужність і досвідченість, як ви побачите згодом, виховуються в солдата озброєнням, навчанням і воєнним строєм.

Що стосується примусу, то ви маєте знати, що люди, набрані у війська велінням князя, служать не зовсім примусово і не зовсім добровільно, бо повна добровільність призвела б до тих незручностей, про які я вже говорив: не було б справжнього відбору людей, а добровольців завжди нараховувалося б занадто мало; повна примусовість теж призвела б до поганих наслідків. Тому варто було б обрати середній шлях: люди приходять на службу не зовсім добровільно і не безумовно з примусу, а через свою повагу до князя, гніву якого вони бояться більше, ніж карі.

Виходить поєднання примусовості і доброї волі, яке не дасть розвинути невдоволення, що загрожує небезпечними наслідками. Я не кажу, що таке військо непереможне, оскільки римські легіони бували розбитими безліч разів, так само як і військо Ганнібала. Взагалі нереально створити таке військо, за непереможність якого можна було б ручатися.

Ваші знавці не повинні судити про непридатність міліції через одну невдачу: бій можна однаково програти і виграти, але головне — це усунути причини поразки.

Якщо почати дошукуватися цих причин, то неважко переконатися, що сила тут не в недоліках прийнятого у вас порядку, а в його недосконалості; необхідно, як я вже говорив, не засуджувати міліцію, а виправляти її; що треба робити — це я вам розкрию поступово.

Інший аргумент супротивників — це можливість захоплення влади воєначальником. Відповідаю, що зброя в руках власних громадян або воїнів, вручена їм в силу закону, ніколи ще не приносила шкоди; навпаки, вона завжди корисна, і цим шляхом можна краще охороняти чистоту державного ладу, ніж будь-яким іншим. Рим 400 років жив вільною державою і був озброєний; в Спарті свобода трималася 800 років; навпаки, у багатьох інших державах, які не спираються на власну збройну силу, свобода не зберігалася навіть 40 років.

Військо потрібне державі, і, якщо у неї немає своєї військової сили, вона наймає чужинців, чужоземні війська шкідливіші для загального блага, ніж свої, бо їх простіше підкупити і честолюбець швидше може на них спертися. Здійснити ці наміри йому тим легше, що гноблені беззбройні.

Крім того, два ворога завжди страшніші для республіки, ніж один. Закликаючи чужоземну зброю, вона одночасно боїться і чужих солдатів, і власних громадян. Що такий страх ґрунтовний, про це ви можете судити, згадавши мою розповідь про Франческо Сфорца. Навпаки, коли республіка має власне військо, для неї страшне тільки одне — владолюбство свого ж громадянина.

Нарешті, з усіх можливих доводів я буду посилатися тільки на один: думка, що жителі країни виявляться нездатними захищати її зброєю, ще ніколи не приходила в голову жодному законодавцю республіки або царства. Венеціанці заснували б нову всесвітню монархію, якби вони проявили в своєму військовому устрої таку ж державну мудрість, якою перейняли інші їхні установи. Судити їх треба особливо суворо, бо перші їхні законодавці створили їм військову силу. На суші у них не було володінь, тому вся їхня військова міць зосередилася на морі, і морську війну вони вели блискуче, розширивши силою зброї межі батьківщини.

Коли ж настав час вести сухопутну війну для захисту Віченци, вони, замість того щоб послати туди намісником кого-небудь зі своїх громадян, взяли до себе на службу маркіза Мантуанського. Це було фатальне рішення, яке підірвало могутність венеціанців і перешкодило їм прославити своє ім'я

до небес і безмежно поширити свою владу на землі. Якщо вони так вчинили через невпевненість у собі, адже, будучи знавцями морської війни, вони не наважувалися самі воювати на суші, то невпевненість ця була помилковою: моряку, який звик битися з вітрами, бурями і людьми, легше стати полководцем, якому доводиться битися тільки з людьми, ніж полководцю перетворитися на моряка.

Мої римляни теж вмiли воювати тільки на суші, а не на морі, і тим не менше, коли почалася війна з Карфагеном, вони не запросили на службу досвідчених моряків — греків чи іспанців, а поклали цю справу на своїх громадян, які знають сухопутну війну, і зрештою перемогли.

Якщо венеціанці діяли зі страху, аби хто-небудь з громадян Венеції не став тираном, це був страх легковажний: адже, крім доводів, які я вже наводив з цього приводу, треба сказати, що якщо ніхто з начальників їхнього флоту ніколи не ставав тираном цього приморського міста, то виконати подібний задум, спираючись на сухопутні війська, було б ще незмірно важче. Все це повинно вам показати, що тирана створює не своє військо, підпорядковане своєму ж громадянину, а погані закони і погане управління; саме це накликає на місто тиранію. За хорошого управління немає чого боятися свого війська. Таким чином, Венеція

вчинила необачно, і це рішення коштувало їй втрати великої частки її слави і щастя.

Що стосується помилки короля Франції, яка не привчає свій народ до війни, то ваші знавці марно посилаються на нього як на приклад: кожна неупереджена людина визнає, що це найбільший недолік французької монархії і що це упущення — головна причина її слабкості.

Однак я дуже розпорошився і, можливо, відійшов від свого предмета. Я хотів відповісти вам і довести, що не можна спиратися ні на яку зброю, крім своєї; власна ж військова сила створюється лише шляхом відбору; тільки так можна створити військо і затвердити військову дисципліну. Якби ви вивчали постанови перших римських царів, і особливо Сервія Тулія, ви б побачили, що поділ на класи являє собою не що інше, як загальне озброєння народу, що давало можливість негайно зібрати військо для захисту міста.

Повернемося, однак, до питання про вибір солдатів. Я знову скажу, що, якби мені довелося поповнювати вже існуюче військо, я би брав сімнадцятирічних юнаків; якби я створював нове військо, я закликав би людей будь-якого віку — від сімнадцяти до сорока, щоб можна було одразу поставити їх до справи.

КОЗІМО. Чи звертали б ви при цьому виборі увагу на їх ремесло?

ФАБРІЦІО. Військові письменники проводять цю відмінність, оскільки вони не радять брати в солдати птахоловів, рибалок, кухарів, а також людей, промисли яких безчесні або полягають лише в тому, щоб звеселяти інших; навпаки, вони наполягають на заклик насамперед хліборобів, а потім слюсарів, ковалів, теслярів, м'ясників, мисливців і тому подібних.

Я би звертав мало уваги на ці відмінності, оскільки треба було б скласти думку про доброякісність людини за її ремеслом, але я б дуже зважав на це, оскільки воно показує, яким чином можна з більшою користю застосовувати різні здібності людини.

З цієї ж причини селяни, які звикли обробляти землю, краще за кого-небудь іншого, бо з усіх існуючих це ремесло може бути застосоване у війську найкраще. Потім — слюсарі, теслі, ковалі, каменярі, яких у війську має бути багато; їхнє ремесло часто може стати в нагоді, і дуже добре мати в війську солдатів, від яких буває подвійна користь.

КОЗІМО. Як розпізнати людей, придатних або непридатних для військової справи?

ФАБРІЦІО. Я буду говорити зараз про вибір солдатів для навчання нового війська, але при цьому мені доведеться сказати і про те, як відбирати людей для поповнення війська, вже

діючого. Вибираючи солдата, ти пізнаєш його придатність або з досвіду, коли він зробив який-небудь подвиг, або за припущенням. Не може бути доказів військової доблесті у людей, які відбираються вперше і ніколи ще не служили; тому в новій міліції ці докази зустрічаються рідко або відсутні зовсім.

Якщо не можна судити з досвіду, судить за припущенням, тобто за віком, ремеслом і виглядом солдата.

Про перші дві ознаки я вже говорив, залишається сказати про третю. Багато хто, як Пірр, вимагають, щоб солдат був високого зросту: інші, як Цезар, звертали увагу тільки на тілесну силу. Ця сила тіла і духу виражається в статурі і зовнішності. Письменники наголошують, що у солдата повинні бути живі і веселі очі, міцна шия, широкі груди, м'язисті руки, довгі пальці, втягнутий живіт, повні стегна, худі ноги; така людина завжди буде спритною і дужою — дві якості, які в солдата цінуються вище за все.

Особливу увагу треба звертати на моральність: солдат повинен бути чесним і совісним; якщо цього немає, він стає знаряддям безладу і початком розпусти, бо ніхто не повірить, що погане виховання може створити в людині хоча б крихту хвалебної військової мужності.

Значення такого вибору солдата величезне; і,

щоб це стало вам зрозумілішим, я вважаю не зайвим і навіть необхідним розповісти про те, яких правил дотримувалися при відборі легіонів вступники на посаду римських консулів. Завдяки невпинним війнам старі солдати приходили на відбір упереміж з новачками, і консули могли судити про одних з досвіду, а про інших — за здогадом. Треба зауважити, що при виборі солдата передбачається або одразу послати його в бій, або негайно його навчати, але пустити в справу пізніше.

Я вже говорив і буду говорити надалі про всі заходи, необхідні для пізньої бойової роботи солдата, бо хочу показати вам, як створюється військо в країнах, де народних ополчень раніше не було і де тому не може бути добірних частин, якими можна скористатися одразу. У тих же країнах, де військо утворюється велінням влади, воно може бути пущене в діло негайно, як це було в Римі і тепер ще спостерігається у швейцарців. Якщо при такому порядку відбору до війська потрапляють і новобранці, то вони одразу зустрічаються з безліччю досвідчених солдатів, які звикли до строю, і змішання старих з молодими утворює єдину і міцну бойову частину. Крім того, коли імператори перейшли до порядку зосередження військ в суворо визначених постійних місцях, вони стали призначати для навчання так званих тиронів, тобто молодих солдатів, особливого

керівника, як це видно з життєпису імператора Максиміана.

Поки в Римі тримався вільний лад, навчання це проводилося не в таборах, а в самому місті. Молодь під час цих занять звикала до військових вправ, і, коли її потім посилали вже в бій, вона була настільки загартована досвідом цієї уявної війни, що вміла легко зорієнтуватися в умовах справжнього бойового життя. Однак згодом, коли імператори відмовилися від цього способу навчання, їм довелося встановити той порядок, який я вам вже описав.

Переходжу тепер до римського способу набору легіонів. Вступаючи на посаду, консули, на яких було покладено військову справу, починали з упорядкування свого війська (кожному з них ввірялися зазвичай два легіони, набрані з римських громадян, і які становили основу їхньої військової сили) і призначали для цієї мети на кожен легіон по шість, а всього двадцять чотири військових трибуни, вони виконували ті ж обов'язки, що виконують тепер наші батальйонні командири.

Потім вони збирали всіх римських громадян, здатних носити зброю, і розподіляли трибунів за легіонами. Триби, з яких мав початися відбір, визначалися жеребом, і з триби, виділеної таким чином, вибиралося четверо найбільш придатних: одного брали трибуни першого легіону, другого —

трибуни другого легіону, з двох останніх одного брали трибуни третього легіону, а останній потрапляв в четвертий легіон. Після першої четвірки відбиралася друга, причому першу людину брали трибуни другого легіону, другу — трибуни третього легіону, третю — трибуни четвертого легіону, а четвертий залишався в першому легіоні. Потім йшла третя четвірка: перший з неї йшов в третій легіон, другий — в четвертий легіон, третій — в перший легіон, четвертий залишався в другому легіоні.

Так послідовно діяв цей порядок, поки відбір, влаштований на рівних засадах, не закінчувався і не утворювався повний склад легіону. Ми вже говорили вище, що завдяки цьому способу легіон можна було одразу ставити до справи, бо він складався з людей, значна частина яких знала справжню війну, а війна приблизна була відома всім. При виборі людей можна було керуватися одночасно і досвідом, і здогадкою. Однак в країні, де треба створювати військо вперше, відбір людей може проводитися тільки за допомогою здогадки, що спирається на вік і зовнішній вигляд людини.

КОЗІМО. Все, що ви сказали, по-моєму, вірно. Але перш ніж ви продовжите, я хочу задати вам питання, на яке ви самі мене навели, коли говорили, що в країні, де жителі не навчалися військовому строю, вибір солдат може проводитися тільки за

здогадом. З різних сторін чув я засудження нашої міліції, особливо за її чисельність. Багато хто стверджує, що людей треба брати менше, так як це приносило користь, бо солдати відбиралися б більш ретельно; на громадян не накладався би настільки важкий тягар, а людям, узятим до війська, можна було б дати певну винагороду, яка їх порадувала б і зробила більш слухняним. Мені хотілося б знати вашу думку — чи надаєте ви перевагу набору у великій чи малій кількості, і якого порядку дотримувалися б ви в обох випадках?

ФАБРИЦІО. Велике військо, без сумніву, краще малого; треба навіть сказати більше — там, де неможливий великий набір, неможливо і створення оптимальної міліції. Доводи супротивників цього погляду легко спростувати. Перш за все, варто сказати, що нечисленна міліція в такій населеній країні, як, наприклад, Тоскана, не забезпечить вам ні кращої якості солдатів, ні більшої ретельності відбору. Адже якщо ви хочете під час набору солдатів судити про них за досвідом, то в цій країні досвід ваш буде застосовний лише до найбільш незначної меншості, тому що далеко не всі були на війні, а ще менше з них просунулися настільки, щоб мати перевагу і бути обраними серед інших. Тому, якщо проводити відбір в такій країні, треба відмовитися від досвіду і брати людей за здогадом. В таких умовах мені хотілося б знати,

чим же я маю керуватися, коли до мене прийдуть двадцять молодих людей підхожої зовнішності, і за яким принципом я завербую одних і відпущу інших? Кожен, без сумніву, визнає, що оскільки ви не можете знати, хто з них кращий, то ризик помилки буде меншим у тому разі, якщо взяти всіх, озброїти і навчити, а більш точний вибір зробити вже пізніше, коли при навчанні виокремляться більш хоробрі і сильні.

Тому, зваживши всі обставини, треба сказати, що думка про перевагу в цьому випадку малої кількості в ім'я кращої якості є абсолютно помилковою. Щодо меншого тягаря для країни і людей скажу, що набір міліції, будь вона велика або мала, не накладає ніякого тягаря, бо цей порядок не відриває нікого від роботи, не пов'язує людей настільки, щоб вони не могли займатися звичайними справами, а тільки зобов'язує їх збиратися в дні відпочинку для навчання військовим вправам. Країну і людей тут ніщо не обтяжить, а молоді це доставить тільки задоволення. Замість того щоб швендяти в свята по шинках, молоді люди охоче підуть на ці заняття: адже військові вправи дуже гарні, і вже тому вони повинні подобатися юнакам. Що стосується можливості оплачувати невелику міліцію, яка завдяки цьому буде задоволеною і слухняною, то, по-моєму, не можна скоротити народне ополчення

до такої малої кількості, щоб утримувати її на такій постійній платні, яка б її задовольняла: наприклад, якщо платити міліції в п'ять тисяч піхотинців платню, якою вона була б задоволена, довелося б витратити на це щонайменше десять тисяч дукатів на місяць. По-перше, цієї кількості піхоти мало, щоб утворити військо, і разом з тим такі витрати занадто обтяжать державу. З іншого боку, цієї платні недостатньо для того, щоб люди були задоволені і вважали себе зобов'язаними прибути на першу вимогу. Таким чином, цей порядок коштував би дуже дорого і в той же час давав би країні слабке військо, з яким не можна ні захищатися, ні нападати. Якщо збільшити платню або набирати більше людей, то неможливість платити тільки зросте; якщо скоротити і платню, і чисельність ополчення, міліція буде ще меншою і ще більш безкорисною.

Тому прихильники народної міліції на постійній платні говорять про речі або неможливі, або марні. Зовсім інакше буде, коли війська набираються для війни: тоді, звичайно, необхідно призначити їм платню. Якщо в мирний час такий військовий устрій навіть заподіє громадянам, записаним в солдати, деякі незручності, хоча я цього не бачу, вони задовольняються усіма благами, які дає країні добре організоване військо, тому що без нього взагалі не може бути ніякої

безпеки.

На завершення скажу, що бажаючі утворити невелику міліцію, щоб тримати її на постійній платні або з інших міркувань, про які ви говорили, погано розуміють справу; крім усього іншого, моя думка підкріплюється ще тією обставиною, що число військ, завдяки нескінченним труднощам війни для людей, все одно безперервно скорочується, і мала кількість обернулася б на нуль. Навпаки, при великій міліції ти можеш за власним бажанням користуватися малими або великими частинами. Нарешті, військо корисне не тільки для самої справи війни, а й тому, що зміцнює твоє значення, а, звичайно, велике військо завжди надає тобі більшої ваги. До того ж міліція створюється для навчання людей військовому строю, і якщо в населеній країні в неї буде записано мало народу, то за великої віддаленості будинків громадян один від одного їх без найбільших незручностей не можна буде навіть збирати на навчання, а без цього міліція не потрібна, що я покажу це далі.

КОЗІМО. Ваша відповідь на моє запитання задовольнила мене цілком, але тепер мені хочеться, щоб ви вирішили інший сумнів. Противники міліції кажуть, що велика кількість озброєних людей викличе в країні смуту, чвари і безлад.

ФАБРІЦІО. Ця думка також безпідставна, і я вам скажу чому. Заворушення, які чинять озброєні

люди, можуть бути двоякими: або сутички між собою, або хвилювання, спрямовані проти інших. Запобігти цьому було б взагалі неважко, але ж устрій міліції сам по собі вже припиняє можливість подібних смут; воно попереджує взаємні сутички, а не допомагає їм, тому що при заснуванні міліції ви надаєте їй зброю і начальників.

Якщо країна, в якій створюється міліція, так мало войовнича, що громадяни не носять зброї, або настільки єдина, що в ній немає ватажків партій, то створення міліції сильно озлобить їх проти зовнішніх ворогів, але аж ніяк не роз'єднає їх між собою. Адже за хорошого устрою держави громадяни, озброєні або беззбройні, шанують закони і ніколи не стануть на них зазіхати, якщо начальники, поставлені вами на чолі, самі не стануть винуватцями безладів; далі я скажу вам, як з цим боротися.

Навпаки, якщо країна, в якій створюється народне військо, войовнича і роз'єднана, то тільки така установа, як міліція, здатна об'єднати її знову; адже у громадян вже є і зброя, і начальники, але зброя не годиться для війни, а начальники тільки сіють смути. Запровадження міліції дає зброю, придатну для війни, і начальників, які будуть придушувати заворушення. У такій країні всякий, хто чим-небудь ображений, зазвичай йде до ватажка своєї партії, який, щоб підтримати свій

вплив, схиляє його до помсти, а не до миру. Абсолютно протилежно чинить начальник державної установи; тому створення міліції усуває приводи до розбратів і готує єднання громадян. Країни єдині і зніжені виліковуються від слабкості і зберігають єдність; країни роз'єднані і схильні до міжусобиць об'єднуються, і та відвага, яка зазвичай проявляється в розбещеності, звернена на користь суспільну.

Щодо шкоди, яку озброєні люди здатні заподіяти іншим, треба мати на увазі, що вони можуть це зробити тільки за потурання начальників, і, якщо ви хочете, щоб самі начальники не затівали смут, необхідно подбати про те, щоб вони не набували надто великого впливу на підлеглих. Зауважте, що цей вплив створюється або природно, або випадково. Для усунення впливу природного треба поставити справу так, щоб уродженець відомої місцевості не був на чолі жителів тієї ж місцевості, записаних в міліцію, а призначався б начальником частин, з якими він не має ніяких природних зв'язків.

Що стосується впливу, який купується випадково, то тут потрібні інші заходи: начальники повинні щорічно мінятися місцями, оскільки постійна влада над одними й тими ж людьми породжує такий тісний зв'язок з ними, що легко може обернутися князю на шкоду. Наскільки ці

переміщення корисні для тих, хто ними користувався, і як дорого обходиться державам нехтування цим правилом, показують приклади Ассирійського царства і Римської імперії. Ассирія проіснувала тисячу років без будь-яких зовнішніх і громадянських воєн; пояснюється це виключно тим, що полководці, які стояли на чолі військ, щороку переміщалися.

Інакшими були справи в Римі, де після припинення роду Цезаря виникло стільки громадянських воєн між окремими полководцями і складалося багато змов цих полководців проти імператорів; причина була одна — постійне перебування воєначальників на одних і тих самих місцях. Якби перші імператори і їх наступники, які займали престол зі славою, як Адріан, Марк Аврелій, Септимій Север і їм подібні, були настільки проникливі, щоб ввести порядок щорічного переміщення начальників військ, вони, безсумнівно, зміцнили б спокій і міцність імперії, бо у полководців було б менше можливостей бунтувати, а сенат під час перерв у престолонаслідуванні мав би більший вплив на вибори імператорів, які від цього, звичайно, були б вдалішими.

Річ у тім, що, чи то через невігластво людей, чи то через їх байдужість, але досвід як поганих, так і хороших прикладів безсилий проти укорінених

поганих звичаїв.

КОЗІМО. Боюся, що не відхилив я вас своїми питаннями від ходу ваших думок, так як ми перейшли від виборів до зовсім інших міркувань; я заслужив би докір, якби не вибачився перед вами.

ФАБРІЦІО. Анітрохи. Всі ці відступи були необхідні; оскільки я хотів говорити про міліцію, яку багато хто засуджує, я зобов'язаний був спочатку захистити її, а особливо її основу — відбір солдатів. Перш ніж перейти до інших предметів, я хочу сказати вам про способи вибору кінноти. Древні вибирали її із середовища найбагатших громадян, звертаючи увагу на вік і якість людей; вибирали вони по триста осіб на легіон, тож римська кіннота у всякому консульському війську не перевищувала шестиста коней.

КОЗІМО. Чи пропонуєте ви створити кінну міліцію, яка навчалася б вдома і служила під час війни?

ФАБРІЦІО. Звичайно, це необхідно, і нічого іншого зробити не можна, якщо ви хочете мати свої війська, а не наймати солдатів, для яких війна є ремеслом.

КОЗІМО. Як будете ви відбирати цих вершників?

ФАБРІЦІО. Я б наслідував римлян і склав би кінноту з людей багатших, дав би їм начальників тим же порядком, як вони призначаються тепер для

інших родів військ, а потім озброїв і навчив би їх.

КОЗІМО. Чи слід призначати їм платню?

ФАБРИЦІО. Так, але не більше, ніж це потрібно на корм коневі, адже, якщо ви обтяжите підданих витратами, вони почнуть нарікати. Тому необхідно оплатити коня і витрати на його утримання.

КОЗІМО. Якою повинна бути чисельність вашої кінноти і як би ви її озброїли?

ФАБРИЦІО. Ви переходите до іншого предмету. Я скажу про це свого часу, коли поясню вам, як повинна бути озброєна піхота, і як її треба готувати до бою.

Книга друга

ФАБРИЦІО КОЛОННА. Коли набір солдат скінчено, їх необхідно озброїти; для цього варто знати, яку зброю використовували древні, й обрати найкращу. Римська піхота ділилася на важкоозброєну і легку, яка звалася велітами. Цим словом називали всіх піхотинців, озброєних пращами, луками і дротиками; для захисту велика частина їх носила шолом і круглий щит на руці; билися вони попереду і в деякому віддаленні від важкої піхоти, озброєння якої складалося з шолома, що прикривав голову до плечей, лат, які захищали тіло до колін, наручників, наголінників і щита

завдовжки у два ліктя і шириною в лікоть, окуті зверху і знизу залізним обручем для кращого захисту від ударів і для запобігання тертя його об землю. Для нападу служив меч довжиною у півтора ліктя, який воїни носили біля лівого боку, і кинджал, який прикріплювався до правого. В руці вони тримали металевий спис, названий *pilum*, який вони пускали у ворога на початку бою.

Такою була римська зброя, і з нею вони завоювали світ. Правда, деякі стародавні письменники приписують римлянам, крім названої зброї, ще інше, саме — довгу піку, схожу на рогатину, але я не розумію, як може воїн, який тримав в руці щита, діяти ще й важким списом. Метати його обома руками не можна, тому що цьому заважає щит, а якщо кидати його однією рукою, нічого не вийде, тому що піка надто важка. Крім того, при битві в зімкнутому строю піка марна, так як тільки солдати першої шеренги у мають достатній простір для того, щоб як слід розвернутися; бійці, які стоять в наступних шеренгах, зробити цього не можуть, бо властивість бою, як я покажу це далі, вимагає безперервного змикання рядів; це теж незручність, але все ж таки незрівнянно менша, ніж розімкнутий строй, що являє явну небезпеку.

Тому всяка зброя, довша двох ліктів в зімкнутому строю, марна: якщо ви озброєні списом

і хочете його метати обома руками, то, навіть допускаючи, що щит цьому не заважає, ви не зможете вдарити ним ворога, що вступив з вами в рукопашний бій; якщо ви берете піку однією рукою, щоб в той же час прикритися щитом, ви можете тримати її тільки напереваги, і тоді вона наполовину стирчить ззаду і солдати в наступних за вами рядах не дадуть вам нею працювати. Найімовірніше, що у римлян або зовсім не було цих пік, або вони ними майже не користувалися. Прочитайте в історії Тита Лівія опис знаменитих битв, і ви побачите, що про піки він згадує тільки в найбільш рідкісних випадках, але постійно говорить про те, як солдати, кинувши свої дротики, хапалися за мечі. Тому залишимо ці піки в стороні і, говорячи про римлян, будемо вважати меч знаряддям нападу, а щит та інше озброєння — знаряддями захисту.

Греки для оборони озброювалися не так важко, як римляни, а під час нападу покладалися більше на списи, ніж на мечі, особливо македонська фаланга, списи якої, так звані сариси, були в десять ліктів завдовжки і дозволяли їй проривати ворожі ряди, замикаючи в той же час свій стрій. Деякі письменники згадують ще про щити у македонян, але з причин, про які вже сказав, я не можу зрозуміти, як вони могли діяти сарисами і в той же час користуватися щитом. Нарешті, в описах

боротьби між Павлом Емілієм і македонським царем Персеєм, наскільки я пам'ятаю, нічого не говориться про щити, а тільки про сариси і про те, з якими труднощами далася перемога римським легіонам.

Усе це наводить мене на думку, що македонська фаланга нічим не відрізнялася від сучасної бригади швейцарців, вся сила і міць якої полягає саме в піках.

Шоломи римської піхоти були прикрашені пір'ям, що додавало війську величного вигляду, прекрасний для друзів і грізний для ворогів. Кіннота в найдавніші часи Риму носила тільки круглий щит і шолом — іншої оборонної зброї не було; для нападу служили меч і довга тонка піка з одним тільки переднім залізним наконечником. З такою зброєю вершник не міг прикриватися щитом, а в сутичці піки ламалися, і бійці залишалися беззбройними і беззахисними. Згодом для кінноти встановилося те саме озброєння, як і для піхоти, але тільки щити у них були чотирикутні і меншими, ніж у піхотинців, а піки товщі і окуті залізними ланцюгами з обох кінців, тож коли одне вістря ламалося, інший кінець ще годився.

З цією зброєю, піхотною і кінною, римляни завоювали весь світ, і за очевидними плодами їхніх походів можна з повною ймовірністю припустити, що краще споряджених військ не було ніколи. Про

це часто свідчить у своїй історії Тит Лівій, який при порівнянні римських військ з ворожими виражається так: «Але римляни своєю доблестю, досконалістю зброї і військовою дисципліною були сильнішими». З цієї причини я більше говорив про озброєння переможців, ніж переможених.

Тепер я хотів би сказати про озброєння наших сучасних військ. Для оборони піхоті даються залізні лати, а для нападу — спис завдовжки в дев'ять ліктів, названий списом; збоку прикріплений меч з кінцем більш заокругленим, ніж гострим.

Таке звичайне озброєння нинішньої піхоти. Тільки у небагатьох є лати, що захищають спину і руки, а шоломів немає зовсім; у цих частин замість пік є алебарди, тобто древко завдовжки в три лікті із залізним наконечником у формі сокири. У піхоті є також фузилери; вогнем своєї зброї вони виконують те ж завдання, що й стрілки з лука і пращники давнини. Озброєння це винайдене німецькими народами, особливо швейцарцями; вони бідні, але цінують свою свободу і тому як раніше, так і тепер змушені захищатися від владолюбства німецьких князів, яким багатство дає можливість тримати кінноту, яка для швейцарців через їхню бідність недоступна. Необхідність захищатися пішими проти кінних супротивників змусила їх звернутися до військового устрою древніх і до зброї, яка захищала б їх від сказаного

натиску кінноти.

Та ж необхідність змусила їх знову повернутися до давнього бойового строю, поза яким, як правильно говорять деякі письменники, піхота абсолютно безсила. З цієї ж причини вони озброїлися списами, тобто зброєю, яка найкраще підходить не тільки для того, щоб витримати напад кінноти, але і для того, щоб її перемогти. Сила цієї зброї і цього ладу сповнила німців такою відвагою, що загін в 15 000 або 20 000 німецької піхоти не побоїться напасти на будь-яку кінноту, і за останні 25 років ми бачили цьому чимало прикладів. Приклад їх сили, заснованої на цій зброї і на цьому строї, був настільки переконливим, що після походу короля Карла в Італію всі народи стали їх наслідувати, в тому числі й іспанці; звідси і пішла гучна військова слава про іспанські війська.

КОЗІМО. Яку зброю ставите ви вище — сучасну німецьку або давньоримську?

ФАБРІЦІО. Безсумнівно, римську. Я поясню вам зараз недоліки тієї та іншої. Зброя німецьких піхотинців дозволяє їм зупинити і перемогти кінноту; вона не обтяжує їх і цим полегшує рух в поході і побудову бойового порядку. Зате, з іншого боку, відсутність оборонної зброї робить піхоту беззахисною проти ударів, що наносяться як здалеку, так і в рукопашній сутичці. Піхота ця безсила при облозі міст і у всякій битві, де

протівник чинить подібний опір. Крім того, римляни уміли зупиняти і перемагати кінноту не гірше сучасних німців. Захисна зброя робила їх непроникними для ударів здалеку і зблизька. Завдяки щитам вони були сильнішими у нападі, і самі могли краще його вистоявати. Зрештою, в сутичці вони могли краще діяти мечем, ніж німці списом; до того ж, якщо у німців і є мечі, вони без щита в такому бою марні.

Римляни могли з упевненістю йти на приступ міських стін, тому що солдати були прикриті латами і могли захищатися щитами. Тому єдиною незручністю їх озброєння була тяжкість щита, через яку важко було його нести, але ця перешкода усувалася загартованістю воїнів, привчених легко переносити втому. Ви самі знаєте, що люди, які звикли до чого-небудь, від цього вже не страждають. Зауважте, що піхотні частини можуть зустрітися як з ворожими піхотинцями, так і з кіннотою. Вони будуть цілком безуспішними, якщо не зможуть витримати напад кінноти або, відкинувши її, злякаються піхоти, яка виявиться краще озброєною або краще вишикуваною, ніж вони самі.

Порівняйте тепер німецьку піхоту з римською, і ви побачите, що німці, як ми вже говорили, здатні розбити кінноту, але їхнє становище явно не вигідне в бою з піхотою, вишикуваною так само, як вони,

але озброєної за римським зразком. Вам стане тоді ясною перевага тієї й іншої, і ви побачите, що римляни можуть перемагати однаково піхоту і кінноту, а німці — одну тільки кінноту.

КОЗІМО. Я б дуже просив вас для більшої ясності навести який-небудь конкретний приклад.

ФАБРИЦІО. Ви знайдете в нашій історії безліч місць, з яких побачите, що римська піхота розсіювала незліченну кінноту, але не знайдете жодного, де говорилося б про поразку римської піхоти внаслідок її слабого озброєння або його переваги у ворога. Адже, якби озброєння було поганим, обов'язково сталося б одне з двох: або римляни зустріли б народ, озброєний краще, ніж вони самі, і завоювання їх припинилися б, або вони перейняли б чужу зброю і відмовилися б від своєї. Оскільки ні того ні іншого не сталося, легко припустити, що спосіб озброєння військ в Римі був кращим, ніж деінде.

Те саме аж ніяк не можна сказати про німецьку піхоту, яка кожного разу зазнавала невдачі при зіткненні з піхотою, вишикуваною так само і рівної їй за стійкістю. Коли герцогу Міланському Філіппо Марії Вісконті довелося мати справу з 18 000 швейцарців, він послав проти них свого полководця графа Карманьйоли. Той виступив з 6000 кінноти і невеликим загonom піхоти і при зустрічі був відбитий, причому з

великими втратами. Карманьйола, як чоловік досвідчений, одразу зрозумів таємницю сили ворожої зброї, її переваги над кіннотою і слабкості останньої перед подібним шикуванням піхоти. Він зібрав свої війська, знову виступив проти швейцарців, велів вершникам спішитися при бойовому зіткненні з ворогом і в битві перебив їх усіх, так що вціліло лише 3000, які, побачивши, що допомоги чекати нізвідки, покидали зброю і здалися.

КОЗІМО. У чому ж причина цієї поразки?

ФАБРІЦІО. Я вам щойно пояснив її, але зараз повторю, так як вона залишилася для вас неясною. Я вже говорив, що німецька піхота, якій майже нічим оборонятися, озброєна для нападу піками і мечами. З цією зброєю вона йде на ворога в своєму звичайному строю. Якщо у противника є гарна захисна зброя, яка була у спішених вершників Карманьйоли, він з мечем вривається у ворожі ряди, і вся справа тільки в тому, щоб підійти до швейцарця впритул. Якщо це вдасться, успіх в бою забезпечений, тому що сама довжина піки не дозволяє німцеві діяти нею проти ворога, який схопився з ним врукопашну; доводиться братися за меч, який, в свою чергу, безуспішний, тому що німець нічим не прикритий, а його противник увесь закутий в броню.

Таким чином, коли порівнюєш вигоди і

невигоди того чи іншого порядку, стає зрозумілим, що солдат, який не має захисного озброєння, приречений, тому що противнику, закутому в лати, неважко відбити перший натиск і відкинути піки солдатів передньої шеренги. Адже війська весь час наближаються одне до одного (ви зрозумієте це краще, коли я поясню вам бойову побудову), і в цьому русі вони неминуче підходять настільки близько, що схоплюються груди в груди. Якщо хто-небудь, навіть убитий або перекинутий ударом списа, в строю залишається ще стільки народу, що цього цілком достатньо для перемоги. Ось вам пояснення різанини, яку Карманьйола влаштував швейцарцям з незначними втратами для себе.

КОЗІМО. Все це так, але ж солдати Карманьйоли були жандарми, які хоч і боролися пішими, але були суцільно закуті в залізо і тому здобули перемогу; звідси начебто випливає, що можна домогтися такого ж успіху, якщо відповідно озброїти піхоту.

ФАБРИЦІО. Ви б про це не думали, якби згадали все, що я вам говорив про римське озброєння; піхотинець, у якого на голові — залізний шолом, на грудях — лати і щит, а руки і ноги прикриті від ударів, може захиститися від них і прорвати ворожі ряди набагато краще, ніж спішений жандарм. Наведу свіжий приклад. Загін іспанської піхоти із Сицилії був відправлений на

виручку Гонсальво, обложеного французами в Барлетті, і висадився на території королівства Неаполітанського. Назустріч йому виступив монсенйор Добіньї зі своїми жандармами і близько 4000 німецької піхоти.

На початку бою німці піками прорвали ряди іспанської піхоти, але спритні іспанці, прикриваючись невеликими щитами, змішалися з німцями в рукопашному бою і вражали їх мечами; наслідком стало майже повне винищення ландскнехтів і перемога іспанців.

Всі знають, як гинули німці під Равенною. Причина була та сама: іспанці підійшли до німецької піхоти на відстань меча і знищили б її всю, якби німців не врятувала французька кіннота; проте іспанці, зімкнувши ряди, могли безпечно відступити. Тому я вважаю, що хороша піхота не тільки має витримати напад кінноти, але їй нема чого боятися і ворожої піхоти. Все це, як я не раз вже говорив, залежить від озброєння і від узгодження.

КОЗІМО. Скажіть все ж, як би ви її озброїли?

ФАБРИЦІО. Я взяв би почасти римську, почасти німецьку зброю і озброїв би половину піхоти за римським, а другу — за німецьким зразком. Якби з 6000 піхотинців у мене було 3000 з римськими щитами, 2000 пікінерів і 1000 фузілерів, цього було б достатньо. Я помістив би

підкінерів або в голові батальйону, або з того боку, звідки загрожував б напад кінноти; солдати зі щитами і мечами стояли б позаду, щоб в потрібну хвилину підтримати списоносців і вирішити результат бою, як я покажу це далі. Думаю, що піхота, побудована таким чином, буде сильнішою за будь-яку іншу.

КОЗІМО. Тепер нам ясно все, що стосується піхоти, але щодо кінноти нам хотілося б знати, якому озброєнню для неї ви віддасте перевагу, давньому чи сучасному?

ФАБРИЦІО. Думаю, що завдяки сідлу з лукою і стременами, яких раніше не знали, вершник в наш час міцніше сидить на коні, ніж у давнину. Його озброєння, по-моєму, теж краще, тож витримати натиск сучасного ескадрону, що обрушується на супротивника всією вагою, важче, ніж було зупинити античну кінноту.

При всьому тому я вважаю, що не слід надавати кінним військам більшого значення, ніж це було в давнину, тому що, як я вже говорив вам, вони в наш час дуже часто бували ганебно розбиті піхотою і завжди будуть розбиті, коли зустрінуться з піхотою, озброєної і побудованої за зразком, про який я вам розповідав.

Вірменський цар Тигран виставив проти римського війська під начальством Лукулла 150 000 кінноти, причому більшість так званих катафрактів

були озброєні типу наших жандармів; у римлян же при 25 000 піхоти не було навіть 6000 вершників, тож Тигран, побачивши вороже військо, сказав: «Для посольства тут все-таки забагато вершників». Однак, коли справа дійшла до бою, Тигран був розбитий, а історик битви громить цих катафрактів, підкреслюючи їх повну безчинність, тому що забрала, суцільно закривали обличчя, не дозволяли їм бачити ворога і наносити йому удар, а тяжкість зброї не давала вершнику, який впав, можливості встати і пустити в справу свою силу.

Тому я вважаю, що народи і царі, які віддають перевагу кінноті перед піхотою, завжди будуть слабкими і приреченими, як ми це бачили в Італії наших днів, яку іноземці могли розграбувати, розорити і спустошити тільки тому, що вона нехтувала пішою міліцією, і вся її військова сила складалася з кінноти.

Кіннота, звичайно, потрібна, але все ж це не перша, а друга основа війська; вона необхідна і надзвичайно корисна для розвідки, набігів і спустошення ворожої країни, для раптової тривоги і нападу на противника (який через це повинен завжди бути в стані бойової готовності) і для перерви підвезення припасів. Коли ж справа доходить до рішучого польового бою, тобто до самої суті війни і цілі, заради якої взагалі створюються війська, кіннота годиться більше для

переслідування розбитого противника, ніж для інших справ, і за своєю силою, звичайно, далеко відстає від піхоти.

КОЗІМО. У мене все ж подвійне здивування: по-перше, я знаю, що парфяни під час війни діяли тільки кіннотою, і це не завадило їм розділити мир з римлянами; по-друге, я прошу вас пояснити мені, яким чином піхота може підтримати кавалерію і звідки береться сила однієї і слабкість іншої.

ФАБРИЦІО. Я вам вже казав чи хотів сказати, що наша бесіда про військові справи обмежена кордонами Європи. Тому я не зобов'язаний брати до уваги, що прищепилося в Азії. Все ж можу вам сказати, що бойовий стрій парфян був абсолютно протилежним римському; вони завжди билися на конях і в бою кидалися на противника врозтіч. Такий спосіб бою різноманітний і цілком випадковий.

Римляни, можна сказати, билися майже суцільно пішими і зімкнутим строєм. Обидва війська брали гору поперемінно, залежно від просторості або тісноти поля бою. В останньому випадку перемагали римляни, в першому — парфяни, яким вдавалося з таким військом багато зробити, беручи до уваги, що захищається місцевість, тобто нескінченні рівнини, що лежать за тисячі миль від берега моря і пересічені річками, віддаленими одна від одної на відстані двох або

трьох переходів. Міст в цій країні мало, населення рідке. Таким чином, римське військо, яке було важко озброєним і повільно наступало похідним порядком, могло просуватися вперед тільки з великим ризиком, тому що противником його була легка і швидка кіннота, яка сьогодні з'являлася в одному місці, а завтра виявлялася вже в іншому, на відстані п'ятдесяти миль. Це і допомогло парфянам, обходячись за допомогою однієї тільки кавалерії, знищити військо Марка Красса і ледь не погубити Марка Антонія.

Однак я вже сказав вам, що буду говорити зараз тільки про війська Європи; тому я обмежуся порівнянням установ греків і римлян із сучасними німецькими.

Повернемося тепер до іншого вашого запитання: про те, який лад або які природні причини створюють перевагу піхоти над кавалерією. Скажу вам, перш за все, що кіннота не може діяти в будь-якому місці, подібно піхоті. Коли потрібно міняти лад, вона відстає, тому що якщо при наступі необхідно раптом змінити напрямок, повернутися кругом, раптово рушити вперед після зупинки або настільки ж раптово зупинитися, то, звичайно, кінні не можуть виконати це з такою ж точністю, як піхотинці.

Якщо кіннота розладнана натиском ворога, то навіть при невдачі нападу в ній важко відновити

порядок; з піхотою це буває вкрай рідко. Крім того, часто буває, що хороброму вершнику попадається полохливий кінь, а боягуз сидить на гарячому коні, — це порушує єдність строю і призводить до безладу. Немає нічого дивного в тому, що невеликий загін піхоти може витримати будь-який наліт: кінь — істота розумна, вона відчуває небезпеку і неохоче на неї йде.

Якщо ви порівняєте сили, які спрямовують коня вперед і утримують його на місці, то побачите, що стримуюча сила, безсумнівно, набагато більша, тому що вперед його штовхає шпора, а зупиняють — спис і меч. Досвід давнини і наших днів показує однаково, що навіть жменя згуртованої піхоти може відчувати себе спокійно, оскільки для кінноти вона непроникна. Не посилайтеся на стрімкість руху, який нібито так гарячить коня, що він готовий змести будь-який опір і менше боїться піки, ніж шпори. На це я відповім наступне: як тільки кінь помічає, що йому треба бігти прямо на виставлені проти нього вістря пік, він уповільнює хід, а як тільки відчує себе пораним, або зупиняється зовсім, або, добігши до списів, повертає від них вправо або вліво.

Якщо ви хочете в цьому переконатися, пустіть коня бігти на стіну, і ви побачите, що дуже мало знайдеться таких коней, які, підкоряючись вершникові, прямо ударяться об цю стіну. Коли

Цезарю довелося битися в Галлії з гельветами, він спішився сам, велів спішити всю кінноту і відвести всіх коней назад, вважаючи їх придатними більше для втечі, ніж для бою.

Такі природні перешкоди для кінноти, але, крім цього, начальник піхотного загону повинен завжди обирати дорогу, яка б містила для кінноти найбільші труднощі, і йому завжди, крім найбільш рідкісних винятків, вдасться врятуватися, використовуючи особливості місцевості. Якщо вона горбиста, це одне вже захищає тебе від усякого стрімкого нападу. Якщо дорога йде рівниною, тебе майже завжди захистять засіяні поля або гаї; всякий чагарник, всякий, навіть невеликий, рів уповільнює найбільш скажений кінний натиск, а будь-який виноградник або фруктовий сад зупиняє його зовсім.

Те, що було в поході, повторюється в бою, тому що варто коню нашттовхнутися на яку-небудь перешкоду, і він одразу заспокоюється. Про одне, у всякому разі, не варто забувати, а саме — про приклад римлян: вони так високо ставили свій військовий стрій і були такими упевненими в силі своєї зброї, що, коли доводилося обирати між пересіченою місцевістю, яка захищала їх від кінноти, але заважала їм самим розвернутися, і місцевістю рівнішою, яка була відкритою для дії ворожої кінноти, але давала свободу рухам, вони

завжди вибирали друге.

Отже, ми озброїли нашу піхоту за древнім і новим зразками; перейдемо тепер до навчання і подивимося, які вправи виконувала римська піхота перед відправленням на війну.

Піхота може бути прекрасно підбраною, ще краще озброєно, — і все ж її необхідно якнайретельніше навчати, оскільки без цього ще ніколи не було хороших солдатів.

Навчання це розпадається на три частини. Перш за все, це загартування тіла, привчання його до злиднів, розвиток спритності і моторності; далі — це володіння зброєю і, нарешті, вміння зберігати порядок в поході, бою і таборі. Такі три головні справи всякого війська; якщо воно на марші, на відпочинку і в бою зберігає порядок, то навіть при невдалому бою честь начальника буде врятована. Тому військове навчання ретельно визначалося законами і звичаями всіх давніх республік, котрі не упустили в цьому сенсі нічого. Вони вправляли свою молодь, щоб розвинути в ній швидкість бігу, спритність стрибка, силу в метанні дротика і в боротьбі.

Без цих трьох якостей солдат майже немислимий, тому що швидкість ніг допомагає йому попередити ворога і раніше його зайняти необхідну місцевість, несподівано на нього напасти і переслідувати його після поразки. Спритність

дозволяє йому відбивати удари, перестрибувати рови і підійматися на вали. Сила дає йому можливість краще нести зброю, бити ворога і самому витримувати його натиск. Щоб краще загартувати тіло, солдатів насамперед привчали носити великі тяжкості; це, безумовно, необхідно, бо у важких походах солдату, крім зброї, часто доводиться нести на собі багатоденний запас продовольства, і для незвичного такий вантаж був би непосильним. Тому він не міг би ні врятуватися від небезпеки, ні перемагати зі славою.

Навчання оволодінням зброєю виконувалося таким чином. Юнакам давали лати, вдвічі важчі за звичайні, а замість меча вони отримували свинцеву палицю, в порівнянні з ним більш важку. Кожний мав вбити в землю кілок висотою в три лікті і такої товщини, що ніяким ударом неможливо було його зламати або перекинути. Юнаки зі щитами і палицями вправлялися на цих кілках, ніби на ворогах; вони кололи їх, спрямовуючи удар в голову, обличчя, стегно або ногу, відскакували назад, а потім кидалися на них знову.

Ця вправа давала їм необхідну вправність у захисті та нападі, а так як навчальна зброя була страшенно важкою, то справжня здавалася їм потім зовсім легкою. Римляни вчили своїх солдатів колоти, а не рубати як тому, що такі удари є більш небезпечними, і від них важче захиститися, так і

тому, що воїну легше при цьому себе прикрити, і він скоріше готовий до нового удару, ніж при рубці. Не дивуйтеся, що древні звертали увагу на всі ці подробиці, оскільки мова йде про бій, і надзвичайно важливо всяка, навіть незначна перевага. Я вам не повідомляю нічого нового, а лише нагадую слова військових письменників. У давнину вважали, що щаслива лише та республіка, яка має в своєму розпорядженні найбільше число людей, які знаються на військовій справі, бо не блиск дорогоцінного каміння або золота, а тільки страх зброї підпорядковує собі ворогів.

Всі помилки в інших сферах можна як-небудь виправити, але помилки на війні непоправні, бо караються негайно. Нарешті, оволодіння мистецтвом меча народжує відвагу, так як ніхто не боїться йти на справу, до якої він підготовлений. Тому древні вимагали від своїх громадян постійних занять військовими вправами і змушували їх метати в кілок дротики важчі за справжні; ця вправа розвивала влучність удару, зміцнювала м'язи і силу рук.

Вони вчили молодь стріляти з лука, метати камені з праці, призначали для кожної вправи особливих керівників, і, коли після цього люди відбиралися в легіони, щоб йти на війну, вони вже були солдатами за духом. Залишалось тільки навчити їх військового строю і вмінню зберігати

його в поході і в бою; це досягалося легко, оскільки молоді солдати змішувалися з більш досвідченими, які вже служили і знали, як зберігається рівняння.

КОЗІМО. Які вправи ви б рекомендували своїм солдатам?

ФАБРИЦІО. Майже всі, про які ми говорили: я б змусив їх бігати, боротися, стрибати, носити зброю важчу за звичайну, стріляти з лука і самострілу; я б додав ще рушницю — зброю, як ви знаєте, нову і безумовно необхідну. Я ввів би ці вправи для всієї молоді моєї країни, але звернув би особливу увагу на добірних, яким судилося згодом воювати: вони вправлялися б кожного вільного дня.

Потім я навчав би їх плавати; це дуже корисно, бо не усюди є мости або готові судна для переправи через річки. Солдат, який не вміє плавати, позбавляється великої переваги і мимоволі упускає багато зручних випадків. Римляни тому і запровадили військові навчання юнацтва на Марсовому полі, де поруч протікав Тібр; молодим людям, втомленим від вправ на суші, можна було освіжитися у воді і, до речі, навчитися плавати.

Зрештою, за прикладом древніх, я запровадив би спеціальні вправи для кінноти; вони необхідні, тому що важливо не просто вміти їздити верхи, але їздити так, щоб людина могла на коні цілком володіти собою. Для цих вправ використовували дерев'яні коні, на яких молоді люди мали

підхоплюватися в повному озброєнні або беззбройними, до того ж без будь-якої допомоги і з першого разу. Зрештою люди досягали такої досконалості, що за знаком начальника вся кавалерія спішувалася в одну мить, а за іншим знаком — з тією ж швидкістю знову була на коні.

Всі ці вправи, піші або кінні, проводилися тоді цілком безперешкодно, та й тепер будь-яка республіка або будь-який князь можуть ввести їх без будь-яких ускладнень, як показує досвід деяких міст Заходу, які зберегли ці звичаї. Жителі розділені там на кілька загонів, названих ім'ям роду зброї, що використовується ними на війні. Застосовували вони списи, алебарди, луки, рушниці, і тому називаються списоносцями, алебардьєрами, лучниками і фузилерами.

Всі жителі зобов'язані заявити, в який загін вони мають намір записатися, але так як деякі через вік або через інші причини не годяться для війни, то з кожного загону виділяються добірні частини тих, хто «присягнув», які зобов'язані у вільні дні вправлятися з обраною зброєю. Влада відводить кожній частині поле для навчань, і всі записані в загін, крім тих, хто «присягнув», вносять необхідні гроші на витрати.

Усе це могли б робити і ми, але наша легковажність загалом заважає кожному розумному рішенню. У древніх завдяки описаним мною

вправам була хороша піхота, і тільки цим пояснюється перевага цих західних піхотинців над нами. Древні навчали своїх солдатів або вдома, як це робилося в республіках, або в таборах, як робили імператори, з причин, про які я вже говорив. Ми ж не хочемо навчатися вдома і не можемо робити це в таборі, бо наші війська складаються з чужих підданих і не можна їх примусити проходити яке-небудь навчання, якщо вони не хочуть. Призвело ж це до того, що спочатку зникло навчання, а потім пішов загальний розлад військових сил, і тепер як королівства, так і республіки, особливо італійські, знаходяться в стані повного занепаду.

Повертаючись до нашої розмови, я повинен сказати, що мати звичку до військових вправ, бути загартованим, сильним, швидким і спритним недостатньо, щоб стати хорошим солдатом: він зобов'язаний знати своє місце в строю, вміти відрізнити свій прапор від іншого, розуміти всі сигнали, слухатися голосу начальника.

Він мусить виконувати все це належним чином на місці, під час відступу і наступу, в бою і в поході, бо без цієї дисципліни, без найсуворішого дотримання і виконання цих правил ніколи не було б справжнього війська.

Немає жодного сумніву в тому, що відважні люди, але розрізнені, набагато слабкіші боязких і

згуртованих, тому що рух в строю заглушає в людині усвідомлення небезпеки, тим часом як безлад зводить нанівець саму відвагу. Все, що я скажу далі, буде для зрозумілішим, якщо ви звернете увагу на наступне: усі народи під час організації своїх військ або народних ополчень встановлювали якусь одну основну військову частину, яка по-різному називалася в окремих країнах, але майже однаковою за кількістю людей, бо в неї завжди входить від 6000 до 8000 осіб.

У римлян ця частина називалася легіоном, у греків — фалангою, у галлів — катервою. Одні швейцарці ще зберегли деяку тінь древніх військових установ і називають цю частину ім'ям (баталія), яке збігається з нашим словом «бригада». Частини ці всюди розділені на батальйони, влаштовані по-різному. Ми будемо вживати в розмові слово «бригада», як більш відоме, і покажемо, як найкраще її влаштувати, слідуючи стародавнім і новим зразкам.

Римський легіон, що складався з 5000 або 6000 осіб, ділився на 10 когорт, і точно так само я пропоную розділити нашу шеститисячну піхотну бригаду на 10 батальйонів. У кожному батальйоні має бути 450 осіб, з них 400 важкої піхоти і 50 із легким озброєнням; у важкій піхоті буде 300 осіб зі щитами і мечами, яких ми назвемо щитоносцями, і 100 осіб з піками, або діючі пікінери; легка піхота

складається з 50 осіб, озброєних рушницями, самострілами, алебардами і круглими щитами; вони отримують давню назву — діючих велітів; у всіх 10 батальйонах буде 3000 щитоносців 1000 діючих пікінерів і 500 діючих велітів, тобто 4500 осіб.

Раніше ми говорили, що в бригаді має бути 6000 вояків; тому нам треба додати ще 1500 піхотинців, саме — 1000 осіб з піками, або запасні піки, і 500 легкоозброєних, або запасних велітів. Таким чином, половина моєї піхоти складалася б із щитоносців, а інша половина отримала б піки або іншу зброю. На чолі кожного батальйону стояв би один начальник, 4 центуріони і 40 декуріонів; крім того, ще начальник діючих велітів і при ньому 5 декуріонів. На чолі 1000 запасних пік я б поставив 3 начальники при 10 центуріонах і 100 декуріонах, а запасні веліти отримали б 2 начальники, 5 сотників і 50 декуріонів.

Далі я призначив би одного командира для всієї бригади; кожний батальйон отримав би свій прапор і музику. Отже, бригада з 10 батальйонів складалася б з 3000 щитоносців з мечами 1000 діючих і 1000 запасних пік, 500 діючих і 500 запасних велітів, всього 6000 піхоти, в якій було б 600 декуріонів і 15 начальників батальйонів з 15 прапорами і трубачами, 55 сотників, 10 начальників діючих велітів і один командир всієї бригади з прапором і музикою.

Я навмисне кілька разів повторив вам цей устрій, щоб ви не заплуталися згодом, коли я буду пояснювати способи побудови батальйонів і військ в бойовий порядок. Кожний король або республіка, яка бажає підготувати своїх підданих до війни, повинні були б ввести у себе цей устрій і озброєння, набираючи при тому стільки бригад, скільки країна в змозі дати. Коли їх устрій відповідно до мого поділу буде закінчений, починається навчання строю і військовим вправам по батальйонам.

Звичайно, кожний батальйон за своєю нечисленністю не може мати зовнішній вигляд справжнього війська, але кожний солдат може навчитися всьому, що йому потрібно знати, бо всі побудови військ бувають двоякого роду: дії кожного окремого солдата в батальйоні і дії всього батальйону, що складає разом з іншими військо. Якщо люди добре навчаться першим рухам, вони легко засвоять наступні, але, не знаючи основних одиночних рухів, ніколи не можна навчитися діяти цілими частинами.

Я вже говорив, що кожен батальйон сам може вчитися зберігати рівняння при будь-якому марші і у всякій місцевості. Він повинен вміти шикуватися в бойовий порядок, розуміти бойові сигнали, слухатися їх, як моряк слухається свистка, і знати тому, що робити — стояти на місці, чи йти вперед, відступати або повернутися, звернувши в цю

сторону зброю. Якщо війська добре тримають стрій при кожному русі і на будь-якій місцевості, добре розуміють розпорядження начальника, що передаються сигналами, і вміють миттєво перебудовуватися, вони легко навчаться всім рухам, які їхньому батальйону доведеться виконувати при з'єднанні його з іншими в ціле військо.

Однак ці загальні рухи ніяк не можна вважати неважливими, і тому необхідно в мирний час раз або двічі на рік збирати всю бригаду, шикувати її за зразком цілого війська і кожен день тренувати, як перед боєм, розташувавши на своїх місцях центр, фланги і запасні частини. Полководець, вибудовуючи військо в бойовий порядок, завжди передбачає або вже відомого, або прихованого ворога; тому військо повинно бути підготовлене і до явного, і до раптового нападу. Його треба навчити так, щоб воно завжди було готове до бою під час руху, а солдати завжди знали, що їм робити.

Якщо ти вчиш їх боротьбі з видимим ворогом, покажи їм, як зав'язується бій, куди треба відійти; якщо напад відбито, хто повинен зайняти їхнє місце; навчи їх розрізняти свій прапор, сигнали, голос начальника і таким чином підготуй їх до цих удаваних сутичок і нападів, щоб вони з нетерпінням очікували справжніх. Мужність війська створюється не хоробрістю окремих людей, а правильним строем, тому що, якщо я борюся

попереду, знаю, куди мені в разі невдачі відійти і хто займе моє місце, я завжди буду битися хоробро, сподіваючись на близьку допомогу. Якщо я перебуваю позаду, то поразка передніх рядів мене не злякає, бо я заздалегідь був до цього готовий і навіть чинив так, щоб винуватцем перемоги мого начальника був саме я, а не інші.

Ці вправи, безумовно, необхідні в країні, де військо створюється заново, але потрібні і там, де воно давно вже існує. Римляни з дитинства знали устрій свого війська і тим не менше, перш ніж йти на війну, мали безперервно навчатися під керівництвом начальників. Йосип Флавій розповідає в своїй «Історії», що завдяки цим постійним вправам виявлялися корисними в бою навіть той натовп, який завжди йде за військами для наживи і торгівлі, тому що всі знали рівняння і вміли битися в строю.

Що ж стосується нового війська, зібраного для війни, яка вже ведеться, або народного ополчення, якому ще доведеться битися в майбутньому, то там без цього навчання нічого зробити не можна ні з окремим батальйоном, ні з цілим військом. Військове навчання — річ необхідна, і треба самим ретельно вчити новачків і вдосконалювати тих, хто вже щось знає; на це не шкодували ні часу, ні праці багато чудових полководців.

КОЗІМО. Мені здається, що ці міркування вас

дещо відволікли, оскільки ви ще не пояснили нам, як ведеться навчання окремого батальйону, а говорили про ціле військо і про битви.

ФАБРІЦІО. Ви маєте рацію. Я глибоко відданий древнім принципам, і мені боляче, коли я бачу, що їх полишили; проте не турбуйтеся, я зараз повернуся до свого предмету. Я вам вже казав, що при навчанні батальйону найважливіше — це добре дотримуватися рівняння фронту. Для цього є справа, яка називається «равлик».

Я вам вже раніше говорив, що батальйон має складатися з 400 осіб важкої піхоти, і надалі триматимуся цієї цифри. Поставивши людей у 80 шеренг по 5 осіб в кожній, я привчу їх згортатися і розгортатися як на швидкому, так і на тихому кроці. Все це треба бачити, а не описувати, та й опис тут не такий важливий, тому що кожний причетний до воєнної справи знає, як виконується ця справа, потрібна лише для того, щоб привчити солдата дотримуватись рівняння.

Перейдемо до побудови батальйона у бойовий порядок. Це робиться трьома способами: перша і найбільш корисна форма — зібрати всю масу у вигляді двох з'єднаних квадратів; друга форма — квадрат з висунутими вперед частинами фронту; третя — квадрат, всередині якого залишається порожній простір, який ми називаємо «площею». Перша побудова робиться двома способами.

Перший спосіб — подвоєння рядів, тобто друга шеренга вступає в першу, четверта в третю, шоста в п'яту і т. д.; таким чином, наприклад, замість 5 рядів і 80 шеренг виходить 10 рядів і 40 шеренг. Подвійте знову ряди, вливаючи одну шеренгу в іншу, і вийде 20 рядів по 20 шеренг.

прямокутників, тому хоч кількість людей з кожної сторони однакова, але в шерензі, де солдат стоїть пліч-о-пліч і лікоть до ліктя з сусідом, він займає менше місця, ніж в ряду, де солдати відстоять один від одного щонайменше на два лікті. Таким чином, чотирикутник в глибину довший, ніж від флангу до флангу.

Оскільки нам сьогодні часто доведеться говорити про передні частини, про хвіст і про бокову частину батальйону і про все військо, то знайте, що головою чи фронтом я буду називати передню сторону, тилом — задню і флангами — бокові. 50 діючих велітів не змішуються з іншими шеренгами і при шикунанні батальйону розміщуються на його флангах.

Зараз я поясню вам інший спосіб побудови, і оскільки він кращий за перший, то спробую показати його якомога наочніше. Мені здається, ви запам'ятали, скільки в батальйоні солдатів, як вони озброєні і скільки в них начальників.

Я вже говорив, що батальйон повинен бути побудований в 20 рядів і 20 шеренг, причому в голові будуть 5 шеренг пік, а за ними 15 шеренг щитоносців; два центуріони йдуть в голові колони, два — в хвості, на зразок стародавніх *tergiductores*; начальник батальйону з прапором і музикою поміщається між першими 5 шеренгами пік і 15 шеренгами щитоносців; по сторонам кожної

шеренги знаходяться декуріони, тож кожний йде поруч зі своїми людьми; лівофланговий командує відділенням справа від себе, правофланговий — зліва. 50 велітів розташовані на флангах і в тилу батальйону.

Якщо такий батальйон йде звичайним похідним порядком і повинен перебудуватися у бойовий, то треба розпорядитися так. Солдати, як ми вже говорили, вишикувані в 80 шеренг по 5 осіб у кожній; веліти розміщуються або в голові, або в хвості колони, але неодмінно відокремлено від інших військ. Кожний центуріон веде за собою 20 шеренг, причому безпосередньо за ним слідує 5 шеренг пік, а далі йдуть щитоносці. Начальник батальйону з прапором і музикою знаходиться між піками і щитоносцями другої сотні, займаючи вглиб місця трьох шеренг щитоносців; 20 декуріонів йдуть на лівих флангах шеренг першої сотні, 20 — на правому фланзі останньої. Зауважте, що декуріон, командувач піками, озброєний списом, а командувачі щитоносцями — щитами.

20 шеренгами зупиняється, другий продовжує рухатися, заходить вправо і теж зупиняється, дійшовши до флангу першої сотні, що нерухомо стоїть, порівнявшись з її центуріоном; третій сотник так само повертає вправо і рухається по флангу перших двох, поки не порівняється з двома іншими центуріонами; нарешті, четвертий центуріон знову-таки заходить вправо, йде уздовж правого флангу зупинених центурій, поки голова його сотні не вирівняється з іншими. Тоді він зупиняється; два центуріони негайно ж переходять з фронту колони в тил, і побудова батальйону в бойовий порядок, про який ми нещодавно говорили, закінчено. Веліти розсипаються по флангах, як я вам це вже показував, пояснюючи першу операцію. Перша побудова називається побудовою по рядах, друга — побудовою по центуріям.

Перший спосіб легший, другий — правильніше, зручніше і краще дозволяє пристосовуватися до обставин. У першому випадку все визначається кількістю, тому що замість 5 рядів поступово вишикуються 10, 20 і 40. Таким чином, ти не можеш протиставити ворогові фронт у 15, 25, 30 або 35 рядів, а підпорядкований кількості, яка вийде внаслідок подвоєння. Між іншим при окремих діях щодня трапляється, що на ворога треба кинути частину з 600 або 800 піхотинців;

побудова по рядах в цьому випадку може внести безлад. Тому я віддаю перевагу другому способу, труднощі якого легко можуть бути усунені досвідом і постійним навчанням військ.

Повторюю ще раз: найнеобхідніше — це навчити солдат рівнянню в рядах і вмінню завжди зберігати порядок як на навчаннях, так і при швидкому марші, при наступах і відступах, які б не були труднощі місцевості. Люди, які виконують це як слід, — вже готові солдати і можуть вважати себе старими воїнами, навіть якщо вони ніколи не бачили ворога; навпаки, солдати, які не навчені цим діям, завжди повинні вважатися новобранцями, хоча б вони тисячу разів були на війні.

Я пояснив вам побудову для бою батальйону, який рухався в похідному порядку вузькими шеренгами. Уявіть собі тепер, що в батальйоні виник розлад через умови місцевості або розбиття ворогом. негайно побудувати його знову — ось одночасно і безумовна необхідність, і труднощі, подолати які можна тільки знанням і досвідом, труднощі, які звертали на себе найпильнішу увагу древніх письменників. Необхідно дотримуватися двох вимог: перша — встановити в батальйонах якомога більше відмітних знаків, друга — привчити кожного солдата точно знати своє місце в ряду.

Наприклад, якщо він з початку служби був поставлений в другу шеренгу, він повинен стояти в

ній завжди, до того ж навіть не тільки в тій самій шерензі, а неодмінно на тому ж місці; для цього і потрібні численні позначки, про які я щойно згадав. Прапор має настільки відрізнятись, щоб солдати могли відразу його розпізнати серед інших прапорів. Начальник батальйону і центуріони зобов'язані носити на шоломах різні і добре видні прикраси, але найважливіше — це упізнавати декуріонів; у древніх цьому надавалося таке значення, що на шоломі кожного декуріона був написаний його номер, і вони називалися перший, другий, третій, четвертий і т. д. Крім того, на щиті кожного солдата вказувався номер шеренги і його місце в ній.

Коли люди так зрозуміло позначені і звикли тримати стрій, легко миттєво відновити порядок навіть серед повного змішання. Як тільки позначиться місце прапора, центуріони і декуріони можуть на око визначити, де їм слід бути; вони стають, як їм належить, зліва і справа, дотримуючись потрібної відстані, а солдати, які вже знають правила і бачать позначки розрізнення начальників, відразу опиняються на своїх місцях. Так, нічого не варто знову збити будь-яку бочку, коли всі частини її позначені заздалегідь; якщо ж цього не зробити, то зібрати її неможливо. При старанності і частому тренуванні ці речі легко вивчити і засвоїти; коли вони вже засвоєні, важко їх

забути, тому що старі солдати навчають молодих, і, таким чином, можна з часом ознайомити з військовою справою населення всієї країни.

Дуже важливо, крім того, навчити солдатів швидким поворотам так, щоб фланги і хвіст колони ставали її головою і, навпаки, голова перетворювалася на фланг або хвіст. Це зовсім легко — достатньо кожному повернутися по команді, і голова батальйону буде в тій стороні, куди солдат звернений обличчям.

Правда, при повороті направо або наліво утворюються великі проміжки між рядами; при повороті наліво кругом особливої різниці не вийде, але, повертаючи в сторону, солдати розімкнуться, що абсолютно суперечить правилам звичайного шикування батальйону. Справа досвіду і здорового глузду змусити солдатів знову зімкнутися. Безлад в цьому випадку невеликий, і люди легко самотійно його припиняють.

Набагато важливіше і важче змінити напрямок усього батальйону як єдиного цілого. Тут потрібні великий досвід і вміння: наприклад, якщо ви хочете зайти батальйоном наліво, ви повинні зупинити лівофлангового солдата першої шеренги, а його найближчі сусіди мають настільки уповільнити крок, щоб правому флангу не довелося наздоганяти інші частини батальйону бігом; без цієї обережності

все перемішається.

Коли війська йдуть похідним порядком, батальйонам, що перебувають не попереду, постійно доводиться відбивати напад з флангу або з тилу. В цьому випадку батальйон повинен миттєво вибудувати фронт в бік, звідки був напад; в цьому положенні йому необхідно зберегти бойовий порядок, описаний раніше, тобто піки мають бути на стороні, зверненій до ворога, а декуріони, центуріони і начальник — на своїх звичайних місцях.

Утворюється п'ятирядна колона у 80 шеренг, причому перші двадцять зайняті одними піками. Командувачі, або декуріони, розміщуються по п'яти в голові і в хвості. Наступні 60 шеренг зайняті щитоносцями і утворюють в загальному три центурії. У першому і в останньому рядах кожної сотні перебувають декуріони; начальник батальйону з прапором і музикантами поміщається в середині першої центурії щитів, а центуріони йдуть кожен на чолі своєї сотні. Якщо під час руху в цьому порядку потрібно перевести всі піки на лівий фланг, центурія їх зупиняється, а всі інші висуваються вправо; якщо піки потрібні на правому фланзі, побудова робиться вліво.

Таким чином, батальйон рухається, маючи піки на одному з флангів, декуріонів — в голові і в хвості колони, центуріонів — на чолі сотень і

начальника — в середині. Такий похідний порядок. Якщо при появі ворога треба зустріти його з флангу, весь батальйон повертається в ту сторону, де знаходяться піки, і цим самим уже побудований описаний мною бойовий порядок, тому що, крім сотників, всі знаходяться на своїх місцях, а центуріони займають їх негайно і без жодних труднощів.

Уявіть собі тепер, що на батальйон, який іде похідним порядком, зроблено напад з тилу; тоді треба побудувати його таким чином, щоб при перебудові в бойовий порядок усі піки були в хвості. Для цього потрібно тільки одне — поставити 5 шеренг пік не в передні ряди кожної центурії, як це робиться зазвичай, а ззаду; у всьому ж іншому дотримуватися правил, які я вже пояснив.

потрібно приводити його до порядку. Скажіть тепер, як ви розташуєте солдатів, якщо вашим 450 піхотинцям доведеться битися окремо від інших військ.

ФАБРИЦІО. Начальник перш за все повинен вирішити, де йому варто зосередити піки, і відповідно розмістити їх там; це анітрохи не заважає порядку, про який я вам говорив. Мета його, звичайно, в тому, щоб батальйон міг діяти в бою спільно з іншими, але ці правила побудови цілком придатні для будь-якої обстановки, в якій доведеться битися. Однак я ще докладніше відповім на ваше запитання, коли буду пояснювати вам два інших способи бойового шикування батальйону; справа в тому, що до них взагалі не вдаються або вдаються тільки в тих випадках, коли батальйон бореться окремо від решти війська.

Для побудови батальйону в колону з двома виступами п'ятирядна колона в 80 шеренг розташовується так. За центуріоном ставлять 25 шеренг, причому зліва розташовуються 2 ряди пік, а праворуч — 3 ряди щитів. За першими 5 шеренгами, тобто в останніх 20 шеренгах, знаходиться по одному декуріону, місце якого між піками і щитами; декуріони, озброєні списами, стоять разом з пікінерами. За першими 25 шеренгами слідує інший центуріон на чолі 15 шеренг щитоносців. Потім йде начальник

батальйону з музикою і прапором, за яким йдуть ще 15 шеренг щитоносців. Третій центуріон веде 25 шеренг, в яких зліва від нього розміщені 3 ряди щитоносців, а праворуч — 2 ряди пік; в останніх 20 шеренгах між піками і щитами йдуть декуріони. Колону замикає четвертий центуріон. Тепер з шеренг, побудованих таким чином, треба утворити батальйон з двома виступами. Перший центуріон і наступні за ним 25 шеренг зупиняються. Другий центуріон зі своїми 15 шеренгами щитів продовжують рух, заходячи вправо, йдуть уздовж правого флангу 25 шеренг першої центурії і прилаштовуються до її останніх 15 шеренг. Начальник батальйону на чолі своїх 15 шеренг щитоносців обходить правий фланг попередніх 15 шеренг і прилаштовується таким же порядком. Нарешті, третій центуріон зі своїми 25 шеренгами і наступний за ним четвертий центуріон виконують той самий рух, обходячи правий фланг центурій, які зупинилися, але не зупиняються на рівні 15 шеренг, а йдуть вперед, поки остання шеренга колони не порівняється з останньою шеренгою щитоносців. Як тільки батальйон вишикується, центуріон, що йшов на чолі другої центурії, переходить в замок.

Таким чином, буде побудована колона в 15 шеренг і 20 рядів, і по обидва боки фронту будуть два виступи, складені з 10 шеренг по 5 рядів; між виступами залишається простір, достатній для

розміщення 10 рядів. Там поміститься начальник батальйону, а попереду кожного виступу і в хвості за фланговими рядами колони буде по одному центуріону. На флангах розміщуються по 2 ряди пік і по 1 ряду декуріонів. У простір між виступами може поміститися артилерія, якщо вона є, і обоз. Веліти розсипаються по флангах по обидва боки пікінерів.

Якщо вишикуваний в колону з виступами батальйон, хочуть перешикувати в колону з порожнім простором усередині, то роблять так: з 15 задніх шеренг 8 переводяться на кінці виступів, і таким чином утворюється площа, замкнута з усіх боків; тут можуть поміститися обози, начальник батальйону і прапор, але не артилерія, яка виїжджає вперед або розташовується на фланзі. Ці способи шикування корисні для батальйону тільки в тому випадку, якщо він рухається під прямою загрозою нападу. Проте і тоді краще шикуватися в звичайну колону без площі і виступів; правда, іноді вони необхідні, головне, для прикриття нестройових.

У швейцарців є ще багато інших форм бойового шикування, між іншим, у вигляді хреста, коли фузилерів поміщають в просвіт між його сторонами, прикриваючи їх таким чином від ударів ворога. Подробиці я описувати не буду. Шикування цього роду гарні тільки в рідкісних випадках, коли батальйон бореться самотужки, а я хочу дати вам

приклад спільного бою кількох батальйонів з ворогом.

КОЗІМО. Здається, я цілком зрозумів ваш спосіб навчання солдатів в цих батальйонах; але, якщо я не помиляюся, ви говорили, що, крім 10 батальйонів, у вашій бригаді є ще 1000 запасних пікінерів і 500 запасних велітів. Хіба ви не будете їх навчати?

ФАБРИЦІО. Звичайно, буду, і дуже ретельно; пікінери повинні навчатися принаймні в сотнях у тому ж порядку, що й інші батальйони; я би надав перевагу їм перед правильними батальйонами при всякого роду приватних діях, як, наприклад, прикриття обозу, збір продовольства у ворожій місцевості та інші подібні операції; веліти ж повинні, на мою думку, навчатися у себе вдома, без військових зборів; адже їх справа — це бій врозтіч, і тому нема чого збирати їх разом з іншими військами на загальні навчання; досить навчити їх діяти самостійно. Я вже говорив вам і не перестану це повторювати, що солдати батальйону повинні бути навчені так, щоб вони вміли тримати рівняння, знали свої місця, вміли робити швидкі повороти, коли це потрібно за умовами місцевості або при появі ворога; якщо це засвоєно, батальйон буде знати своє місце і свою справу серед цілого війська. Князь чи республіка, які не турбуються і працюють над бойовим устаткуванням та навчанням,

отримають для своєї країни хороших солдатів, здолають своїх сусідів і будуть диктувати закони іншим, а не підкорятися. У наші ж дні, серед загальної смуги, про яку я вже говорив, ці правила забуті і занедбані; тому війська наші погані, і, якщо навіть трапляються здібні полководці і виникають війни, у полководців немає ніякої можливості показати свою військову доблесть.

КОЗІМО. Як мають бути облаштовані батальйонні обози?

ФАБРІЦІО. Передовсім, у мене ні центуріони, ні декуріони не їхали б верхи, та й начальник батальйону отримає віслюка, а не коня, якщо не захоче йти пішки. Йому я дав би два вози, центуріонів — по одному і на кожних трьох декуріонів — по два, бо вони саме так будуть розміщені в таборі, як я скажу далі. Таким чином, у кожного батальйону буде 36 возів, навантажених наметами, котлами для варіння їжі, сокирами і залізними кілками для розбивки табору; інше можна навантажити на них, якщо виявиться вільне місце.

КОЗІМО. Я розумію, що начальники, яких ви назначасте в свої батальйони, необхідні, але я боюся, чи не занадто їх багато і чи не буде через це замішання.

ФАБРІЦІО. Це могло б статися, якби всі вони не підпорядковувалися одній вищій влади, але при

правильному підпорядкуванні вони тільки підтримують порядок і, навпаки, без них неможливо керувати військами. Якщо стіна загрожує обвалом, то краще підтримати її в багатьох місцях слабкими підпорами, ніж поставити дуже міцні, але мало, якими б вони не були міцними, стіна все одно впаде. Так і у війську: на кожний десяток людей має бути людина більш діяльна і хоробра, ніж інші, або хоча б така, що має більшу владу, яка своєю мужністю, словом і прикладом підтримує солдатів і надихає їх до бою.

Наскільки у війську необхідно все, про що я говорив, саме — начальники, стяги, музика, видно хоча б з того, що все це є і у нас, та тільки ніхто не робить своєї справи. Візьміть декуріонів: якщо ви хочете, щоб вони виконували свій обов'язок, то кожний з них зобов'язаний досконало знати своїх солдатів, жити з ними, стояти разом з ними в караулі і разом боротися.

Коли декуріон на посту, шеренга рівняється на нього, як по шнурку, і тримається так міцно, що не може зруйнуватися, та якби це все ж сталося, вона відразу ж збирається знову. У нас же вони придатні тільки для того, щоб отримувати більшу платню і виконувати різні особисті доручення. Те ж відбувається і зі стягом: у нас він слугує більше для краси оглядів, ніж для справжньої військової справи, між тим як у древніх стяг вказував шлях і

місце збору, бо, як тільки вона зупинялась, кожний солдат вже знав, куди йому йти, і завжди точно займав своє місце. Зупинка або рух стяга означала зупинку або рух вперед всього батальйону.

Тому військо повинно розділятися на численні окремі частини, що мають свої особливі прапори і начальників; це поєднує в ньому душу і життя.

Піхота повинна слідувати за стягом, а стяг — за музикантами. Якщо музиканти хороші, то військом командують вони, тому що солдат підлаштовує свій крок до музичного такту і, таким чином, легко зберігає своє місце в строю. У древніх були флейти, ріжки та інші духові інструменти, тон яких був встановлений досконало. Як танцюрист рухається в такт і не зіб'ється, якщо він його дотримується, так і військо не перейматиметься, якщо правильно йде під музику.

Різноманітність музики означала у древніх різноманітність рухів; одна музика змінювала іншу, коли треба було запалити, стримати або зовсім зупинити воїнів.

У кожного музичного ладу було своє призначення: дорійський лад вселяв спокій і твердість, фрігійський — приводив людей в шаленство. Розповідають, що Олександр, почувши за столом фрігійську музику, так розхвилювався, що схопився за зброю.

Всі ці мелодії варто було б відновити, а якби

це виявилось занадто важко, то принаймні варто було б не нехтувати тими, які допомагають солдату розрізняти команди. Кожен може змінювати їх як хоче, аби вухо солдата звикло їх впізнавати. Тепер у нас теж є музика, але толку від неї переважно немає ніякого — один тільки шум.

КОЗИМО. Мені хотілося б знати від вас, якщо тільки ви самі про це замислювалися, яким чином нинішні війська впали так низько і звідки пішов їх розвал і нехтування військовими заняттями?

ФАБРИЦЮ. Я охоче поділюся з вами своїми думками. Ви знаєте, що видатних воїнів було багато в Європі, мало в Африці і ще менше в Азії. Відбувалося це через те, що дві останні частини світу знали тільки одну або дві монархії, республік у них майже не було; навпаки, в Європі монархій було мало, а республік — незліченна кількість. Люди виділяються і проявляють свої таланти, оскільки їх виводить з низів і заохочує володар, чи то республіка, чи то князь.

Тому там, де повелителів багато, видатні люди народжуються в безлічі, в іншому випадку їх буває мало. В Азії ми зустрічаємо імена Ніна, Кіра, Артаксеркса, Мітрідата, поруч з якими можна поставити ще небагатьох. В Африці, якщо не брати до уваги єгипетську старовину, ми бачимо тільки Масинісса, Югурта і декількох полководців Карфагенської республіки.

У порівнянні з Європою їх кількість мізерна, бо в Європі видатних людей нескінченно багато, і їх було б ще більше, якби до імен, що до нас дійшли, можна було додати імена, забуті заздрисним часом. Адже обдарованих людей завжди було багато там, де було багато держав, які заохочували таланти через необхідність або через іншу людську пристрасть. Азія дала мало видатних людей, тому що вся вона була підпорядкована єдиному царству, через свій величезний розмір перебувала здебільшого в бездіяльності і тому була нездатна створювати чудових діячів. Те саме було і в Африці, але там завдяки Карфагенській республіці їх все ж було більше.

Видатні люди частіше зустрічаються в республіках, де таланти в більшій пошані, ніж в монархіях, де їх бояться. Там виховують обдарування, а тут — їх винищують. Якщо подивитися тепер на Європу, то ви побачите, що вона поцяткована республіками і князівствами, які боялися один одного і тому були змушені підтримувати в силі військові установи і оточувати пошаною людей, які відзначилися бойовими заслугами. У Греції, крім Македонії, було безліч республік, і кожна з них була батьківщиною чудових людей. В Італії були римляни, самніти, етруски, цизальпінські галли. Галлія і Німеччина суцільно склалися з республік і князівств; Іспанія

— так само.

Якщо від цих країн у порівнянні з Римом збереглося мало імен, то провиною цьому є тільки лукавство письменників, які поклоняються щастю і тому прославляють лише переможців. Абсолютно неправдоподібно, щоб не було багато чудових людей серед самнітів і етрусків, які 150 років воювали з римським народом, перш ніж йому підкоритися. Те саме можна сказати, звичайно, і про Галлію і про Іспанію.

Однак, якщо письменники замовчують про мужність окремих громадян, зате вони зазвичай вихваляють велич народів і підносять до небес їх стійкість у захисті своєї свободи. Якщо вірно, що великих людей тим більше, чим більше на світі держав, то треба, звісно, визнати, що з їх знищенням потроху пропадає і людська велич, бо зникає сила, яка її породжує. З піднесенням Римської імперії, що поглинула всі республіки і царства в Європі, Африці і більшій частині Азії, доблесть зникла усюди, зберігшись лише в Римі. Наслідки цього позначилися в тому, що видатні люди і в Європі, і в Азії стали з'являтися все рідше. Надалі доблесть остаточно впала, бо вона цілком зосереджувалася в Римі. І коли в Римі почалося падіння моралі, воно поширилося майже на весь світ, тож скіфські орди могли спокійно з'явитися і пограбувати імперію, яка знищила доблесть в інших

країнах і не зуміла зберегти її у себе. Потім імперія під час навали варварів розпалася на кілька частин, але доблесть від цього не відродилася: перша причина полягала в тому, що важко відновити зруйнований порядок речей; друга — в тому, що сучасний спосіб життя людей за часів панування християнської релігії не створює для них необхідності вічного самозахисту, як це було в давнину. Адже тоді переможені на війні або винищувалися, або ставали вічними рабами і вели жалюгідне життя; підкорені землі спустошувалися, жителів виганяли, майно відбирали, а самі вони розсіювалися по світу, тож переможеним доводилося терпіти найстрашніші злидні.

Цей страх змушував людей невпинно займатися військовою справою і почитати всіх, хто в ньому відзначався. Тепер цей страх майже зникнув, адже переможених дуже рідко вбивають, ніхто довго не нудиться в полоні, і всі легко виходять на свободу. Міста можуть тисячу разів повставати — їх за це не руйнують, залишають жителям майно, і найгірше, чого вони можуть побоюватися, — це військова данина. За таких обставин люди зовсім не хочуть підкорятися вимогам суворого військового устрою і переносити всякого роду тяготи, щоб уникнути небезпек, які для них не страшні. Нарешті, країни Європи в порівнянні з минулими часами підпорядковані владі

дуже небагатьох государів: вся Франція підпорядкована одному королю, Іспанія — іншому, Італія ділиться на невелику кількість держав. Таким чином, слабкі міста захищаються тим, що віддаються на волю переможця, а сильні, за всіма описаними причинами, не бояться руйнування.

КОЗІМО. Однак за останні 25 років ми були свідками руйнування багатьох міст і падіння царств. Здавалося б, цей приклад мав би застерегти уцілілих і показати їм, що слід було б відновити деякі стародавні установи.

ФАБРІЦІО. Ви маєте рацію, але, якщо ви уважніше придивитеся до цих розгромів, ви побачите, що руйнувалися не столиці, а другорядні міста. Дійсно, розграбували ж Тортона, а не Мілан, Капую, Неаполь, Брешію, Венецію, Равенну чи Рим. Такі події не змушують правителів переглядати свою політику, а, навпаки, зміцнюють їх в думці, що від усього можна відкупитися. Тому вони не хочуть піддаватися труднощам суворой постановки військової справи — це здається їм або непотрібним, або незрозумілим.

Залишаються переможені; приклади ці могли б їх злякати, але вони вже безсилі що-небудь зробити. Князі, які втратили владу, вже запізнилися, а ті, які правлять, не вміють або не хочуть нічого робити; у них тільки одне бажання — не працюючи ловити щастя, а не сподіватися на власну силу; вони

бачать, що там, де цієї сили не вистачає, все вершить доля, і хочуть підкорятися, а не панувати над нею.

На підтвердження своїх слів наведу приклад Німеччини, де збереглося багато князівств і республік, і завдяки цьому там ще сильна військова доблесть. Усім хорошим, що є в сучасних військах, ми зобов'язані цим народам; вони ревниво оберігають своє становище, бояться рабства не в приклад іншим, і тому всі зберегли панування і оточені пошаною.

Здається, я достатньо з'ясував вам, які, на мою думку, причини нинішньої нікчемності військ. Не знаю, погодитесь ви зі мною чи у вас залишилися ще які-небудь сумніви?

КОЗИМО. Ніяких. Ви переконали мене цілком. Мені хочеться тільки повернутися до головного предмету нашої розмови і дізнатися від вас, як буде влаштована кавалерія у ваших батальйонах, скільки її має бути, хто нею командує і яке її озброєння?

ФАБРИЦЮ. Ви, ймовірно, думаєте, що я це випустив; не дивуйтеся, тому що про це багато говорити не доводиться з двох причин. Передовсім, найважливіша життєва сила війська — це піхота; далі, наша кавалерія краща за піхоту, і якщо вона не сильніша за кінноту древніх, то рівна їй.

Я вже раніше казав про те, як її навчати. Що стосується зброї, я залишив би існуюче озброєння

однаково як для легкої, так і для важкої кінноти. Мені тільки видається корисним дати всій легкій кінноті арбалети і приєднати до неї кілька фузилерів, які, правда, мало корисні в бою, але прекрасні для залякування супротивника і якнайкраще можуть змусити його покинути прохід, що охороняється; одна рушниця вартує двадцяти штук будь-якої іншої зброї.

Звертаючись до чисельності цих військ, я повинен сказати, що наслідував би римський приклад і утворив би при кожному батальйоні загін не більше ніж в 300 коней, причому 150 відвів би на важкоозброєних жандармів, а решту — на легку кінноту. На чолі кожного ескадрону стояв би особливий начальник, і при ньому — 15 декуріонів, стяг і музиканти. Кожен 10 жандармів отримують 5 возів, а 10 вершників легкої кінноти — 2 вози, які навантажуються наметами, котлами для їжі, сокирами та кілками, а якщо буде можливо, то й іншим похідним спорядженням.

Не думайте, що це викличе безлад, тому що зараз в розпорядження кожного жандарма надані 4 коня, а це вже велике зловживання. У Німеччині у жандарма є тільки один його кінь; на кожен 20 осіб належить один віз, на який звалено все, що їм необхідно.

Римська кіннота теж обходилася без прислуги; правда, її розміщували поруч з тріаріями, які були

зобов'язані допомагати їй у догляді за кіньми. Це легко ввести і у нас, як ви побачите, коли ми будемо розбирати устрій табору. Те, що робили римляни і тепер роблять німці, цілком можливе для вас, і з вашого боку було б помилкою чинити інакше. Обидва ескадрони, які становлять частину бригади, можна іноді збирати разом з батальйонами і влаштовувати між ними приблизні битви, більше для того, щоб привчати їх розрізняти один одного в бою, ніж для будь-яких інших цілей.

Однак досить про це; тепер нам треба дізнатися, яким має бути бойове розташування війська, щоб воно могло змусити противника прийняти бій і перемогти його. У цьому — мета будь-якого війська і сенс праці, витраченої на його навчання.

Книга третя

КОЗІМО. Предмет нашої розмови сьогодні змінюється, і разом з тим має змінитися і той, хто запитує. Мені не хотілося б заслужити докір у самовпевненості, яку я завжди засуджував в інших. Тому я створюю диктатуру і передаю її кому завгодно із присутніх моїх друзів.

ЗАНОБИ. Ми були б вам дуже вдячні, якби ви зберегли вашу диктатуру, але, якщо ви наполягаєте на своїй відмові, — призначте, принаймні,

кого-небудь з нас своїм наступником.

КОЗІМО. Надаю це синьйору Фабріціо.

ФАБРІЦІО. Охоче приймаю повноваження і пропоную слідувати венеціанському звичаю, тобто надати перше слово наймолодшому. Війна — це ремесло молодих, і я вважаю, що говорити про нього краще юнакам, тому що вони раніше за всіх покажуть себе у справі.

КОЗІМО. Отже, черга за вами, Луїджі. Вітаю свого наступника і думаю, що і ви, пане Фабріціо, залишитеся задоволені таким співрозмовником. Повернемося тепер до предмету розмови і не будемо втрачати час.

ФАБРІЦІО. Безсумнівно, що для ясного розуміння мистецтва бойової побудови війська треба розповісти вам про те, як чинили в цьому випадку греки і римляни. Однак ви самі можете прочитати про це у античних письменників; тому я пропускаю цілу низку подробиць і буду говорити лише про те, що, на мою думку, необхідно наслідувати, якщо ми хочемо хоча б певною мірою удосконалити наші сучасні війська. Я збираюся пояснити вам одночасно побудову війська у бойовий порядок, підготовку його до цього бою і навчання зразковим боям.

Найсуттєвіша помилка начальника, який будує військо в бойовий порядок, — це витягнути його в одну лінію і поставити долю битви в

залежність від удачі єдиного натиску. Корінь помилки в тому, що забуті дії древніх, у яких лінії військ розташовувалися послідовно одна за одною. Адже інакше не можна ні допомогти переднім військам, ні прикрити їх при відступі, ні змінити їх під час бою; римляни знали це краще за всіх.

Для більшої ясності варто сказати, що кожний легіон складався у них з гастатів, принципів і тріаріїв. Гастати ставилися в першу лінію військ, утворюючи міцні зімкнуті ряди, за ними більш рідкими рядами стояли принципи; позаду всіх перебували тріарії, вишикувані таким чином, що між рядами у них залишалися широкі проміжки, які в разі потреби могли бути зайняті і гастатами, і принципами.

Крім того, в кожному легіоні були пращники, стрілки з лука й інші легкоозброєні воїни, які не стояли в одних лавах з піхотою, а розташовувалися попереду війська, між кінними та пішими солдатами. Саме ці легкоозброєні і зав'язували бій; якщо вони перемагали — що бувало рідко, — то самі довершували успіх; якщо їх відкидали, вони відступали, обходячи фланги зімкнутих військ, або займали навмисне залишені для цього проміжки між рядами, розташовуючись потім позаду. Після відходу легкоозброєних з ворогом билися гастати, які при невдачі відходили до принципів, займаючи проміжки в їх рядах, і тоді бій поновлювався. Якщо

ця друга лінія виявлялася також розбитою, вона відступала до тріаріїв, заповнювала широкі проміжки між їхніми рядами, і вся справа починалося заново. За нової невдачі бій був програний, тому що знову зібрати військо було неможливо.

Кіннота розміщувалася на флангах війська, утворюючи ніби два крила. Вона боролася, залежно від необхідності, верхи або спішившись. За такого порядку триразового відновлення бойової лінії поразка була майже неможливою, тому що щастя має зрадити тобі тричі поспіль, а доблесть ворога має бути такою, щоб тричі перемогти.

Грецька фаланга не знала цього способу поновлення бою; правда, вона будувалася великою кількістю шеренг з багатьма начальниками, але розташовувалася завжди в одну лінію. Підкріплення розбитих військ проводилося не за римським способом взаємного злиття рядів, а шляхом заміни вибулого солдата іншим. Виконувалося це так. Уявіть собі фалангу, побудовану в 50 шеренг; коли починався бій, битися могли перші шість, оскільки їхні списи, або сарісси, були настільки довгими, що з шостої шеренги виступали вістря далі передніх рядів. На місце вбитого або пораненого бійця відразу ставав солдат з другої шеренги; його, зі свого боку, замінював той, що стояв за ним у третій, і, таким

чином, задні шеренги послідовно перекривали зменшення кількості передніх. При цьому способі підкріплення шеренги завжди були заповнені і порожніх місць не було ніде, крім задньої шеренги, яка поступово танула, бо поповнювати її було вже нікому. Внаслідок зменшення в перших шеренгах задні потроху виснажувалися, але передні залишалися завжди цілими, і треба сказати, що цю фалангу можна було швидше винищити, ніж прорвати, так як глибокий лад робив її майже непроникною.

Римляни спочатку використовували побудову фаланги і стосовно неї навчали свої легіони.

Пізніше цей лад їх уже не задовольняв, і вони стали розділяти легіони на частини, саме — на когорти і маніпули. Вони вважали, як я вже говорив, що військо тим сильніше, чим більше в ньому окремих живих тіл і частин, кожна з яких може діяти самостійно. У наш час фаланга цілком застосовується швейцарцями, що сприйняли і її глибокий стрій, і спосіб поповнення зменшення кількості перших шеренг, причому бригади під час бою витягнуті в одну лінію. Іноді вони розташовуються одна за одною, але це робиться не для того, щоб одна бригада при відступі могла влитися в лави іншої, а для того, щоб частини, які знаходяться позаду, могли підтримувати передні. Одна бригада стоїть попереду, а інша — за нею

трохи вправо, тож може швидко рушити на виручку, якщо переднім військам потрібне підкріплення. Третя бригада знаходиться позаду перших двох на відстані пострілу рушниці. Робиться це з тією метою, щоб в разі поразки передніх військових частин у них було місце для відходу, а третя бригада могла б рушити вперед, не ризикуючи при цьому зіткнутися з відступаючими. Адже велика частина не в змозі влитися в лави іншої, що легко можна реалізувати для невеликого загону. Тому дрібні і точно відокремлені підрозділи, які становлять римський легіон, могли бути розміщені так, що легко проходили одні крізь інші і, таким чином, взаємно один одного підтримували.

На доказ переваги древнього римського бойового порядку над швейцарським достатньо згадати, що в боях з легіонами грецькі фаланги завжди терпіли найстрашніші поразки, і причина полягала саме в тому, що, як я вже говорив раніше, озброєння римлян і їх спосіб відновлювати битву були більшою силою, ніж стійкість фаланги.

Уявімо собі тепер, що мені належить за зразком цих прикладів утворити військо; я скористаюся для цього зброєю і прийомами як грецької фаланги, так і римського легіону; в бригаді у мене було б 2000 пік, тобто македонська зброя, і

3000 щитоносців з мечами, тобто римське озброєння. Бригада моя буде розділена на 10 батальйонів, як це було у римлян, які поділяли легіон на 10 когорт. Веліти, або легкоозброєні солдати, які починають бій, поставлені у мене так само, як у них.

Таким чином, ми запозичуємо в обох народів зброю і бойове шикування, оскільки в перших рядах кожного батальйону стоять 5 шеренг пік, а за ними поставлені щитоносці з мечами. Це дозволить мені витримати натиск кінноти ворога і разом з тим прорвати його піхоту, тому що при першій сутичці у мене, як і нього, будуть пікінери, які його відкинуть, а далі у бій вступають щитоносці і вже довершають перемогу.

Вивчаючи цей бойовий порядок уважно, ви зрозумієте його силу, яка полягає в тому, що обидва види зброї можуть бути використані до кінця: піки добрі не тільки проти кінноти, а й проти піхоти, і стають безуспішними, тільки коли починається рукопашна. Щоб обійти цю незручність, швейцарці ставлять між кожними трьома шеренгами пік одну шеренгу алебард. Робиться це з метою дати пікам більше простору, але місця їм все ж залишається занадто мало. У нашій побудові піки, поставлені попереду і підтримані ззаду щитоносцями, можуть відбити натиск кінноти ворога, а на початку бою прорвати і зруйнувати його піхоту. Коли ж бій

переходить в рукопашну сутичку, і піки вже не приносять користі, їх змінюють щитоносці з мечами, які можуть діяти у найбільшій тісноті.

ЛУЇДЖІ. Ми з нетерпінням чекаємо, щоб ви нам розповіли, як ви розташуєте озброєне і облаштоване вами військо в бойовий порядок.

ФАБРІЦЮ. Я саме збираюся вам це пояснити. Ви маєте передовсім знати, що звичайне римське, так зване консульське, військо складалося не більше ніж з двох легіонів римських громадян, тобто з 600 осіб кінноти, близько 11 000 — піхоти і такої ж кількості піхоти і кінноти, надісланих союзниками, і розділялися на дві частини, що називалися правим і лівим крилом війська. Римляни ніколи не допускали, щоб піхотинців в союзних військах було більше, ніж в римських легіонах, але щодо кінноти це навіть заохочувалося. З цим військом в 22 000 осіб піхоти і приблизно 2000 кінноти консул здійснював будь-які бойові дії і відправлявся в будь-який похід. Тільки в рідкісних випадках, коли треба було дати відсіч більшим ворожим силам, обидва консульських війська з'єднувалися.

Зауважте далі, що за трьох головних дій будь-якого війська, тобто марші, табірній стоянці і бою, римляни завжди мали свої легіони всередині, так як хотіли якомога тісніше згуртувати найнадійніші свої сили; далі я скажу про це

докладніше. Втім, союзницька піхота, постійно спілкувалася з легіонерами, була так само корисною в бою, як і римська, тому що проходила ту ж військову школу і будувалася в тому ж бойовому порядку.

Якщо ми познайомимося тепер з бойовою побудовою одного римського легіону, ми будемо знати бойовий порядок всього війська. Коли я вам говорив раніше про поділ легіону на три бойові лінії, які взаємно змінювали одна одну, я, власне, вже зобразив вам бойову побудову цілого війська.

Я хочу шикувати свої війська в бойовий порядок на зразок римлян; тому замість двох легіонів я візьму дві бригади, побудова яких визначить побудову всього війська, тому що велика його кількість тільки подовжить бойову лінію. Мені здається непотрібним нагадувати вам про кількість піхоти в бригаді, про те, що бригада складається з 10 батальйонів, хто ними командує, яке озброєння у солдатів, хто такі діючі і запасні веліти; про все я щойно говорив досить докладно і думаю, що все це живе у вашій пам'яті, оскільки ці основні речі треба знати для розуміння подальших подробиць. Переходжу тепер безпосередньо до пояснення бойового порядку війська.

10 батальйонів першої бригади складуть ліве крило війська, 10 батальйонів другої бригади — праве. Війська лівого крила розташовуються так:

попереду, на лінії фронту, стоять поруч 5 батальйонів на відстані 4 ліктів один від одного, займаючи загалом простір в 141 лікоть ширини і 40 ліктів у глибину. За цими 5 батальйонами, на відстані 40 ліктів по прямій, знаходяться ще три, з яких два вирівнюються по прямій лінії по флангах перших 5 батальйонів, а третій займає серединний проміжок. Таким чином, 3 батальйони другої лінії займають в глибину і в ширину той самий простір, що і 5 батальйонів першої, але між першими батальйонами залишається проміжок в 4 ліктя, а між другими — 33 ліктя. Далі розташовані 2 останніх батальйони, віддалені від 3 батальйонів другої лінії на 40 ліктів і вирівняні по їх флангах так, що між ними залишиться вільний проміжок в 91 лікоть.

Таким чином, всі батальйони разом займуть простір в 141 лікоть завширшки і 200 ліктів в глибину. На відстані 20 ліктів від лівого флангу батальйонів стоїть і прикриває його семирядна колона запасних пікінерів, побудована з 143 шеренг так, що глибина їх дорівнює глибині всього лівого флангу 10 батальйонів, їх побудову я вже описав; 40 шеренг виділяють для охорони обозів і нестройових, які слідуєть за військами; декуріони і центуріони займають свої звичайні місця. З трьох начальників батальйонів один знаходиться в голові, інший — в середині і третій — в хвості всієї

колони, виконуючи обов'язок *tergiductor*, як називали римляни начальника, який перебував позаду війська.

Повертаюся тепер до побудови голови колони. Ліворуч від запасних пікінерів стоять 500 запасних велітів, які займають простір в 40 ліктів, а ще далі вліво поруч з ними будуть розташовані жандарми, для яких я відводжу простір в 150 ліктів. Нарешті, на краю лівого крила знаходиться легка кіннота, яка займає таке саме місце, як і жандарми. Діючі веліти зобов'язані бути при своїх батальйонах і стояти в залишених між ними проміжках; їх завдання — прикривати фланг кожного батальйону, але, можливо, я приєднав би їх до запасних пікінерів. Це вирішується за обставинами. Начальнику всієї бригади я відводжу місце або між першою і другою лініями батальйонів, або попереду між першим батальйоном зліва і запасними пікінерами; при ньому знаходяться 30–40 добірних солдатів, досить тямущих, щоб передати його накази, і досить сильних, щоб захистити його від ворожого нападу; тут мають бути стяг і музиканти.

Такий бойовий порядок бригади, яка стоїть на лівому крилі і становить половину мого війська; воно розташоване на просторі в 541 лікоть завширшки і, як я вже говорив, 200 ліктів в глибину, не рахуючи ще близько 100 ліктів в глибину, які припадуть на частку запасних

фунтів, але в полі вони служили б у мене не стільки для бою, скільки для захисту табору. Всю решту артилерії я б склав з десятифунтових знарядь, які, на мою думку, зручніші за п'ятнадцятифунтові, і розташував би її перед фронтом війська, якщо тільки за особливістю місцевості не можна так поставити її на флангах, щоб цілком забезпечити від нападу ворога. Бойова побудова, яку я вам щойно описав, поєднує вигоди грецької фаланги і римського легіону. Попереду густими, зімкнутими рядами стоять піки, тож при наступі на ворога або при обороні цілком можливо, за прикладом грецької фаланги, поповнювати спад передніх шеренг людьми, що стоять позаду.

З іншого боку, якщо ворожий удар такий сильний, що фронт пік буде прорвано і доведеться відступити, вони увіллються до вільного простору між батальйонами другої лінії і, з'єднавшись з ними, відновлять бій єдиною масою. Якщо вони і тут будуть розбиті, то можуть тим же порядком знову відійти і знову почати бій вже втретє. Таким чином, при цьому порядку бій ведеться і поновлюється одночасно і за грецьким, і за римським зразком.

Втім, навряд чи можна уявити собі військо більш потужне: начальників у нього безліч, обидва крила його більш ніж достатньо захищені всіма видами зброї. Єдине слабе місце — це тил, з

обозами і нестройовими частинами, та й тут для захисту поставлені на фланзі загони запасних пікінерів. Вони готові відбити будь-який напад, звідки б він не прийшов. Що стосується тилу, то насправді і він захищений від удару, так як жодний ворог не може бути таким сильним, щоб напасти на тебе з усіх боків одночасно; якщо такий ворог знайдеться, з ним взагалі нічого воювати.

Нехай противник буде навіть втричі сильнішим, а війська його облаштовані не гірше за наші, він неминуче послабить себе, намагаючись оточити нас з різних боків, і варто прорвати його в одному місці, щоб все пішло прахом. Напади кінноти, якщо вона навіть сильніша за нашу і здолає її, боятися нема чого, так як піки відіб'ють будь-яку атаку. Начальники поставлені так, що їм зручно розпоряджатися і передавати отримані накази.

Проміжки між батальйонами і між шеренгами не тільки дозволяють одній частині військ пройти крізь лінії іншої, а й дуже зручні для пропуску воїнів, що прибули з наказами командувача. Військо наше, як і римське, має налічувати близько 24 000 осіб; допоміжні сили, приєднані до наших двох бригад, мають бути облаштовані за їхнім зразком, так само як союзницькі війська шикувалися і билися за прикладом римського

легіону. При бойовому порядку, який я вам щойно пояснив, це дуже просто: якщо ви підсилюєте ваше військо ще двома бригадами або подвійною кількістю солдатів, вам треба тільки пропорційно подовжити бойову лінію, поставивши 20 батальйонів замість 10, або збільшити глибину фронту — залежно від дій ворога або від умов місцевості.

ЛУЇДЖІ. Знаєте, пане, я вже ніби бачу це військо і горю бажанням подивитися на нього в справі. Я ні за що в світі не хотів би, щоб ви були Фабієм Максимом, уникали б ворога і відкладали бій. Я б обурювався вами ще більше, ніж римляни Фабієм.

ФАБРІЦІО. З цього приводу не хвилюйтеся. Хіба ви не чуєте грому гармат? Наші відкрили вогонь, але заподіяли ворогові лише незначної шкоди. Запасні веліти виступають тепер разом з легкою кіннотою і з криком відчаю кидаються на ворога, розсипаючись якомога ширше. Ворожа артилерія дала один залп, але снаряди пронеслися через голови нашої піхоти і не заподіяли їй ніякої шкоди. Щоб перешкодити їй вистрілити вдруге, наші веліти і кіннота вже напали на неї, ворог рушив їм назустріч, і як нашим, так і ворожим гарматам доводиться замовкнути.

Подивіться, як мужньо б'ються наші воїни, яка міцна в них дисципліна, вироблена постійними

військовими вправами і вірою у військо, яке йде за ними слідом. Ось воно мірним своїм кроком, в повному бойовому порядку виступає разом з важкою кіннотою назустріч противнику. Наша артилерія, щоб пропустити його, відходить на місця, щойно очищені велітами. Полководець надихає воїнів, обіцяючи їм вірну перемогу. Ви бачите, що веліти і легка кіннота відійшли, розташувалися по боках військ і вичікують, чи не можна налетіти на противника з флангу.

Ось війська зійшлися! Подивіться, з якою мужністю і мовчанкою наші витримали удар ворога; полководець віддав важкій кінноті наказ тільки підтримувати піхоту, не наступаючи самій і не віддаляючись від піхотних ліній. Бачили ви, як наша легка кіннота вдарила по загону ворожих стрільців, які хотіли зайти нам у фланг, як кинулися їм на допомогу ескадрони противника і як стрілки, затиснуті між двох колон атак, не в змозі були відкрити вогонь і відступають за лінію своїх батальйонів? Дивіться, з якою люття вражають противника наші піки, а важка піхота з обох боків зблизилася настільки, що пікінери вже не можуть працювати, і, за правилами нашої бойової побудови, вони повільно відступають крізь ряди добре озброєних солдатів.

Тим часом великий загін ворожої важкої кінноти зім'яв наших жандармів на лівому крилі.

Наші, твердо дотримуючись правил, відступили під захист запасних пік, відновили з їх допомогою бій і відтіснили супротивника, перебивши у нього безліч людей. Тим часом діючі піки передніх батальйонів пройшли назад крізь ряди піхоти, і тепер в бій вступають щитоносці. Дивіться, з якою доблестю, упевненістю і легкістю вони знищують ворога! Хіба ви не бачите, що ряди в бою так зімкнулися, що солдатам тільки з великими труднощами вдається вправлятися мечами? Дивіться, з якою безсилою злобою вмирають вороги. Адже вони озброєні тільки піками і мечами, а щитів у них немає. Піка марна, бо занадто довга, меч безсилий проти найсильнішого озброєння наших воїнів, і ворожі солдати частково падають убитими або пораненими, частково рятуються втечею. Вони біжать і на правому, і на лівому крилі. Перемога за нами!

Як щасливо пройшла битва, чи не правда? Скажу тільки, що я був би набагато щасливішим, якби мені судилося бачити цей бій насправді. Зауважте, що мені навіть не довелося посилати в справу ні другу, ні третю лінію військ; ворог переможений силами однієї першої. Ось все, що я міг вам сказати, і хочу тільки запитати: чи все вам ясно?

ЛУЇДЖІ. Ви перемогли так стрімко, що я ще не можу отямитися від захоплення. Я такий

приголомшений, що навіть не можу сказати, чи залишилися у мене які-небудь сумніви чи ні. Моя віра у вашу мудрість не має меж, але я все ж дозволю собі висловити те, що мені спадає на думку. Скажіть насамперед: чому ваша артилерія стріляла тільки один раз? Чому ви відразу повели її назад і більше про неї не згадували? Мені здається далі, що ви занадто легко розпорядилися ворожими гарматами, змушуючи їх стріляти занадто високо; це, звичайно, цілком можливо, але ж буває, і, ймовірно, часто, що ядра б'ють прямо по ваших солдатах. Що ж ви стали б тоді робити?

Якщо вже я заговорив про артилерію, я скажу вам про це все, щоб вичерпати своє питання і більше до цього не повертатися. Я часто чув зневажливі відгуки про озброєння і бойовий порядок древніх. При цьому зазвичай говорять, що в наші дні ці війська були б недостатніми і, мабуть, навіть зовсім марними перед міццю артилерійського вогню, який знищує найглибший стрій і пробиває найпотужніші лати. Прихильники цієї думки вважають божевіллям вводити бойове шикування, яке все одно не може встояти, і мучитися під вагою зброї, яка все одно не в змозі тебе захистити.

ФАБРІЦІО. Ваше питання стосується дуже багатьох речей і вимагає тому докладної відповіді. Вірно, що я наказав своїй артилерії вистріляти

тільки один раз, та й те не без коливань. Річ у тім, що для мене набагато важливіше захиститися від ворожих ядер, ніж вражати супротивника своїми. Ви маєте знати, що врятуватися від артилерійського вогню можна тільки двома способами: треба поставити війська в таке місце, куди ядро не долетить, або укрити їх за стіною або валом. Інших засобів немає, та й перші вдадуться тільки в разі особливої міцності вала або стіни. Полководець, який наважився на бій, не може ні укрити своє військо, ні поставити його в таке місце, де ядра його не дістануть.

Оскільки не можна захиститися від гармат, треба знайти засіб терпіти від них якомога менше шкоди. Засіб є тільки один — захопити їх відразу. Для цього треба стрімко кинутися врозтіч, а не наступати повільно і густими рядами. Швидкість удару не дозволить ворогові вистрілити вдруге, а втрати за розсипного строю будуть найменшими. Такий рух неможливий для військової частини, вишикуваної по-бойовому. Якщо вона біжить, ряди руйнуються, а коли колона йде безладно, то ворогові не доводиться витрачати сили на те, щоб її розсіяти, тому що вона розсипається сама. Я побудував своє військо із розрахунком досягти подвійної мети: розташувавши на крилах по 1000 велітів, я наказав їм відразу ж, після того як наша артилерія вистрілить, кинутися разом з легкою

кіннотою на ворожі гармати. Я не велів своїй артилерії стріляти вдруге саме тому, що не хотів дати ворогові зайвий час: адже неможливо самому вигравати час і разом з тим не дозволити цього іншому.

Я не продовжував обстріл з тієї ж причини, через яку не наважувався стріляти з самого початку, — саме тому, що боявся, аби ворог не відкрив вогонь першим. Адже, якщо ти хочеш знешкодити артилерію противника, треба на неї напасти; якщо він не захищає своє знаряддя, ти його захоплюєш; якщо він хоче його відстояти, ти повинен рушити вперед, а коли друг і недруг змішаються в загальному звалищі, то з гармат стріляти не можна.

Доводи ці, як мені здається, досить переконливі і не потребують прикладів; однак давня історія дає нам деякі зразки, і я хочу їх навести. Вентідій перед боєм з парфянами, вся сила яких полягала в стрільбі з луків, підпустив їх майже до самого валу табору, перш ніж вивести свої війська. Зробив він це тільки з однією метою — відразу ж вступити в рукопашний бій, не давши їм часу для нового обстрілу.

Цезар розповідає, що під час однієї з битв Галльського походу вороги так оскаженіло кинулися на нього, що його воїни не встигли полишити свої дротики, як це годиться у римлян.

Ясно тепер, що врятуватися в полі від зброї, яка б'є здалеку, можна тільки одним шляхом — захопити її якнайшвидше.

Була й інша причина, через яку я йшов на ворога, не залучаючи артилерію. Ви, можливо, зараз засміється, але я вважаю, що нехтувати нею не можна. Найбільша небезпека для війська, через яку швидше за все починається сум'яття, — це неможливість бачити ворога. Найсильніші армії часто бували розбиті тому, що солдатів засліплювали пил або сонце. Тим часом ніщо не викликає такого густого мороку, як порохований дим; тому я вважаю за краще надати ворогові можливість засліплювати самого себе, ніж розшукувати його, нічого не бачачи.

Тому я не хотів би стріляти з гармат, або, щоб уникнути закидів через велику славу артилерії, я розставив би озброєння на флангах, щоб не засліплювати димом солдатів, оскільки це для них найважливіше.

Щоб показати вам, наскільки корисно зіпсувати ворогові видимість поля битви, я пошлюся на Епамінонда, який саме з цією метою вислав проти наступаючого ворога свою легку кінноту, розраховуючи на те, що піднятий нею густий пил приховає його війська від лакедемонян. Розрахунок виправдався і допоміг йому перемогти.

Ви говорите далі, що я по-своєму

розпорядився чужою артилерією, змусивши її стріляти через голови моєї піхоти. Маю сказати, що здебільшого так і буває, і що вогонь важкої артилерії для піхоти майже нешкідливий. Зворотне трапляється вкрай рідко. Піхота — дуже низька мішень, а стріляти з важких гармат настільки непросто, що варто допустити найменшу помилку, націлитися трохи вище — і ядро летить над головами, а якщо ціль взято нижче, ніж потрібно, воно потрапляє в землю і не долітає зовсім.

Крім того, піхоту рятує будь-яка нерівність ґрунту, так як найдрібніший чагарник або горбок, що відокремлює її від артилерії, вже псує влучність гарматного вогню. Легше, звичайно, потрапити в кінноту, особливо у важку, яка взагалі вища за легку і побудована густішими рядами, а й цього можна уникнути, відвівши кінноту в тил, поки вогонь не припиниться.

Безсумнівно, що невеликі знаряддя набагато небезпечніші за рушниці, але кращий засіб проти них — це рукопашний бій. Якщо при першому зіткненні буде багато убитих, але це нічого не означає — убиті бувають завжди. Хороший полководець і хороше військо бояться не окремих втрат, а загального краху і повинні наслідувати в цьому швейцарців, які ніколи не ухиляються від бою зі страху перед артилерією і карають смертю того, хто, злякавшись збройного вогню, покине

лави або проявить найменшу ознаку страху.

Отже, я відвів свою артилерію назад після першого пострілу, для того щоб очистити місце батальйонам. Надалі я про неї не згадував тому, що з початком загального бою вона стала непотрібною.

Ви ще сказали, що, на думку багатьох, зброя і бойовий порядок древніх тепер вже не приносять користі через руйнівну силу гармат. Можна зробити висновок з ваших слів, що наші сучасники винайшли для успішної боротьби з артилерією якусь нову зброю і бойову побудову. Якщо ця таємниця вам відома, я був би вам дуже вдячний за її розкриття, бо поки я такої зброї не знаю і не думаю, щоб її можна було знайти. Дійсно, мені хотілося б почути від цих людей, чому наші піхотинці носять залізні лати і нагрудники, а кінні взагалі закуті в броню; адже якщо заперечувати древню зброю через її безпорадність перед артилерією, то треба відмовитися і від нинішньої.

Хотілося б також знати, чому швейцарці, в повній відповідності до античного бойового порядку, шикують свою бригаду густою колоною в 6000 або 8000 осіб піхоти і чому всі інші народи їх в цьому наслідують, незважаючи на те що артилерійський вогонь при такому шикунанні так само небезпечний, як і при будь-якому іншому, запозиченому у древніх.

Думаю, що відповіді не знайдеться. Якщо ж

ви запитаєте будь-кого, хто знає військового, він відповідь вам так: передовсім, лати надягають тому, що вони захищають якщо не від ядер, то від самострілів, пік, мечів, каменів і всякої іншої ворожої зброї. Далі, він сказав би вам, що при шикуванні густими рядами, наприклад по-швейцарському, можна легше відкинути піхоту противника, відбити напад кінноти і разом з тим зробити важчим ворогові прорив власної лінії.

З усього ясно, що військам загрожують не тільки гармати, але і багато іншого, від чого їх оберігають лати і пропонований мною бойовий порядок. Отже, чим краще озброєне військо, чим щільніші і міцніші його ряди, тим надійніше воно захищене. Тому варто сказати, що прихильники думок, про які ви тут говорили, люди або малодосвідчені, або просто не продумали справу до кінця. Адже якщо найслабша зброя древніх, яка використовується нині, тобто піки, і найменш досконале з їх бойових шикувань, тобто швейцарська бригада, приносять величезну користь і забезпечують військам таку перевагу, то чому вважають некорисними інші види древньої зброї і ті бойові побудови, які тепер забуті? Тож якщо ми, не зважаючи на артилерію, все ж зберігаємо шикування густими рядами, як це роблять швейцарці, то який же з бойових порядків старовини буде для нас ще більш небезпечним?

Адже всім відомо, що артилерійський вогонь найстрашніший для військ, які наступають щільною масою. Нарешті, не заважає ж артилерія осаджувати фортецю, хоча, ховаючись за стінами, вона може обстрілювати мої війська в цілковитій безпеці і посилювати вогонь, як їй заманеться, тоді як я захопити її не можу і змушений чекати, поки її не приборкає вогонь моїх власних гармат; тим більше мені нічого боятися артилерії в полі, де її можна відразу захопити.

З усього цього я роблю висновок, що артилерія не перешкоджає відновленню військових установ древніх і їхньої доблесті. Я б розвинув свою думку докладніше, якби вже не розмовляв з вами про цей рід зброї; краще вже зараз послатися на те, про що говорилося раніше.

ЛУЇДЖІ. Ми цілком зрозуміли ваші думки про артилерію, і у загальному ви, по-моєму, показали, що найкращий засіб боротьби з нею в полі на очах у ворога — це негайне її захоплення в самому початку бою. Однак у мене все ж є сумнів: мені здається, що ворог може прикрити артилерію з флангів і розставити її так, що вона буде вражати ваших солдатів, а захопити її вам не вдасться. Ви, я пам'ятаю, говорили, що при побудові в бойовий порядок ви залишаєте між батальйонами вільний простір в 4 лікті, а між батальйонами і запасними піками воно розширюється у вас до 20 ліктів. Якщо

ворог побудує своє військо за вашим зразком і розмістить свою артилерію в цих інтервалах, він зможе, по-моєму, розстрілювати вас абсолютно спокійно, бо вам вже не вдасться увірватися у ворожі лінії, щоб захопити зброю.

ФАБРИЦЮ. Ваші сумніви більш ніж обґрунтовані, і я постараюся зараз їх розсіяти або знайти засіб боротьби з подібною небезпекою. Я вже говорив вам, що батальйони як в поході, так і в бою знаходяться в постійному русі, причому ряди, природно, весь час змикаються. Якщо ви залишите між ними вузькі інтервали і потім поставите туди свою артилерію, то ряди скоро настільки зімкнуться, що артилерія не зможе більше стріляти. Якщо ви, навпаки, залишите широкі інтервали, то врятуєтеся від однієї небезпеки, але накличете на себе іншу, гіршу, бо ворог отримуватиме повну можливість не тільки захопити ваші гармати, але і прорвати ваш фронт.

Зауважте, втім, що артилерію, особливо ту, що перевозять на колесах, ставити між рядами не можна: справа в тому, що гармата стріляє не в той бік, куди вона рухається, а у зворотний, тож для стрільби її треба повернути кругом, а це вимагає такого простору, що 50 артилерійських возів розладнають ціле військо. Тому це озброєння доводиться тримати поза рядами, наражаючи їх на небезпеку захоплення, про що я вам вже казав.

Припустимо, однак, що артилерія розміститься між рядами і що ворогові вдасться уникнути обох крайностей, тобто і надмірного змикання рядів, що заважає стрільбі, і занадто широких інтервалів, які відкривають ворогові можливість прориву. Я стверджую, що і в цьому випадку легко убезпечити себе, залишивши між частинами своїх військ вільний простір, куди будуть потрапляти ядра; таким чином, найбільш лютий обстріл пропадає даром. Труднощів не виникає ніяких, тому що ворог заради безпеки своєї артилерії повинен розташувати її ззаду, біля крайньої лінії інтервалів, і, щоб не потрапляти в своїх, їй доведеться завжди стріляти в одному напрямку, прямо перед собою; тому варто тільки очистити місце для ядер, і вони стануть нешкідливими. Є загальне правило: залишати вільний прохід силі, яку не можна стримати; так поступали древні, коли їм доводилося зустрічатися зі слонами і військовими колісницями. Я думаю і навіть упевнений, що ви уявляєте собі справу так: я розіграв бій за своєю волею і тому його виграв. Однак, якщо все мною сказане вас ще не переконало, я повинен повторити, що військо, озброєне і побудоване за моїм зразком, неодмінно при першому ж зіткненні має розбити супротивника, вишикуваного за зразком сучасної армії, витягнутого здебільшого в одну лінію, яка не

має щитів і озброєної так погано, що вона не може захищатися в рукопашній сутичці.

Прийнятий у нас бойовий порядок непридатний, тому що якщо батальйони розміщуються поруч в одній лінії, то немає глибокого строю, якщо ж вони стоять один за одним, то при невмінні пропускати одну частину військ через лави іншої вони зміщуються і можуть легко прийти в повний безлад. Правда, ми даємо своїм військам різні найменування, розділяючи їх на авангард, головні сили і ар'єргард, але цього поділу дотримуються тільки в поході і в таборі; в битві ж всі війська кидаються вперед разом, і доля їх вирішується з першим ударом.

ЛУЇДЖІ. У вашому описі битви я звернув увагу також і на те, що ваша кіннота була розбита ворожою і сховалася під захист запасних пік; потім вона з їх допомогою відновила бій і в свою чергу розбила противника. Я вірю, що пікінери можуть зупинити кавалерію, якщо вони вишикувані густою глибокою масою, як швейцарці, у вашому ж війську є тільки 5 шеренг пік у фронті і 7 — на фланзі, тож я не розумію, як вони можуть встояти проти кінного натиску.

ФАБРИЦЮ. Я вам вже сказав, що в македонській фаланзі могли діяти одночасно тільки 6 передніх шеренг; скажу вам також, що в швейцарській бригаді, будь вона навіть глибиною в

1000 шеренг, битися можуть тільки перші чотири або п'ять: довжина піки — 9 ліктів, древо на $1\frac{1}{2}$ ліктя відведене назад і закрите рукою, тож піки першої шеренги видаються вперед на $7\frac{1}{2}$ ліктя. Друга шеренга втрачає ці $1\frac{1}{2}$ ліктя і ще стільки ж на простір, який відділяє її від першої. Отже, вістря її пік видаються крізь перші шеренги тільки на 6 ліктів; піки третьої шеренги видаються крізь перші — на $4\frac{1}{2}$ ліктя, четвертої — на 3, п'ятої — на $1\frac{1}{2}$.

Всі інші шеренги в бою участі не беруть; вони служать тільки для заміни людей, які вибули з перших шеренг, і утворюють для них щось на кшталт стіни з бійницями. Отже, якщо 5 швейцарських шеренг можуть витримати натиск кінноти, то чому це неможливо для моїх пікінерів, яких так само підтримують ззаду інші війська, озброєні, правда, не піками, а мечами. Якщо стрій запасних пікінерів, розташованих на флангах, видається вам недостатньо глибоким, то можна перебудувати їх в каре і поставити на флангах двох батальйонів задньої лінії; звідти їх можна легко зрушити до фронту або до тилу війська, на допомогу нашій кавалерії.

ЛУЇДЖІ. Чи будете ви завжди використовувати тільки ту форму бойової побудови, яку ви нам описали?

ФАБРИЦЮ. Звичайно, ні! Бойовий порядок змінюється залежно від умов місцевості, за

кількістю і якістю ворожих військ. Я покажу це потім на прикладах. Я навів вам свою побудову не тому, що вона сильніша за всі інші, хоча вона, дійсно сильна, а для того, щоб дати вам правила і вказівки, за допомогою яких ви можете пізнати й інші форми бойового порядку. У кожної науки є загальні положення, на яких вона здебільшого і ґрунтується. Про одне тільки ви маєте пам'ятати завжди: ніколи не будуйте війська так, щоб та, частина, що б'ється попереду не могла отримати допомогу від тієї, що знаходиться позаду; той, хто зробить цю помилку, прирікає більшу частину свого війська на бездіяльність і ніколи не переможе, якщо зустрінеться із сильним ворогом.

ЛУЇДЖІ. У мене з'явилося нове питання. У вашій побудові ви ставите 5 батальйонів попереду, 3 — в середині і 2 — в останній лінії. Мені здавалося, що варто чинити навпаки, тому що прорив, по-моєму, важчий, якщо наступаючий, у міру проникнення його в наші ряди, зустрічає все більш щільну масу військ. При вашому способі справа, по-моєму, йде таким чином, що чим сильніший напад, тим меншим стає захист.

ФАБРИЦІО. Ваші сумніви мають дещо розсіятися, якщо ви пригадаєте, що тріарієв, які складала третю лінію римського легіону, було не більше 600 осіб, і вони стояли позаду всіх. Слідуючи цьому прикладу, я поставив в задній лінії

2 батальйони, тобто 900 осіб піхоти. Таким чином, наслідуючи римський порядок, я знімаю з передової лінії не надто мало, а скоріше занадто багато солдатів.

Можна було б просто послатися на цей приклад, але я хочу вам пояснити, чому я так учиняю. Перша лінія військ зобов'язана бути міцною і щільною, так як їй належить витримати ворожий натиск, а попереду немає своїх військ, які відступали б крізь її ряди. Тут має бути навіть надлишок людей, інакше сила лінії неминуче зменшиться внаслідок недостатньо глибокого строю або незначної кількості солдатів.

Навпаки, друга лінія, перш ніж зустріне ворога, повинна бути готова до того, що в її ряди увіллються свої ж відступаючі частини. Тому тут необхідні великі проміжки, і вона має налічувати меншу кількість солдатів, ніж у першій лінії; якщо робити її сильнішою за першу або еквівалентною, то довелось б або обійтися без проміжків, що викликало б безлад, або висунути її з обох боків за межі першої лінії військ, що зіпсувало б бойову побудову.

Ви помиляєтеся, якщо думаєте, що чим далі ворог проникає в ряди нашої бригади, тим опір стає слабкішим. Адже противник взагалі не може зіткнутися з другою лінією, поки вона не з'єдналася з першою, і тоді вона буде сильнішою, а не

слабшою, тим часом як ворогу доведеться тепер битися з двома лініями.

Те саме відбудеться, якщо ворог добереться до третьої лінії, оскільки йому треба буде вступити в бій не з двома останніми свіжими батальйонами, а з усією бригадою. Ця остання лінія повинна вмістити ще більше військ. Тому вільний простір між батальйонами має бути ще ширшим, а склад його все меншим.

ЛУЇДЖІ. Ви мене цілком переконали, але дайте мені відповідь, будь ласка, ще на одне питання. Якщо 5 перших батальйонів відступають крізь ряди 3 других, а потім 8 батальйонів другої лінії відійдуть до 2 батальйонам третьої, то як можуть ці 8, а потім і 10 батальйонів вміститися у просторі, зайнятому спочатку першими п'ятьма?

ФАБРИЦІО. Передовсім, це не один і той самий простір, тому що перші 5 батальйонів розділені чотирма проміжками, які поступово заповнюються у міру відступу їх до військ другої і третьої ліній. Залишаються потім інтервали між бригадами, а також між батальйонами і запасними піками, які утворюють в загальному досить великий простір.

Додайте до цього, що батальйони, побудовані в бойовий порядок і ще не зазнали втрат, займають не той простір, що після бою, коли їх ряди вже

порідшали; втрати призводять або до змикання, або, навпаки, до розширення рядів. Ряди розширюються, коли людей охоплює такий страх, що вони кидаються бігти; навпаки, вони змикаються, якщо страх змушує людей шукати порятунку не у втечі, а в самозахисті. У такому разі ви завжди побачите, що стрій зійдеться, а не розсиплеться.

Зауважте далі, що передові п'ять шеренг пікінерів, почали бій, відступають потім крізь ряди батальйонів за останню лінію військ і очищають місце бою щитоносцям з мечами. При їх відступі в тил командувач може розпорядитися ними на власний розсуд, тоді як в рукопашній сутичці вони абсолютно неуспішні.

Таким чином, відстані, встановлені заздалегідь, можуть цілком вмістити залишок солдатів. Припустимо, що цього простору не вистачить — залишаються флангові війська; адже це не стіни, а люди, які можуть розступитися і очистити стільки місця, скільки знадобиться.

ЛУЇДЖІ. Як чините ви із запасними піками, поставленими на флангах? Чи повинні вони при відступі батальйонів першої лінії залишатися на місці, утворюючи ніби два виступи, або відступати разом з батальйонами? Якщо їм треба відступати, то як можуть вони це виконати, не маючи за собою батальйонів з широкими інтервалами?

ФАБРІЦІО. Якщо ворог, який примусив

батальйони до відступу, на них не нападає, вони можуть залишатися на місці в бойовому порядку і наступати на противника з флангу, коли перші батальйони вже відступлять. Якщо ж він на них нападе, щоб потіснити інші війська, що найімовірніше, оскільки він досить сильний, то треба відходити. Виконати це дуже легко, хоча відстаней за ними немає: варто тільки подвоїти ряди у прямому напрямку, вливши одну шеренгу в іншу, як ми про це вже говорили, коли мова йшла про подвоєння рядів.

Вірно, що при відступі подвоєння проводиться інакше, ніж я вам пояснював; я ж говорив, що друга шеренга вступає в першу, четверта — в третю і так далі. Тепер треба йти не вперед, а назад, і почати не з передніх, а із задніх шеренг, так щоб при подвоєнні вийшов не прямий, а зворотній рух.

Однак, щоб відповісти на всі можливі ваші заперечення проти розіграної мною битви, я знову повторюю, що я показав вам цю побудову і битву з метою пояснити вам дві речі: як структурується військо і як воно навчається. Мій бойовий порядок для вас ніби цілком ясний; що стосується навчання, то збори батальйонів повинні влаштовуватися якомога частіше, щоб начальники звикли самі і могли навчити солдатів всім діям, про які ми говорили. Солдату треба добре знати всі дії

батальйону, а начальники мають розуміти значення батальйону в цілому війську, і тільки тоді вони будуть вірно виконувати розпорядження командувача.

Вони повинні вміти розпоряджатися кількома батальйонами одночасно і швидко займати своє визначене місце; тому на стязі кожного батальйону має бути ясно позначений його номер, причому таким чином зручніше передавати накази командувача, а начальника і солдатів легше впізнають за номером свій прапор. У бригад також мають бути особливі номери на головному стязі. Необхідно, щоб кожний знав номери бригад, які стоять на лівому або правому фланзі, номери батальйонів першої і другої ліній і т. д.

Чини війська повинні також відрізнитися за номерами: наприклад, номер перший означає декуріонів, другий — начальника 50 діючих велітів, третій — центуріона, четвертий — начальника першого батальйону, п'ятий — другого, шостий — третього і так далі — до начальника десятого батальйону, вище якого стоїть вже командир бригади. Отримати цей останній чин може тільки той, хто раніше пройде всі нижчі ступені.

Крім того, є ще три начальники запасних пікінерів і два начальники запасних велітів, які, на мою думку, мають бути рівними по чину начальнику першого батальйону. Мене анітрохи не

бентежить, що шість осіб опиняться в одному чині: кожен з них буде від цього ще стараннішим і постарається перевершити інших, щоб бути підвищеним до начальника другого батальйону. Знаючи місце свого батальйону, кожний начальник займе його в ту хвилину, як по звуку труби злетить головний прапор і все військо буде вишикуване в бойовому порядку. Вміти шикуватися миттєво — перше, до чого неодмінно треба привчити військо. Вправу цю варто виконувати щодня і навіть кілька разів на день.

ЛУЇДЖІ. Чи повинні бути на прапорах ще які-небудь знаки, крім номерів?

ФАБРІЦІО. На головному прапорі має знаходитися герб князя; на інших може бути той самий герб в іншому полі чи інший знак — на розсуд командувача. Це не важливо, аби прапори ясно відрізнялися один від одного.

Перейдемо, однак, до наступної вправи. Коли військо побудовано, воно має навчитися рухатися мірним кроком, суворо зберігаючи при цьому рівняння.

Третє навчання — бойові прийоми; артилерія повинна вистрілити і від'їхати назад; запасні веліти виступають вперед і після несправжньої атаки відходять; батальйони першої лінії відступають в інтервали другої, ніби вони розбиті; обидві лінії відступають до третьої і повертаються потім на свої

місця. Треба так привчити солдатів до цих прийомів, щоб вони стали природними і повсякденними рухами, а при деякому досвіді і навичках це досягається дуже легко.

Четверта справа — навчити солдатів розуміти розпорядження командувача за звуком музики або рухом прапора, так як накази живим голосом зрозумілі без жодного пояснення. Особливо важливими є розпорядження, які подаються музикою, і тому я скажу вам кілька слів про бойову музику древніх. У лакедемонян, за розповіддю Фукідіда, панувала флейта, оскільки вони вважали, що під її звуки війська йдуть розмірено і спокійно, без непотрібних поривів. У карфагенян цій же меті служила цитра. Лідійський цар Аліат використовував на війні цитру і флейту. Олександр Великий і римляни ввели у себе роги і труби, знаходячи, що ці інструменти запалюють серця і змушують воїнів битися з подвоєною силою.

Ми ж і в цьому будемо слідувати прикладу обох народів так само, як вже поєднували грецький зразок з римським, вибираючи зброю для війська. У командуючого мають бути сурмачі, тому що звук труби не тільки запалює мужність солдатів, але краще всякого іншого інструменту буде чутним серед самого жахливого шуму. У начальників батальйонів і бригад знаходяться барабанщики і флейтисти; вони будуть грати не так, як зараз, а як

зазвичай грають на бенкетах. Звуком труби командувач вкаже, чи повинні війська стояти на місці, йти вперед або відступати, треба стріляти артилерії або вибігати запасним велітам; різноманітність трубного звуку ясно вкаже солдатам на всі необхідні рухи, а після труб ту ж команду повторять барабани.

Вправа ця дуже важлива і повинна повторюватися часто. В кавалерії мають бути труби, але менш гучні і з іншим звуком. Ось все, що я міг вам сказати про бойовий порядок і навчання війська.

ЛУЇДЖІ. Я все ж попрошу вас пояснити мені ще одну річ: чому ваша легка кіннота і веліти кидаються на ворога з дикими криками, а решта війська йде назустріч ворогу в повному мовчанні? Я не розумію цієї різниці.

ФАБРИЦЮ. Стародавні полководці дотрималися різних думок щодо того, чи треба бігти на ворога з криком або повільно йти мовчки. В мовчанні краще зберігається порядок і ясніше чути накази начальника, а крик збуджує бойовий запал. Я вважаю, що все це однаково важливе, і тому наказую одним частинам з криком кидатися на ворога, а іншим — йти мовчки. Втім, я зовсім не думаю, що невпинний крик є корисним: він заглушає команду, і в цьому його велика небезпека. Важко припустити, щоб римляни після першого

зіткнення продовжували кричати. В їхній історії постійно говориться про те, як солдати, що біжать, зупинялися по одному слову і переконанням полководця, і як вони в розпал битви перешиковувалися за його командою; це неможливо, якщо крики заглушають голос начальника.

Книга четверта

ЛУЇДЖІ. Під моїм керівництвом завойована така блискуча перемога, що я вважаю за краще більше не випробовувати долю, знаючи її мінливість. Тому я складаю диктатуру і передаю обов'язки запитуючого Занобі, слідуючи в цьому нашому порядку, починаючи з наймолодшого. Знаю, що від цієї честі, або, краще сказати, від цієї праці, він не відмовиться ні через дружбу зі мною, ні через вроджену сміливість, якої у нього більше, ніж у мене. Його не злякає справа, яка може однаково принести перемогу і поразку.

ЗАНОБІ. Я готовий коритися, хоча вважав би за краще брати участь в розмові як простий слухач. Ваші питання досі задовольняли мене більше, ніж мої власні, які спадали мені на думку під час бесіди. Однак ви втрачаєте час, синьйоре Фабріціо, і ми повинні просити у вас вибачення за те, що втомлюємо вас цими люб'язностями.

ФАБРИЦЮ. Навпаки, ви приносите мені задоволення, оскільки зміна шукає тих, хто запитують, дозволяє мені краще пізнати ваш спосіб мислення і ваші схильності. Чи треба мені ще що-небудь додати до всього сказаного?

ЗАНОБІ. Я хочу запитати вас про дві речі, перш ніж йти далі: перше — чи визнаєте ви можливість іншого бойового порядку; друге — які заходи має прийняти полководець до того, як іти в бій, і що він може зробити, якщо під час битви відбудуться якісь несподіванки?

ФАБРИЦЮ. Постараюся вас задовольнити і не буду відповідати на ваші питання окремо, тому що відповідь на перше питання багато в чому роз'яснить вам і друге. Я вже говорив вам, що мною запропонована відома форма бойового шикування, щоб, виходячи з нього, ви могли вільно його змінювати, залежно від умов місцевості і способу дій ворога. Адже від місцевості і від противника залежать взагалі всі ваші дії.

Зауважте тільки одне: найстрашніша небезпека — це розтягувати лінію фронту, якщо тільки ваше військо не є абсолютно винятковим за силою і величиною. У будь-якому іншому випадку глибокий стрій з густими рядами завжди краще розтягнутого і тонкого. Адже якщо твоє військо менше за вороже, треба намагатися як-небудь врівноважити цю невігоду, саме — забезпечити

фланги, прикривши їх річкою або болотом, щоб не опинитися оточеним, або захищатися ровами, як це зробив Цезар в Галлії.

Знайте загальне правило, що фронт розтягується або скорочується, в залежності від чисельності ваших і ворожих військ. Якщо противник слабший, а твої війська добре навчені, треба обирати для дії великі рівнини, тому що ти можеш тоді не тільки охопити ворога, а й вільно розгорнути свої сили. На обривистій і складній місцевості, в якій неможливий зімкнутий стрій, ця перевага зникає. Тому римляни майже завжди уникали нерівних місць і вважали за краще битися на відкритій рівнині.

Зовсім по-іншому чинять, якщо військо невелике або погано навчене: тоді треба постаратися відшкодувати нечисленність або недосвідченість людей вигодами місцеположення. Добре розташовуватися на висотах, звідки легше обрушитися на супротивника. У всякому разі, остерігайтеся розміщувати військо на схилах або де-небудь близько від підніжжя гори, якщо в цій місцевості очікуєте на ворога. Висота позиції буде тоді тільки шкідливою, тому що противник, який зайняв вершину, поставить на ній гармати і зможе безперервно і спокійно тебе громити, не побоюючись опору; ти ж будеш обмежений власними солдатами і тому не зможеш відповідати

на його вогонь.

Полководець, який шикуює військо до бою, зобов'язаний також подбати про те, щоб ні сонце, ні вітер не били йому в обличчя. І те й інше не дозволяє розгледіти ворога: сонце — своїми променями, а вітер — піднятим пилом. Вітер, крім того, знесилює удар метальної зброї, а щодо сонця треба ще мати на увазі наступне: мало подбати про те, щоб воно не світило військам в обличчя на початку бою, ця перевага повинна зберегтися і надалі, коли сонце підніметься вище.

Найкраще — це мати у своєму розпорядженні війська так, щоб вони стояли до сонця спиною, тому що тоді пройде багато часу, перш ніж воно виявиться прямо над ними. Цих пересторог дотримувалися Ганнібал під Каннами і Марієм в боротьбі з кимврами.

Якщо у тебе мало кінноти, розташовуй війська серед виноградників, чагарників і подібних перешкод, як чинили в наш час іспанці під Черіньолою в королівстві Неаполітанському, де вони розбили французів. Часто спостерігалось, як ті ж самі солдати зі зміною бойового порядку місцевості перетворюються з переможених в переможців. Так було з карфагенянами, неодноразово розбитими Марком Регулом, і які потім перемогли під керівництвом лакедемонянина Ксантиппа, який вишикував війська в долині, де їм

вдалося взяти гору над римлянами завдяки кінноті і слонам.

Взагалі, вдумуючись в стародавні приклади, я бачу, що майже всі видатні античні полководці, усвідомивши себе сильною стороною ворожого війська, протиставляли їй свою слабку, і навпаки. На початку бою вони наказували найсильнішим частинам тільки стримувати противника, а слабким частинам віддавалися розпорядження пробитися і відійти за останню лінію війська.

Такий спосіб битви подвійно послабляє ворога: найсильніша частина його війська виявляється охопленою, а з іншого боку, оманлива видимість перемоги занадто часто породжувала безлад і раптовий розгром. Корнелій Сципій, діючи в Іспанії проти карфагенянина Гасдрубала, ставив зазвичай свої кращі легіони в центр; коли ж йому повідомили, що Гасдрубал знає цей порядок і збирається зробити те саме, він перед боєм змінював своє шикування, розташувавши свої легіони на флангах, а гірші війська помістив в центрі.

Коли бій почався, Сципій лише дуже повільно просував війська в центрі, а крилам віддав наказ стрімко напасти на ворога; таким чином, бій ішов тільки на флангах того й іншого війська, а частини, що стояли в середині, не могли зійтися, так як знаходилися один від одного занадто далеко.

Найсильніші війська Сципіона билися зі слабшими військами Гасдрубала і, звичайно, здолали їх. Така хитрість була корисна в ті часи, але тепер вона непридатна, оскільки існує артилерія, яка відкрила б вогонь, користуючись вільним простором між центрами обох військ, а це, як ми вже говорили, дуже небезпечно. Тому слід відмовитися від римського зразка і вводити в справу все військо, поступово відтягуючи назад його слабке крило.

Якщо полководець має найсильніше військо і хоче несподівано оточити противника, він повинен вишикувати військо так, щоб довжина його фронту збігалася з ворожою. Потім, коли бій розгориться, треба поступово осадити свій центр, розтягнути війська на флангах, і, таким чином, ворог завжди буде оточений зовсім непомітно.

Коли полководець хоче дати бій майже без жодного ризику, він має шикувати військо в місцевості, неподалік якої можна знайти притулок в болотах, горах або фортеці: ворог переслідувати його не буде, але сам він ворога переслідувати зможе. До цього способу вдавався Ганнібал, коли доля стала йому зраджувати і він став остерігатися зустрічі з Марком Марцеллом. Деякі начальники, розраховуючи на замішання супротивника наказували своїм легкоозброєним військам почати бій і потім відразу відступити крізь ряди, а коли війська стикалися, і по всьому фронту кипіла битва,

легка піхота, зібрана на флангах, знову вводилася в бій, приголомшувала ворога ударом у фланг і довершувала успіх.

При нестачі кінноти можна, крім дій, про які я вже говорив, приховати за кіньми батальйон пік і у самому розпалі бою наказати кінним дати їм дорогу — перемога буде забезпечена. Багато хто привчає легку піхоту битися між кінними військами, що давало кавалерії величезну перевагу над противником. З усіх полководців найвправнішими у мистецтві розташування військ під час війни в Африці були Ганнібал і Сципіон.

Ганнібал, військо якого складалося з карфагенян і допоміжних загонів різних народів, поставив в першій лінії 80 слонів, у другій помістив допоміжні війська, за якими йшли його карфагеняни, а в самому тилу залишив італійців, на яких не покладався. Побудова ця була розрахована на те, щоб допоміжні війська не могли бігти, оскільки перед ними був ворог, а позаду їм закривали дорогу карфагеняни; тому їм волею-неволею доводилося по-справжньому битися, і Ганнібал сподівався, що вони розіб'ють або принаймні втомлять римлян, а він тим часом вдарить їх свіжими силами і легко доб'є вже втомлені римські війська.

На противагу цьому Сципіон поставив гастатів, принципів і тріаріїв звичайним порядком,

при якому одні частини можуть вливатися до лав інших і один одного підтримувати. У першій лінії він залишив безліч інтервалів. Щоб приховати це від ворога і переконати його, що перед ним суцільна стіна, Сципіон заповнив інтервали велітами, яким при появі слонів наказано було негайно очистити дорогу і відходити крізь ряди; таким чином, удар слонів припав на порожнє місце, а в битві перемога залишилася за римлянами.

ЗАНОБІ. Ви нагадали мені своєю розповіддю про цю битву, де Сципіон наказав своїм гастатам не відступати в інтервали лінії принципів, а розділив їх і направив на фланги, очистивши дорогу принципам, коли прийшов час рушити їм вперед. Чи не скажете ви мені, чому він ухилився від звичайного порядку?

ФАБРІЦІО. Звісно. Справа в тому, що Ганнібал зосередив свої найсильніші війська в другій лінії. Сципіону довелося протиставити йому таку саму силу, і він поєднав для цього принципів з тріаріями. Інтервали в лінії принципів були зайняті тріаріями, тож для гастатів місця вже не було; тому Сципіон не сховав їх серед принципів, а наказав розійтися в обидва боки і розташуватися на флангах.

Зауважте, однак, що розкривати таким прийомом першу лінію, щоб очистити місце для другої, можна тільки за очевидної переваги. Рух цей

відбувається тоді в повному порядку, якщо він і був виконаний Сципіоном. При невдачі такі дії закінчуються повним розгромом, і тому необхідно залишити собі можливість відтягнути війська в другу лінію.

Повернемося, однак, до нашої розмови. У азіатських народів серед всяких винаходів, придуманих ними для залякування ворога, вживалися колісниці з косами на всі боки; вони не тільки проривали ряди, а й знищували косами противника. Римляни боролися з ними у три способи: будували війська глибокими масами, розступалися перед колісницями, як перед слонами, очищаючи їм дорогу, або вдавалися до інших засобів, як, наприклад, Сулла у війні з Археласем, у якого цих колісниць з косами було дуже багато. Римський полководець вбив в землю за першою лінією військ ряд кілків і зупинив цим наліт колісниць. Зауважте, що Сулла при цьому побудував свої війська по-новому: він помістив велітів і кінноту позаду, а всю важку піхоту висунув вперед, залишивши при цьому досить широкі інтервали, щоб в разі необхідності заповнити їх своїми запасними силами; у розпал бою кіннота пронеслася через інтервали і вирішила цим перемогу.

Якщо ви хочете під час бою привести ворожі війська в замішання, то треба вигадати що-небудь,

що може налякати противника, наприклад, поширити звістку про прибуле підкріплення або обдурити його видимістю, щоб приголомшений супротивник легше піддався. Подібними прийомами з успіхом користувалися римські консули Мінучій Руф і Ацилій Глабріон. Інший полководець, Гай Сульпіцій, під час битви з галлами посадив на мулів та інших тварин, непридатних для війни, нестройові частини і, розташувавши їх порядком, що нагадує важку кінноту, велів їм виїхати на сусідній пагорб; ця хитрість дала йому перемогу. Те саме зробив Марій, воюючи з тевтонами.

Якщо під час бою корисні обманні напади, то незмірно дієвими є справжні атаки, особливо коли вони несподівано здійснюються з тилу або з флангу в розпал справи. Зробити це важко, якщо тому не сприяє місцевість; адже для таких дій частина війська має бути прихована, а на голій рівнині це неможливо. Навпаки, воюючи в лісах або горах, дуже зручних для засідок, можна прекрасно заховати частину своїх сил і нанести противнику нищівного і раптового удару, який завжди допоможе здобути тобі вірну перемогу.

Дуже важливо іноді розпустити під час бою чутки про загибель ворожого полководця або про втечу частини його війська; хитрість ця часто приводила до успіху. Ворожу кавалерію легко

злякати несподіваним звуком або видовищем. І так робив Кір, який виставив верблюдів проти коней, а Пірр одним виглядом своїх слонів розладнав і розігнав всю римську кінноту. В наші дні турки розбили перського шаха і сирійського султана громом рушничного вогню, який так налякав незвичну до такого звуку їхню кінноту, що здолати її було вже легко. Іспанці в боротьбі з Гамількаром поставили в першій лінії вози, запряжені биками і набиті соломою, яку з самого початку бою запалили; злякані воли кинулися на лінію військ Гамількара і прорвали їхні ряди.

Багато полководців люблять обманювати противника, заманюючи його в засідки, коли цьому сприяє місцевість. На відкритих і широких рівнинах викопують ями, злегка прикриті хмизом і землею; між ними залишені проходи, і, коли зав'яжеться бій, власні війська відступають, а ворожі солдати, що їх переслідують, провалюються під рови і гинуть.

Якщо під час бою відбудеться подія, яка може налякати людей, то дуже важливо зуміти її приховати і навіть отримати з неї користь, як вчиняли Тулл Гостилій і Луцій Сулла. Помітивши зраду частини своїх солдатів, які перейшли до ворога, і страшене враження, справлене цим на всіх інших, Сулла негайно розпорядився оголосити по всьому війську, що все відбувається за його

наказом. Це не тільки заспокоїло воїнів, але надихнуло їх настільки, що перемога залишилася за римлянами. Той самий Сулла віддав одного разу загону солдатів наказ, при виконанні якого всі вони загинули. Щоб не злякати військо, він оголосив, що була знищена частина, яка складалася зі зрадників, і він навмисне віддав її в руки ворога. Серторій під час війни в Іспанії вбив свого ж воїна, який повідомив йому про загибель його легата, і зробив це з остраху, що звістка пошириться і перелякає все військо.

Найважче — це зупинити військо, що біжить і заставити його поновити битву. Необхідно відразу зрозуміти, чи побігло усе військо, чи тільки його частина; якщо усе — то справи кепські, якщо частина — то можна ще спробувати як-небудь допомогти. Багато римських полководців кидалися втікачам навперейми, заставляли їх зупинитися і грізно соромили за боягузтво, як вчинив, наприклад, Луцій Сулла. Побачивши, що частина його легіонів розбита солдатами Мітрідата, він з мечем в руці кинувся до втікачів і крикнув: «Якщо хто-небудь спитає вас, де ви покинули свого керівника, відповідайте: ми покинули його в бою на полях Беотійських». Консул Аттилій виставив проти втікачів стійкі частини і наказав проголосити, що, якщо втікачі не повернуться назад, вони будуть

перебиті одночасно зі своїм ворогом. Філіпп Македонський, який знав, що солдати його бояться скіфів, поставив в останній лінії війська добірні кінні частини і наказав їм вбивати кожного, хто побіжить. Солдати його обрали загибель воюючи, а не тікаючи, і перемогли.

Багато римських полководців виривали прапор з рук прапороносця, кидали його в саму гущу ворожих вояків і оголошували нагороду тому, хто принесе його назад; робилося це не стільки для того, щоб попередити втечу, скільки для збудження ще більшої відваги.

Мені здається доречним сказати тепер кілька слів про те, що буває після бою, тим більше що зауваження про це будуть короткими і, зрозуміло, пов'язані з предметом нашої розмови. Битва закінчується поразкою або перемогою.

Якщо ти переміг, переслідуй ворога з усією можливою швидкістю і наслідуй в цьому Цезаря, а не Ганнібала, який зупинився після перемоги в Каннах і цим позбувся влади над Римом. Цезар же після перемоги не зволікав ні хвилини і нападав на розбитого противника з ще більшою швидкістю і люттю, ніж під час бою на грізного ворога.

Якщо ж ти розбитий, то полководець має передовсім збагнути, чи не можна витягти з поразки якусь вигоду, особливо в тих випадках, коли хоча б частина його війська зберегла бойову силу.

Випадок може представитися завдяки непередбачливості ворога, який після перемоги зазвичай стає безтурботним і дає тобі можливість його побити, як переміг карфагенян римський консул Марцій: карфагеняни після загибелі обох Сципіонів і розгрому їхніх військ, не звертали ніякої уваги на залишки легіонів, уцілілі у Марція, який захопив їх зненацька і повністю розбив.

Найлегше вдається те, що ворог вважає для тебе неможливим, і удар здебільшого обрушується на людей в ту хвилину, коли вони менше за все про нього думають. Якщо ж нічого не можна зробити, то мистецтво полководця полягає в тому, щоб, принаймні, пом'якшити наслідки поразки. Для цього треба взяти заходів, щоб ускладнити противнику переслідування або затримати його. Деякі полководці, передбачаючи невдачі, наказували начальникам окремих частин швидко відступати в різних напрямках і різними дорогами, задалегідь призначивши побачення; це спантеличувало противника, який боявся розділити свої сили, і давало можливість благополучно піти всьому війську або більшій його частині.

Інші, щоб затримати ворога, залишали йому найцінніше своє майно, сподіваючись, що він спокуситься здобиччю і дозволить їм втекти. Тит Дідій проявив неабияке мистецтво, щоб приховати втрати, понесені в бою. Після битви, що тривала до

ночі і дуже дорого йому обійшлася, він наказав вночі ж зарити більшу частину трупів. Вранці ворог, побачивши, що поле битви завалене тілами його солдатів, тим часом як римських трупів майже не було, вирішив, що справи його кепські, і кинувся навтьоки.

Мені здається, що в загальному на ваші питання я відповів; залишається тільки сказати про можливу побудову військ. Деякі полководці будували свої війська клином, сподіваючись таким чином легше прорвати ворожий фронт. Інші протиставляли цьому увігнутому розташуванню у вигляді кліщів, щоб затиснути в них клин супротивника і здавити його з усіх боків. Я хотів би вказати вам з цього приводу на загальне правило: найкращий засіб розладнати намір ворога — це зробити добровільно те, що він хоче змусити тебе зробити насильно. Якщо твої рухи добровільні, ти виконуєш їх в повному порядку собі для вигоди і збитку для ворога; якщо вони вимушені — ти загинув.

На підтвердження цієї думки я знову нагадаю вам дещо, вже сказане раніше. Противник вишикується клином, щоб прорвати ваші ряди. Розблокуйте їх самі, і тоді ви розладнаєте його війська, а не він ваші. Ганнібал виставляє попереду слонів, щоб перекинути легіони Сципіона, — Сципіон розмикає ряди і цим прийомом зумовлює

свою перемогу і крах ворога. Гасдрубал ставить свої найсильніші частини в центрі, щоб перекинути солдатів Сципіона, — той наказує їм відступити самим і перемагає.

Словом, розгаданий задум дає перемогу тому, проти кого він спрямований. Залишається тепер, якщо пам'ять мені не зраджує, пояснити вам застороги, які полководець зобов'язаний прийняти перед боєм. Передовсім, воєначальник ніколи не повинен вступати в бій, якщо у нього немає явної переваги або він не змушений до цього необхідністю. Перевага визначається властивостями місцевості, бойовим порядком, перевагою в чисельності і якості військ.

Необхідність настає, коли ти бачиш, що бездіяльність тебе погубить, тому, що в тебе немає грошей або продовольства, і військо твоє може в будь-яку хвилину розбігтися, або тому, що ворог чекає на великі підкріплення. В такому випадку треба завжди давати бій навіть з невігодою для себе, тому що набагато краще випробувати долю, яка може виявитися до тебе прихильною, ніж боятися її і йти на вірну загибель. Ухилитися від битви в цьому випадку — це такий самий тяжкий гріх полководця, як втратити можливість перемоги через незнання або боягузтво. Перевага дається тобі або промахом противника, або власною прозорливістю.

Пильний ворог не раз розбивав багатьох полководців на переправах через річки, вичікуючи для нападу хвилини, коли військо противника розрізано річкою навпіл. Цезар винищив таким чином четверту частину війська гельветів.

Не можна також упускати можливість напасти свіжими і відпочилими силами на ворога, який натовпив своїх солдатів необережним переслідуванням. Якщо ворог намагається втягнути тебе в бій на світанку, залишайся в таборі якомога довше і нападай сам, коли противник вже втомиться від довгого стояння зі зброєю і втратить первісний бойовий запал. До цього прийому вдавалися в Іспанії Сципіон і Метелл, перший — в боротьбі проти Гасдрубала, а другий — проти Серторія.

Якщо сили ворога зменшилися внаслідок поділу військ, як це було у Сципіонів в Іспанії, або з іншої причини, треба так само випробувати щастя. Обережні полководці обмежуються здебільшого тим, що відбивають напад ворога і рідко нападають на нього самі, бо стійкі і сильні солдати легко витримують найбільш люту атаку, а безуспішна лють легко переходить в боягузтво. Так діяв Фабій проти самнітян і галлів і вийшов переможцем, а колега його, Децій, загинув.

Деякі воєначальники зі страху перед силою ворога починали бій наприкінці дня, щоб в разі

поразки можна було врятуватися під покровом нічної темряви. Інші, знаючи, що ворог через забобони утримується від битви в певні дні, обирали для бою саме цей день і ставали переможцями. Так діяли і Цезар в Галлії проти Ариовіста, і Веспасіан в Сирії проти іудеїв. Найбільш необхідна обережність для всякого воєначальника — оточити себе відданими і розсудливими радниками з великим бойовим досвідом, постійно обговорюючи з ними стан своїх і ворожих військ. Особливо важливо знати, на чієм боці чисельна перевага, хто краще озброєний і навчений, чия кіннота сильніша, хто більш загартований, чи можна вірніше покластися на піхоту або на кінноту.

Необхідно потім обговорити характер місцевості і з'ясувати, чи сприятлива вона більше тобі чи ворогові, кому легше добувати продовольство, чи треба відтягувати бій або прагнути його, чи працює час на користь чи на шкоду тобі, бо затягування війни часто стомлює солдатів і вони біжать від огидного для них тягара похідного життя.

Особливо важливо знати, який ворожий полководець і оточуючі його — сміливий він чи обережний, відважний чи боязкий. Треба також знати, чи можна довіряти допоміжним військам. Однак є ще правило, яке важливіше за всі інші:

ніколи не вести в бій військо, яке боїться ворога або хоч трохи сумнівається в успіху, адже перша умова поразки — це невпевненість у перемозі. У такому випадку варто всіляко уникати бою, діючи за прикладом Фабія Максима, який укріплювався в неприступних місцях, і відбивав цим у Ганнібала будь-яке бажання шукати з ним зустрічі. Якщо ж ти боїшся, що сила позиції не врятує тебе від ворога, який зважився на битву, то краще припинити польову війну і розмістити війська у фортецях, щоб втомити противника труднощами облоги.

ЗАНОБІ. Чи не можна уникнути бою яким-небудь іншим способом, окрім поділу військ і розміщення їх у фортецях?

ФАБРІЦІО. Я, здається вже комусь з вас говорив, що при польовій війні не можна уникнути бою з противником, який будь-що-буде хоче битися. Тут є тільки один спосіб — триматися від ворога на відстані не менше 50 миль, щоб можна було завжди вчасно відступити. Адже Фабій Максим не уникав бою з Ганнібалом, але він хотів, щоб всі вигоди були на його боці. Ганнібал же на цих позиціях перемогти Фабія не сподівався. Якби карфагенський полководець був упевнений в успіху, Фабію залишалося б тільки прийняти бій або бігти.

Під час війни з Римом Філіпп Македонський, батько Персея, теж хотів ухилитися від бою і

навмисне розташувався для цього на високій горі, але римляни пішли на приступ і розбили його. Галльський вождь Верцингеторикс, унікав бою з Цезарем, який несподівано для нього перейшов якусь річку, відійшов зі своїм загоном на багато миль. В наші дні венеціанці, якщо вони не хотіли битися з королем Франції, мали б бути схожими і не чекати переходу Аддів французами, а відійти. Тим часом вони зволікали і не зуміли ні уникнути бою, ні дати його у вигідних умовах під час переправи війська через річку. Французи, які були поблизу, вдарили по венеціанцям під час їх відступу і розбили їх вщент.

Вся річ у тім, що бою не можна уникнути, якщо ворог будь-що-буде його шукає. Нехай не посилаються при цьому на Фабія, тому що в цьому випадку він ухилився від бою не більше і не менше, ніж сам Ганнібал. Часто буває, що солдати твої рвуться вперед, ти ж розумієш, що за чисельністю війська, за характером місцевості, нарешті, через низку інших причин перемоги не буде, і прагнеш їх зупинити. Буває і зворотне: необхідність чи обстановка вимагають бою, а солдати не впевнені в собі і ніякого бажання битися не виявляють. В одному випадку треба їх налякати, а в іншому — захопити.

Там, де необхідно охолодити солдатів і переконання не допомагають, краще за все віддати

невелику частину на розправу ворогові, і тоді решта, які були і не були в бою, відразу тобі повірять. Тут можна обдуманно застосувати те, що у Фабія сталося випадково. Його військо, як ви знаєте, вимагало битви з Ганнібалом; домагався цього і начальник кінноти. Сам Фабій бою не хотів, але з огляду на такі розбіжності військо розділили. Фабій тримав свої частини в таборі, а начальник кінноти пішов на битву, потрапив в лещата і був би зовсім розбитий, якби той самий Фабій його не виручив. Цей факт цілком переконав і начальника кінноти, і все військо, що Фабія треба слухатися.

Навпаки, коли потрібно запалити солдатів до бою, то краще за все розлютити їх, передавши їм ворожу лайку, а також переконати їх у тому, що у вас у ворожому таборі є зв'язки, завдяки яким частина ворожого війська підкуплена. Треба розташуватися неподалік від ворога і зав'язати невеликі сутички, тому що люди легко втрачають страх перед усім, що повторюється щодня. Зрештою, варто зобразити гнів, вчасно виголосити солдатам промову, докоряючи їм в боягузстві, і присоромити їх тим, що ти підеш в бій один, якщо вони не хочуть за тобою слідувати.

Щоб озлобити солдатів, їх краще застерегти, заборонивши їм до кінця війни відсилати здобич додому і де-небудь її ховати; тоді вони зрозуміють, що втечею можна врятувати життя, але не добро,

яке вони цінують не менше, і будуть битися за нього так само завзято, як і за себе.

ЗАНОБІ. Ви сказали, що можна словом запалити солдатів до бою. Чи треба, на вашу думку, звертатися до всього війська чи тільки до керівників?

ФАБРИЦЮ. Переконувати небагатьох дуже легко, тому що там, де слова не діють, допомагає влада або сила. Найважче розворушити натовп, змусити його відмовитися від думки, протилежної твоїй власній або шкідливій для загального блага. Тут можна діяти тільки словом, і якщо ви хочете переконати всіх, то треба говорити перед усіма. Тому видатні полководці мають бути ораторами, бо навряд чи можна чого-небудь досягти, якщо не вмієш говорити перед цілим військом. У наш час це мистецтво зовсім зникло. Прочитайте про життя Олександра Великого, і ви побачите, як часто доводилося йому умовляти людей промовами, зверненими до всього війська; без цього він ніколи не міг би провести аравійськими пустелями в Індію солдатів, які розбагатіли завдяки військовій здобичі, серед найбільших поневірянь і небезпек. Адже війна — це нескінченний ланцюг випадковостей, кожна з яких може знищити військо, якщо полководець не вміє або не звик говорити із солдатами, бо слово розсіює страх, запалює душі, зміцнює стійкість, розкриває обман,

пророкує нагороду, викриває небезпеку і вказує шляхи до порятунку, дає надію, вихваляє або таврує, взагалі породжує на світ всі сили, здатні запалити або знищити людську пристрасть.

Тому князь або республіка, які замишляють створення нового війська, повинні привчити своїх солдатів вислуховувати промову вождя, а самого вождя — навчити говорити із солдатами. У давнину могутнім засобом утримувати солдатів в покорі були релігія і клятва вірності, яку проголошувалася перед виступом в похід; за всякий проступок їм загрожувала не тільки людська кара, а й всі жахи, які може послати розгніваний бог. Ця сила поряд з іншими релігійними обрядами часто полегшувала полководцям давнини їхнє завдання і полегшувала його всюди, де зберігся страх божий і повага до віри. Серторій запевняв свої війська, що перемога обіцяна йому ланню, яка вселяється богами; Сулла оповідав їм про свої бесіди зі статуєю, яку він вивіз з храму Аполлона, а за часів батьків наших Карл VII, король Французький, воювавши з англійцями, говорив, що йому дає поради дівчина, послана Богом, яку всюди називали Дівою Франції і приписували їй перемогу.

Корисно також породити в твоїх солдатів зневагу до супротивника; так чинив спартанець Агесілай, який показав своїм солдатам декількох персів голими, щоб його воїни, побачивши ці кволі

тіла, зрозуміли, що таких ворогів боятися нема чого. Інші примушували своїх воїнів до бою, заявивши, що єдина надія на порятунок — це перемога. Останній засіб — найсильніше і найкраще розвиває в солдата стійкість. Стійкість ця ще зміцнюється любов'ю до батьківщини, прихильністю до вождя і довірою до нього. Довіра ж створюється хорошою зброєю і бойовим строєм, здобутими перемогами і високою думкою про полководця. Любов до батьківщини дана природою, любов до вождя створена його талантами, які в цьому випадку важливіші за всілякі благодіяння. Необхідність багатоліка, але вона безумовна, якщо на вибір залишаються перемога або смерть.

Книга п'ята

ФАБРІЦІО. Я пояснив вам, як шикується військо у бойовий розрахунок для битви з ворогом, що наступає на нього, розповів про те, якими шляхами дістається перемога, і додав до цього багато подробиць про випадковості, можливі під час битви. Треба показати вам тепер, як розташовується військо проти ворога невидимого, напад якого можна чекати з хвилини на хвилину. Це буває під час руху війська через ворожі землі або приховано ворожі.

Передовсім треба сказати вам, що римляни

зазвичай висилали вперед частина кінноти для огляду дороги. За ними слідувало праве крило з усім своїм обозом. Позаду йшли два легіони з обозами, за ними ліве крило з обозом і, нарешті, інша кіннота. Такий був звичайний похідний порядок. Якщо військо в дорозі зазнавало нападу спереду або з тилу, всі обози відразу ж віддалялися в бік, вправо або вліво, залежно від характеру місцевості. Решта війська, звільнившись від речей, негайно шикувалася в бойовий порядок і рухалася назустріч ворогу.

Якщо напад був з флангу, обози відводилися в протилежний безпечний бік, а війська відбивали ворога. Я вважаю цей добре і точно продуманий порядок прекрасним зразком і буду так само висилати вперед легку кінноту для розвідування місцевості; далі підуть одна за одною мої чотири бригади з обозами. Обози бувають двоякі: одні слугують для перевезення солдатських речей, інші навантажені майном, що належить всьому війську. Тому я поділяю полкові обози на чотири частини і віддаю кожній бригаді свою; артилерія і всі нестройові теж діляться на бригади, щоб розкласти цей вантаж однаково на всіх. Однак іноді війську доводиться йти країною не просто підозрілою, а настільки ворожою, що ти можеш завжди побоюватися нападу. Тоді треба, заради більшої безпеки, змінити похідний порядок і рухатися

таким строєм, який цілком забезпечував би тебе від раптового нападу як місцевих жителів, так і будь-якого ворожого війська.

Полководці давнини в таких випадках рухалися в каре — стрій, що називався так не тому, що він цілком відтворював форму квадрата, а тому, що він добре пристосований для бою на чотири боки. Вони говорили, що, йдучи цим порядком, вони готові і до походу, і до битви. Я не маю наміру відступати від цього зразка і слідуватиму йому при побудові двох бригад, які складають моє військо.

Отже, я вживаю всіх заходів до безпечного руху ворожою країною і водночас хочу бути готовим відбити раптовий напад, звідки б він не відбувся; слідуючи древнім, я шикую військо в каре, всередині якого залишається порожній простір в 212 ліктів з кожного боку. Передовсім я вибудовую фланги на відстані 212 ліктів один від одного і встановлюю на кожному з них колону в 5 батальйонів на відстані 3 ліктів один від одного; кожний батальйон займає вглиб 40 ліктів, а всі разом — 212, враховуючи залишені між ними інтервали.

Між флангами розміщуються в голові і в хвості інші 10 батальйонів, по 5 з кожного боку, причому 4 прилаштовуються до головного батальйону правого флангу і стільки ж до заднього батальйону лівого флангу з інтервалами в 4 ліктя;

далі прилаштовуються по одному батальйону до голови лівого і до хвоста правого флангу. Батальйони, побудовані таким чином вшир, а не вглиб, займають разом з інтервалами простір 134 ліктя, між тим як простір, що розділяє фланги, так само 212 ліктів. Таким чином, між чотирма батальйонами, які примикають до голови правого флангу, і п'ятим, прибудованим до голови лівого, залишається інтервал в 78 ліктів. Такий самий проміжок утворюється і між батальйонами, поставленими в хвості, з тією лише різницею, що у задніх батальйонів він буде з правого, а у передніх — з лівого боку.

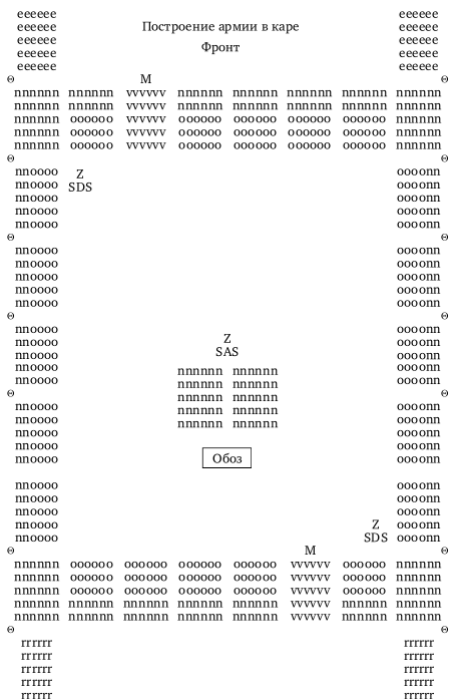

Рис. 5

Увесь лівий інтервал в 78 локтей буде зайнятий тисячею діючих, а правий — іншою тисячею запасних велітів. Ми вже сказали, що інтервал всередині мого каре становить 212 ліктів з кожного боку; тому батальйони, поставлені в голові і в хвості, не повинні займати жодної частини простору, що припадає на фланги. Тож доведеться

осадити задню лінію так, щоб передня її шеренга порівнялася із задньою шеренгою флангів, а головну просунути настільки, щоб задня шеренга стикалася з передньою шеренгою на флангах. Таким чином, на крайніх ділянках всього розрахунку утворюються вхідні кути, які можуть прийняти в себе по одному батальйону, тобто в загальному ще 4 батальйони запасних пікінерів; решту 2 батальйони пікінерів стануть всередині каре, де буде знаходитися і командуючий усім військом зі своїм добірним загоном.

Батальйони, вишикувані таким чином, рухаються всі в один бік, але борються в різних напрямках; тому треба розмістити війська так, щоб прикрити всі частини, яким особливо загрожує напад. Головні 5 батальйонів захищені з усіх боків, крім фронту. Отже, за нашим бойовим розрахунком пікінери ставляться у них в перші шеренги; задні 5 батальйонів відкриті для нападу тільки з тилу; тому пікінери стоять у них в останніх шеренгах, як я вам уже свого часу пояснював. 10 батальйонів правого і лівого флангів можуть чекати нападу тільки із зовнішньої сторони флангів; тому, вибудовуючи їх в бойовий порядок, треба розмістити пікінерів на загрозованих сторонах.

Декуріони йдуть в голові і в хвості, щоб в разі бою всі частини за їхніми вказівками були на місцях; подробиці я вже пояснював, коли ми

говорили про час будування батальйону в бойовий порядок. Артилерію я вважаю за потрібне розділити і розташувати її за флангами з правого і з лівого боків. Легка кіннота буде вислана вперед на розвідку. Важка кіннота йде позаду на правому і лівому флангах на відстані 40 ліктів від хвоста останніх батальйонів.

Зауважте собі як загальне правило, що при будь-якому бойовому порядку кіннота завжди ставиться позаду або на флангах. Якщо ви розташовуєте її попереду, необхідно висунути її настільки далеко, щоб вона в разі поразки могла відступити, не руйнуючи піхоту, або залишити між батальйонами широкі інтервали для вільного пропуску вершників. Не нехтуйте цим правилом: багато полководців, які забули про нього, були розбиті з власної провини. Обози і нестройові поміщаються всередині каре, залишаючи інтервали для проходу від одного флангу до іншого або від голови війська до його хвоста. Батальйони, без артилерії і кінноти, займають із зовнішнього боку кожного флангу простір в 282 ліктя. Все каре складене з двох бригад, тож необхідно точно вказати їхні місця. Бригади, як ви знаєте, позначаються номерами; кожна складається з 10 батальйонів, з'єднаних під керівництвом командира бригади. Тому батальйони першої бригади займають лінію фронту і лівий фланг, а керівник

стає в лівому кутку фронту. Друга бригада займає правий фланг і задню лінію, а начальник стає в правому куті, виконуючи обов'язки римського *tergiuctor*.

Військо, побудоване таким чином, виступає в похід і має суворо дотримуватися під час руху цього бойового порядку, який цілком забезпечує його від нападів місцевих жителів. Командувачу не доводиться приймати проти них ніяких особливих заходів; досить віддати іноді наказ легкій кінноті або загону велітів відкинути їх подалі. Безладний натовп ніколи не зважиться підійти до війська на відстань меча або піки, бо розрізнена маса завжди боїться правильно облаштованої сили; вона буде підбігати до війська зі страхітливими криками, буде погрожувати йому, але ніколи не поткнеться занадто близько. Коли Ганнібал, на нещастя римлян, з'явився в Італії, він пройшов всю Галлію, не звертаючи ніякої уваги на полчища туземців.

Під час маршу слід висилати для лагодження доріг піонерів, захищаючи їх кінними загонами, відправленими на розвідку. Військо може проходити в такому порядку 10 миль в день, і у нього залишиться в запасі ще достатньо часу, щоб розбити табір і повечеряти, так як при звичайному порядку руху покривається 20 миль.

Уявімо собі тепер, що проти нас виступають правильні ворожі сили. Це не може статися

несподівано, оскільки будь-яке справжнє військо йде мірним військовим кроком і цим дає тобі час побудуватися в бойовий порядок у формі, описаній мною раніше або близькій до неї. Якщо напад йде попереду, досить вислати вперед артилерію, розташовану на флангах, і кінноту, що слідує позаду, наказавши їм зайняти заздалегідь визначені місця. 1000 велітів, що знаходяться попереду, поділяються на два загони по 500 осіб і відходять на свої місця між кіннотою і фланговими частинами піхоти. Решта порожнеч заповнюються двома батальйонами запасних пікінерів, які стоять всередині каре. 1000 велітів, що йдуть позаду, розсипаються по флангах батальйонів для їх прикриття. Обоз і нестройові частини від'їжджають назад через прохід, що утворився, і розташовуються в тилу. Коли внутрішній простір очищений і всі стали на свої місця, 5 задніх батальйонів подаються вперед і направляються через інтервал, який розділяє фланги, до головних батальйонів; перші 3 зупиняються на відстані 40 ліктів від першої лінії, зберігаючи між собою рівні інтервали, а 2 батальйони залишаються позаду, теж на 40 ліктів.

Цей спосіб коротший і простіший. Таке просування задніх батальйонів вперед необхідне при всякому нападі, як я вам покажу це далі.

Якщо ворог з'являється з тилу, то передовсім поверніть все військо наліво кругом; задня лінія каре стане передньою, а далі ви будете розпоряджатися, як я вже говорив. Якщо ворог нападає на правий фланг, все військо повертається направо, і загрозливий фланг стає фронтом, для захисту якого треба робити все, що я вам щойно описав. Само собою зрозуміло, що кіннота, веліти та артилерія займають місця відповідно до нової лінії фронту. Різниця тільки в тому, що при зміні фронту одні частини військ, що просуваються, повинні прискорити, а інші, навпаки, уповільнити крок.

Якщо фронтом стає правий фланг, то веліти, яким треба пройти в інтервали між крайніми батальйонами піхоти і кінноти, виявляться ближчими за всіх до лівого флангу, а їхнє місце займуть два батальйони запасних пікінерів, розташовані всередині каре, пропустивши спершу обози і нестройові частини, які від'їжджали за лівий фланг, який став тепер тилом всього війська. Решта велітів, які знаходилися за первинною побудовою в хвості, залишаться на місці, щоб не було порожнеч в тилу війська. Все інше відбувається без змін.

Усе, що я говорив про оборону від нападу на

правому фланзі, цілком можна застосувати і до атаки на лівому, оскільки в обох випадках дотримується той самий порядок. Якщо ворог переважаючими силами нападає на тебе з двох боків, підкріпи війська, що борються, батальйонами неатакованих фасів каре, подвоюй число шеренг і розташуй в смугах наступу противника артилерію, велітів і кінноту. Якщо ворог з'являється з трьох або з чотирьох боків, це означає, що або він, або ти не знаєте своєї справи. Розумний воєначальник ніколи не допустить, щоб ворог міг напасти на нього з усіх боків численними і упорядкованими військами. Зробити це з упевненістю в успіху противник може тільки за умови величезної чисельної переваги, що дозволяє йому наступати з кожного боку каре силами, рівними майже всьому твоєму війську. Якщо ти такий безрозсудний, що заглиблюєшся у ворожу країну при потрійній перевазі сил у противника, і тобі потім буде погано, то нарікати можна тільки на самого себе. Якщо це станеться не з твоєї вини, ти загинеш з честю, як Сципіони в Іспанії і Гасдрубал в Італії.

Навпаки, якщо сили ворога трохи більші за твої, і він нападає з декількох боків, розраховуючи привести твої війська в замішання, він робить дурість, вигідну тільки тобі. Адже він неминуче при цьому настільки послабить себе на всіх пунктах, що

ти легко можеш розбити одну з наступаючих частин, водночас стримуючи інші, і в короткий час розбити супротивника начисто.

Я пояснюю вам спосіб побудови війська проти невидимого ворога, але який загрожує нападом. Знати його необхідно, і буде дуже корисно, якщо ви привчите солдатів будуватися і рухатися в цьому порядку, розташовуватися на поході для головного бою, переходити потім назад в похідний порядок, перетворювати задню лінію на фронтову, перебудовуватися для флангової битви і повертатися, нарешті, до початкової побудови.

Усі ці вправи безумовно необхідні, якщо ви хочете створити підготовлені війська, придатні для війни. Над цим зобов'язані працювати полководці і правителі, бо вся військова справа не що інше, як мистецтво правильних наказів і точного виконання описаних мною дій. Добре навчена тільки та армія, яка набула великих навичок у всіх цих вправах. Тому не може бути розбитий полководець нашого часу, який дав своїм військам справжнє військове виховання. Правда, побудова в каре, яку я вам викладав, дещо складніша за інші, але складність тут важлива саме для вправ, і, коли військо звикне до цього строю і навчиться його зберігати, воно вже зовсім легко буде виконувати менш важкі рухи.

ЗАНОБІ. Я згоден з вами, що всі ці дії безумовно необхідні, і нічого не можу ні додати, ні

відняти. Однак мені хотілося б запитати вас про дві речі: як подається команда, коли армія, на яку напали з тилу або з флангу, повертається обличчям до ворога, — голосом або бойовою музикою? Друге питання: берете ви робочих, які висилаються на полагодження та прокладання доріг, з числа своїх же нестройових солдатів або набираєте на цю чорну роботу народ із чужинців?

ФАБРИЦІО. Перше ваше питання дуже важливе, оскільки часто траплялося, що через помилки в передачі або розумінні наказу у військах починалося замішання. Тому команда в небезпечну хвилину має бути ясною і виразною. Якщо користуються музикою, звуки її повинні так точно відрізнятися, щоб змішання їх було немислимим. Якщо команда подається словом, необхідно уникати будь-яких загальних виразів, а вживати цілком визначені слова і вибирати з них тільки такі, які виключають будь-яке здивування. Слово «назад» багато разів призводило до поразки війська, тому так говорити не можна, а команда має бути «кругом». Якщо ви хочете змінити лінію фронту, повернувши армію вправо або кругом, ніколи не кажіть «поверніться», а командуйте: «направо», «наліво», «кругом», «у фронт». Так само будь-яка інша команда повинна бути простою і ясною, наприклад: «стули ряди», «струнко», «вперед», «кругом». Взагалі, коли це тільки можливо, треба

командувати словом. Команда, що не передається голосом, подається музикою.

Що стосується вашого другого запитання, тобто про робітників, то я б використовував для цих робіт своїх же солдатів. По-перше, тому, що так робили древні; по-друге, тому, що це зменшило б в моїх військах число нестройових і позбавило б їх від зайвого вантажу. Я нарядив би з кожного батальйону стільки народу, скільки потрібно, забезпечивши його необхідним інструментом, а зброю звелів би передати людям, які йдуть в голові батальйону; ці люди при появі ворога повинні були б тільки повернути зброю піонерам і прийняти їх до своїх лав.

ЗАНОБІ. Хто ж понесе інструменти?

ФАБРІЦЮ. Вони вантажаться на особливі вози.

ЗАНОБІ. Боюся, що вам ніколи не вдасться поставити ваших солдатів на земляні роботи.

ФАБРІЦЮ. Я відповім свого часу. Тепер я про це говорити не буду, а скажу вам про інше, а саме — про продовольство військ. Ми, здається, так натомили солдатів, що час освіжити їх і підкріпити їжею.

Кожен правитель повинен намагатися забезпечити своїм військам найбільшу рухливість і усунути все, що затримує їх і ускладнює військові дії. Одна з найбільших труднощів — це постачання

військ вином і хлібом. Вино древні не вважали потрібним і, коли його не було, пили воду, злегка розведenu для смаку оцтом; тому для них одним з головних предметів продовольства військ був оцет, а не вино. Вони не випікали хліба, як це робиться тепер у нас в містах, а запасалися борошном, яке кожен місив, як хотів, приправляючи його салом і свинячим жиром. Це надавало хлібу смак і добре підтримувало сили солдатів.

Таким чином, продовольство війська складалося з борошна, оцту, сала, свинячого жиру і ячменю для коней. За військом слідувало зазвичай кілька стад великої та дрібної худоби, які не потребували перевезення і не завдавали тому особливих труднощів. При такому порядку військо могло робити багатоденні переходи по пустельних і важких місцинах, не відчуваючи поневірянь, так як все продовольство було тут же в тилу і могло легко доставлятися.

Абсолютно інакші справи в сучасних військах, які не хочуть обходитися без вина і вимагають хліба, випеченого домашнім способом; запасти його надовго неможливо, тож солдати часто залишаються голодними, а якщо постачання вдається налагодити, то лише ціною неймовірної роботи і витрат. Тому я змінив би все постачання своїх військ і годував би їх тільки тим хлібом, який вони випікали б самі. Що стосується вина, то я не

забороняв би ні пити, ні доставляти його війську, але не докладав би жодних зусиль, щоб його отримати. Щодо інших запасів я би цілком слідував античним зразкам. Якщо ви уважно обміркуєте мою думку, то побачите, від якої кількості труднощів, незручностей і тягот позбавляються цим шляхом полководець і військо, і наскільки полегшується їх завдання.

ЗАНОБІ. Ми розбили ворога в бою і пройшли потім по його землі. Природно, що при цьому захоплена здобич і взяті полонені, а міста обкладені даниною. Мені хотілося б знати, як чинили в цих випадках древні.

ФАБРІЦІО. Відповісти дуже легко. Я, пам'ятається, вже звертав вашу увагу на те, що сучасні війни розоряють однаково і переможців, і переможених, так як одні втрачають свої володіння, а інші — гроші і майно. У давнину було не так, і переможець від війни тільки багатів. Причини тут в тому, що тепер зі здобиччю чинять не так, як в ті часи, а залишають її цілком на розграбування солдатів. Це наносить величезну і притому подвійну шкоду. Про одну я щойно сказав. Шкода іншого роду в тому, що люди стають все більш жадібними і все менше думають про свої обов'язки. Як часто вже здобута перемога перетворювалася в поразку, тому що солдати кидалися грабувати.

Римляни, наші вчителі у військовому

мистецтві, запобігали цій подвійній небезпеці насамперед тим, що вся здобич була за законом власністю держави, яка розподіляла її на свій розсуд.

Далі, при війську перебували квестори, щось на кшталт наших скарбників, зобов'язані збирати всю данину і здобич, з якої консул платив звичайну платню солдатам, допомагав пораненим і хворим і покривав всі інші витрати війська. Консул, звичайно, міг віддати і часто віддавав здобич солдатам, але ця милість не викликала ніякого безладу, оскільки після перемоги вся здобич зносилася в одне місце і роздавалася кожному, з огляду на його чин.

Цей порядок змушував солдатів битися для перемоги, а не для грабежу. Римські легіони розбивали ворога, а не гналися за ним, оскільки солдат ніколи не смів піти з лав. Ворога переслідувала тільки кіннота, легкоозброєні та інші солдати — не легіонери. Якби здобич давалася кожному, хто її захопив, то утримати легіони не було б ні можливості, ні сенсу, і це спричинило безліч небезпек. Навпаки, римський спосіб збагачував державу, і кожний консул, який повертався з тріумфом, віддавав величезні скарби до казни, яка цілком складалася з данини і здобичі.

Римляни застосовували й інший прийом, теж вельми розумний: кожний солдат мав віддавати

третину платні прапорноносцеві своєї когорти і отримував її назад тільки після закінчення війни. Це робилося з подвійною метою: по-перше, привчити солдата накопичувати з платні певну суму, так як більша частина війська складалась з людей молодих і безтурботних, які чим більше отримують грошей, тим легше витрачають їх даремно; по-друге, римляни вважали, що солдат буде дбайливіше охороняти прапор і наполегливіше захищати його, знаючи, що тут зберігається його майно. Таким чином, в людях розвивалися одночасно ощадливість і хоробрість. Все це — правила, яких треба дотримуватися, якщо ви хочете відновити справжні підвалини всякого війська.

ЗАНОБІ. Мені здається, що похід не може пройти без яких-небудь несподіванок і небезпек, від яких військо може бути врятованим тільки завдяки мистецтву керівника і доблестю солдатів; якщо ви під час бесіди згадаєте які-небудь приклади, я дуже просив би вас про них розповісти.

ФАБРИЦІО. Дуже охоче, тим більше що це необхідно для повного розуміння військової справи. Під час походу командувач повинен найбільше боятися засідок, в які зазвичай потрапляють ненавмисно або через необережність, піддавшись якійсь военній хитрості ворога. Щоб уникнути першої можливості, треба вислати подвійні загони на розвідку і бути особливо уважним, якщо

місцевість зручна для засідок, як це буває в країнах лісистих і гористих, де ворог завжди ховається в лісі або де-небудь за пагорбом.

Засада, яку ти не зумів вчасно розглянути, може погубити все військо, але вона нешкідлива, якщо ти розгадав її заздалегідь. Часто вдавалося виявити ворога завдяки птахам і пилу. Ворог, який виступає, завжди піднімає цілу хмару пилу, що попереджає про його наближення. Спостерігаючи під час походу за зграями голубів та інших птахів, що кружляють в повітрі, але нікуди не опускаються, полководці безліч разів здогадувалися, що тут ховається засідка, і висилали вперед загони, які виявляли ворога; вони рятувалися цим самі і били ворога.

Інша можливість — це потрапити в засідку, в яку ворог заманює тебе хитрістю. Щоб уникнути її, треба завжди бути насторожі і не вірити ніяким неправдоподібним речам. Наприклад, якщо ворог легко дозволяє тобі захопити якусь здобич, знай, що ти можеш потрапити на гачок і що тут ховається обман. Якщо численний ворог тікає від декількох твоїх солдатів або, навпаки, купка ворогів кидається на великий загін твоїх військ, якщо противник несподівано і нерозважливо кидається навітки — бійся обману і ніколи не думай, що ворог не знає, що робить. Уникнути хоча б частково цих пасток і взагалі менше ризикувати можна лише

одним шляхом — чим більш слабкий і необережний супротивник, тим ти сам маєш бути обачнішими. При цьому дій двояко: бійся ворога подумки і приймай всі необхідні заходи, але на словах і зовні стався до нього зневажливо, бо ти цим підбадьорюєш солдатів і помножуєш в них надію на перемогу. Перше ж правило навчає тебе обережності і зменшує ризик потрапити в розставлені сіті. Знай, що рух ворожою землею таїть в собі більшi небезпеки, ніж битва.

Тому командувач військом зобов'язаний бути вдвічі обережнішим; передовсім, у нього має бути точний опис і карта місцевості, якою доводиться проходити, щоб він знав у ній все: число поселень, відстань, дороги, гори, річки, болота і їх властивості.

Для кращої поінформованості у полководця мають бути місцеві люди, знавці краю, яких він старанно розпитуватиме і потім звіряти їх покази, зазначаючи все, що в них збігається. Він висилатиме вперед кінні загони з розумними керівниками, яким доручається не тільки виявляти ворога, а й вивчати країну, щоб командувач міг переконатися, чи узгоджуються їх відомості з картами і з інформацією, отриманою з інших джерел. Крім того, попереду мають іти під конвоєм провідники, які знають, що їх чекає або нагорода, або жорстоке покарання за зраду.

Саме військо не повинне знати, на яку справу його ведуть; і це найважливіше, бо найголовніше на війні — це вміння приховувати свої наміри. Щоб солдати не розгубилися від раптового нападу, треба попереджати їх, що можливий бій і вони мають бути наготові; адже все очікуване через це стає вже не таким страшним. Багато полководців, щоб уникнути замішання в поході, поміщали обоз і нестройових окремими частинами за своїми прапорами кожного батальйону і наказували їм слідувати за ними, щоб військам легше було зупинитися на відпочинок або відступити. Подібні розпорядження корисні, і я їх цілком схвалюю.

Так само необхідно вжити в поході всіх заходів, щоб одна військова частина не відривалася від іншої і щоб солдати йшли рівно, адже якщо один іде швидко, а інший повільно, колона роз'їжджається і починається безлад. Через це на флангах мають бути керівники, які спостерігають за рівномірністю руху, утримуючи надто завзятих і підганяючи відсталих; взагалі крок найкраще влаштовується музикою.

Необхідно також розширювати дороги, щоб по них можна було проходити принаймні фронтом одного батальйону. Слід вивчити звички і особливості ворога, тобто знати, віддає він перевагу ранішнім нападам, полуденним або вечірнім, чи сильна в нього піхота або кіннота. Відповідно до

цих відомостей робляться розпорядження і вживаються необхідні заходи.

Однак наведемо який-небудь приклад. Трапляється, що ти відступаєш під натиском сильного ворога, з яким ти з цієї причини намагаєшся уникнути бою; відходячи, ти опиняєшся біля берега річки, переправа через яку тебе затримає і дозволить противнику наздогнати твої війська і напасти на них. Деякі полководці, які опинилися в такій небезпеці, наказували обкопати військо ровом, набити його клоччям і запалити, переправа відбувалася безперешкодно, так як вогонь зупиняв ворога.

ЗАНОБІ. Мені не віриться, щоб подібна пожежа могла б зупинити противника; я чув колись, що карфагенський полководець Ганнон, оточений ворогами, наказав розвести вогонь саме з того боку, де він вирішив прорватися. Ворог вважав за непотрібне чатувати на нього в цих місцях, і Ганнон провів свої війська крізь полум'я, наказавши солдатам закрити свої обличчя щитами, щоб не обпектися і не задихнутися.

ФАБРИЦІО. Ви маєте рацію, але зверніть увагу на різницю між тим, що я сказав, і тим, що зробив Ганнон. Я говорив, що полководці обкопували військо ровом, набитим палаючим клоччям, тож переслідувачам треба було подолати і полум'я і рів. Ганнон натомість не викопував ніякого рову, але

просто велів розвести вогонь, а оскільки він хотів пройти, то вогонь був, ймовірно, не дуже сильний, інакше завадив би йому навіть і без рову. Хіба ви не пам'ятаєте, що спартанський цар Набіс, обложений римськими військами, велів підпалити частину міста, щоб зупинити римлян, які вже увірвалися в огорожу? Пожежа не тільки загородила їм дорогу, але змусила їх піти.

Повернемося, однак, до предмету розмови. Римський консул Квінт Лутацій Катулл, переслідований кимврами, підійшов до якоїсь річки і, бажаючи виграти час для переправи, прикинувся, що хоче дати ворогові бій. Він зробив вигляд, ніби облаштовує табір, велів викопати рови, розбити кілька наметів і послав невеликі загони кінноти за фуражем в навколишні поля. Кимври, вирішивши, що він зупинився, теж розташувалися на відпочинок і розділили своє військо на кілька частин, щоб легше добути продовольство. Помітивши це, Лутацій зараз же перейшов річку на очах ворога, зовсім безсилому йому завадити. Щоб перейти річку, на якій не було мостів, деякі полководці відводили її течію і викопували їй в тилу у себе нове русло; річка міліла, і солдати легко переходили її вбхід.

Коли хочуть переправити піхоту вбхід через дуже швидко річку, то частина важкої кінноти

в'їжджає у воду трохи вище місця переправи, щоб послабити стрімкість течії, а частина стає нижче для порятунку солдатів, яких віднесло водою. Якщо річку неможливо пройти вбхід, то переправа відбувається по мостах, на човнах або бурдюках; ці перевізні засоби завжди мають бути в достатній кількості.

Трапляється, що під час переправи через річку на іншому березі з'являється ворог і перегороджує тобі дорогу. Найкраще вчинити тоді за прикладом Цезаря, коли він в Галлії опинився з військом біля берегів якоїсь річки, на іншому березі якої знаходився галльський вождь Верцингеторикс зі своїми загонами. Цезар кілька днів поспіль рухався уздовж берега — і те ж саме робив ворог. Нарешті він зупинився в густому лісі, де можна було легко сховати військо, відокремивши від кожного легіону три когорти, наказавши їм залишатися на місці і відразу після його відходу перекинути через річку міст і зміцнити його; сам же з рештою війська пішов далі. Верцингеторикс знову рушив за ним, оскільки бачив перед собою те саме число легіонів і не думав, що якась їх частина залишилася позаду. Цезар же, розрахувавши час, коли міст мав бути готовий, повернув назад і, побачивши, що все в порядку, переправився через річку без будь-яких перепон.

ЗАНОБІ. Чи знаєте ви який-небудь спосіб

знаходити брід?

ФАБРИЦЮ. Так. Стоячі води річки завжди відокремлені від тих, що стоять, особливою смугою; в цьому місці річка зазвичай мілка і її можна перейти вбхід, оскільки тут наноситься пісок, підхоплений течією з дна. Цей спосіб визначати брід безліч разів перевірявся на досвіді і безумовно точний.

ЗАНОБІ. Як чинитимете ви, якщо дно виявиться в'язким і коней почне затягувати?

ФАБРИЦЮ. У цих випадках у воду кидають фашини й переправляються по ним. Однак не будемо відхилятися від головного. Буває іноді, що полководець зайде зі своїм військом в ущелину між двома високими горами, з якої є тільки два виходи і обидва зайняті ворогом. Тоді залишається лише вдатися до хитрощів, вже випробуваних в таких обставинах: треба перекопати ущелину ззаду глибоким, важкодоступним ровом і переконати ворога, що ви намагатиметеся затримати його на цій ділянці і, забезпечивши свій тил, будете всіма силами прориватися крізь вільний прохід.

Ворог, піддавшись на цей прийом, укріплюється з боку вільного виходу з ущелини і перестає звертати увагу на частину ущелини, закриту ровом. Тоді ви перекидати через рів дерев'яний міст, вже заготовлений раніше, і, безперешкодно пройшовши по ньому, вислизаєте

від противника. Римського консула Луція Мінучія, який воював в Лігурії, вороги загнали в ущелину, відрізавши йому всі виходи. Вирішивши все-таки прорватися, консул вислав в напрямку, зайнятому ворогом, кілька бувших у нього в війську нумідійських вершників, погано озброєних, вони їхали на маленьких, худих конях. Ворог помітив їх і спочатку приготувався до захисту проходу, але, побачивши, що ці люди їдуть безладно на конях, які, у їхньому розумні, нікуди не годилися, заспокоїлися і перестали за ними стежити. Нумідійці відразу скористалися цією помилкою, дали шпори коням, вдарили по ворогу і пробилися так швидко, що ворог нічого з ними зробити не міг; вирвавшись на волю, вони грабували і спустошували місцевість і цим змусили супротивника відійти, випустивши війська Луція з пастки.

Деякі полководці, захищаючись проти найсильнішого супротивника, стягували всі свої сили на невеликому просторі і дозволяли оточити себе, а потім, помітивши найслабше місце ворожої лінії, направляли на нього головний удар, пробивали собі дорогу і благополучно йшли.

Марк Антоній, переслідований парфянами, звернув увагу на те, що вони завжди нападали на нього в момент виступу, на світанку, і потім всю дорогу не переставали його турбувати; тому він

віддав наказ не виступати до полудня. Парфяни вирішили, що він в цей день далі не рушить, і повернулися в свої намети, а Антоній увесь день йшов абсолютно спокійно. Той самий полководець вигадав для захисту від парфянських стріл такий засіб: він наказав солдатам опуститися при появі ворога на одне коліно, причому друга шеренга своїми щитами закривала першу, третя — другу, четверта — третю і т. д.; все військо виявилось таким чином прикрите ніби покрівлею, котра захистила його від ворожих луків.

От усе, що я міг сказати вам про несподіванки, можливі під час походу. Якщо у вас немає інших запитань, перейдемо тепер до іншого предмета бесіди.

Книга шоста

ЗАНОБІ. Мені здається, я маю зараз скласти свої обов'язки і передати їх Баттісті, оскільки наша розмова переходить на інші предмети. Ми підемо в цьому прикладу хороших полководців, які, за словами синьйора Фабріціо, розміщують кращих солдатів спереду і позаду, щоб передові лінії відважно почали бій, а задні так само відважно його завершили. Козімо розумно повів бесіду, і Баттіста настільки ж розумно її закінчить. Ми з Луїджі підтримували її, як могли. Кожен з нас ніс свою

частку охоче, і Баттіста, думається мені, теж не відмовиться.

БАТТІСТА. Я підкорявся досі керівництву друзів, готовий підкорятися йому і далі. Отже, синьйоре, благоволіть продовжувати вашу промову і вибачте, що ми перериваємо вас цими люб'язностями.

ФАБРИЦІО. Я вже говорив вам, що це мені тільки приємно. Перериваючи мене, ви не втомлюєте, а, навпаки, освіжаєте мою думку.

Повернемося, однак, до головного предмета розмови — нам треба тепер влаштувати табір для військ. Ви знаєте, що все у світі прагне до відпочинку і безпеки, бо, коли немає справжнього спокою, відпочинок не повний. Можливо, ви вважали б більш правильним, щоб я спочатку розташував військо в таборі, потім розповів би вам про похідний порядок і закінчив бойовою побудовою, між тим як ми йшли дорогою назад. Ми були змушені так вчинити, бо, описуючи вам похідний порядок і перебудову його з похідного в бойовий, мені потрібно було спочатку показати, як військо готується до бою.

Повертаючись, однак, до початку бесіди, я повинен сказати, що табір безпечний тільки тоді, коли він міцний і впорядкований. Благоустрій дається розпорядливістю полководця, фортеця — природою і мистецтвом. Греки любили захищені

місця і ніколи не зупинилися б табором там, де немає ні скель, ні річкового обриву, ні лісу, ні іншого природного захисту. Римляни ж покладалися в цих справах не стільки на природу, скільки на мистецтво, і ніколи не влаштували б табору в місцевості, де було б неможливо розгорнути усе військо за прийнятими у них правилами. Це давало їм можливість завжди дотримуватися однієї форми табірної устрою, тому що вони не підпорядковувалися природі місцевості, а, навпаки, підкоряли її собі.

Греки не могли так чинити, бо пристосовувалися до місцевості, а так як характер її змінюється, то їм так само доводилося змінювати табірне розташування військ в форму самого табору. Римляни ж діяли інакше, і, якщо природа захищала їх занадто слабо, вони заповнювали цей недолік мистецтвом і знанням.

Протягом всієї нашої бесіди я наполягав на наслідуванні римлян і зараз буду наслідувати їх в справі табірної устрою військ, але візьму не всі установи, а лише ті, що, по-моєму, можна застосувати до нашого часу.

Я вам вже кілька разів говорив, що консульські війська склалися з двох легіонів римських громадян, тобто приблизно 11 000 піхоти, 600 вершників, крім ще 11 000 допоміжних союзницьких військ. Чисельна перевага

союзницьких сил над своїми ніколи не допускалася, і тільки для кінноти робився виняток, оскільки в цих частинах союзників могло бути навіть більше, ніж римлян; крім того, римські легіони завжди боролися в центрі, а союзники — на флангах. Таке саме розташування військ зберігалось і в стані, як ви могли прочитати про це у стародавніх істориків. Тому я не збираюся описувати вам у всіх подробицях устрій римського табору, а хочу розповісти тільки про те, як я розташував би військо в таборі тепер, в наш час. Ви побачите тоді, якою мірою я дотримуюся римських зразків.

Ви знаєте, що я, погодившись із силами двох римських легіонів, склав своє військо з двох бригад піхоти, по 6000 піхоти і 300 чоловік кінноти на бригаду; ви пам'ятаєте також, на яке число батальйонів ділиться бригада, їхнє озброєння і позначення. Ви знаєте, що, описуючи похідний і бойовий порядки, я не вводив ніяких нових військ, а тільки вказав, що при подвоєнні сил досить подвоїти ряди.

Тепер, коли я маю намір показати вам табірне розташування, я вже не обмежуся двома бригадами, а візьму справжнє військо, складене за римським прикладом з двох бригад і такого ж числа допоміжних сил. Роблю я це тому, що форма табору, який вміщує цілу армію, буде більш правильною і завершеною. Для попередніх

міркувань цього не було потрібно.

Отже, нам треба розташувати табором військо повного складу, тобто 24 000 піхоти і 2000 кінноти, розділене на чотири бригади, з яких дві допоміжні. Як тільки місце для табору буде вибране, я накажу поставити в середині його головний прапор; навколо нього буде окреслений квадрат, сторони якого відстоять від прапора на 50 ліктів кожна і звернені до чотирьох сторін світу — сходу, заходу, півдня і півночі; в цьому просторі повинна знаходитися ставка командувача. Я вважав би за правильне, частково наслідуючи в цьому римлян, відокремити військо від нестройових і обозів. Усі стройові частини або їх більшість розміщуються в східній, нестройові і обоз — в західній частині табору, причому східна частина буде фронтом, західна — тилом, південна і північна — флангами.

Тепер нам треба позначити ділянку табору, відведену стройовим військам. Для цього від головного прапора на схід проводиться риска завдовжки 680 ліктів. По обидва її боки, на відстані 15 ліктів, проводяться ще дві паралельні лінії такої ж довжини, крайня точка яких визначить місце східних воріт, а простір між ними утворює вулицю, яка йде від східних воріт до ставки командувача. Ширина вулиці — 30 ліктів, довжина — 630, так як простір в 50 ліктів відходить під ставку; вулиця ця називається Головною. Інша вулиця проводиться

від південних воріт до північних; стикаючись з кінцем Головної, вона йде повз ставки командувача на схід від неї і перетинає весь табір; ця вулиця називається Перехресною; довжина її — 1250 ліктів, ширина — 30 ліктів.

Позначивши таким чином місце ставки командувача і проклавши дві основні вулиці, я приступаю до розташування двох бригад власних військ; одна з них буде розміщена праворуч, інша — ліворуч від Головної вулиці. Перейшовши Перехресну вулицю, я розташую справа і зліва від Головної по 32 ставки, причому між 16-ю і 17-ю залишається вільний простір у 30 ліктів, що утворює нову вулицю, так звану Поперечну, яка перетинає весь простір, зайнятий ставками військ, як це буде видно з їх розподілу.

Перші дві ставки з обох боків Перехресної вулиці відводяться начальникам важкої кінноти; в інших п'ятнадцяти з кожного її боку розміщуються жандарми, десятеро людей на ставку, оскільки на всю бригаду жандармів припадає 150. Ширина ставки керівника — 40 ліктів, довжина — 10 ліктів, причому під шириною я завжди розумію протяжність з півдня на північ, а під довжиною — лінію із заходу на схід. Ставки жандармів розраховані на довжину в 15 і на ширину в 30 ліктів.

За Поперечною вулицею починаються з обох

боків нові ряди по 15 ставок, однакових за обсягом зі ставками важкої кінноти і зайнятих легкою кавалерією. У кожній ставці за тим же розрахунком поміщається десять осіб; 16-а, вільна ставка відводиться керівнику і за розмірами своїм дорівнює приміщенню начальника жандармів. Таким чином, ставки всієї кінноти обох бригад розташуються по обидва боки Головної вулиці і будуть основою для розбивки похідного табору, про що я скажу далі. Прошу вас запам'ятати, що я розмістив 300 осіб кінноти кожної бригади з їх начальниками в 32 ставках по Головній вулиці, починаючи від Перехресної, залишивши між 16-ю і 17-ю ставками простір у 30 ліктів, який утворює нову вулицю — Поперечну.

Приступимо тепер до розташування 20 батальйонів, які складають мої дві бригади; для цього я відводжу кожним двом батальйонам приміщення одразу за кіннотою. Розміри піхотних ставок — 15 ліктів завдовжки і 30 у ширину, тобто однакові зі ставкою кінноти, до якої вони безпосередньо примикають. Перше приміщення з кожного боку, починаючи від Перехресної вулиці, в одному ряду зі ставкою командира жандармів, призначається начальнику батальйону; його протяг — 20 ліктів завширшки і 10 у довжину. В інших 15 відділеннях з кожного боку до Поперечної вулиці розміщується похідний батальйон у 450 осіб, тож в

кожній ставці буде по 30 солдатів.

Наступні 15 відділень примикають до ставок легких кінних частин і однакові з ними за розмірами; тут розташується інший батальйон піхоти. Остання ставка відводиться керівнику піхоти і стоїть в одному ряду з приміщенням командира легкої кінноти; довжина її 10, а ширина — 20 ліктів. Таким чином, перші два ряди ставок будуть зайняті частиною кавалерії, частиною піхоти. Я вважаю, що вся кіннота повинна бути стройовою, і не даю їй людей для чищення та догляду за кіньми, а покладаю цей обов'язок на піхотних солдатів, розміщених в сусідніх ставках і звільнених, за римським прикладом, від будь-якої іншої табірної служби.

За першими двома рядами ставок залишається з кожного боку Головної вулиці вільний простір у 30 ліктів, він утворює нові вулиці, які будуть називатися Першою вулицею праворуч і Першою вулицею ліворуч; по їхнім сторонам розташовується знову подвійний ряд з 32 відділень, які примикають один до одного; розміри їхні однакові з першими, а 16-е і 17-е відділення розділені тією ж Поперечною вулицею.

У цих рядах будуть розміщені з кожного боку по чотири батальйони піхоти з їхніми керівниками в тому порядку, про який я вже говорив. За ними

знову йде з кожного боку Головної вулиці вільний простір у 30 ліктів для нових вулиць, які ми назвемо Другою вулицею праворуч і Другою вулицею ліворуч. По їхніх боках розташовується подвійний ряд з 32 ставок, в яких розмістяться ще по чотири батальйони піхоти з їхніми начальниками. Таким чином, три подвійні ряди приміщень з кожного боку вулиці будуть заповнені кіннотою і піхотою і складають разом дві звичайні бригади. Інші дві допоміжні бригади з таким самим складом розміщуються як і перші дві бригади своїх військ, тобто у таких самих подвійних рядах ставок, причому перші ряди, призначені для піхоти і кінноти, відокремлюються від останніх рядів основних бригад простором у 30 ліктів, що утворює Третю вулицю праворуч і Третю вулицю ліворуч. Ззаду цих рядів розташуються з кожного боку ще два ряди приміщень абсолютно такого ж устрою, як і ставки основних бригад, утворюючи інші дві вулиці, що позначаються номером і положенням справа або зліва від Головної.

Таким чином, для розміщення всього війська потрібно 12 подвійних рядів ставок і 13 вулиць, включаючи Головну і Перехресну. Нарешті, між крайніми табірними приміщеннями і валом залишається вільний простір у 100 ліктів, а вся площа, зайнята військами, складе 680 ліктів, рахуючи від середини ставки командувача до

східних воріт.

Тепер у нас є ще дві незайняті площі від ставки командувача до південних і північних воріт, кожна у 625 ліктів. Якщо відняти звідси простір у 50 ліктів, зайнятий ставкою командувача, 45 ліктів, залишених по обидва боки головної ставки, вулицю в 30 ліктів, що розділяє кожний з цих просторів надвоє, і 100 ліктів між крайніми ставками і валом, то з кожного боку головної ставки залишається ще місце в 400 ліктів завширшки і 100 ліктів завдовжки для табірних приміщень, враховуючи довжину їх однаковою з довжиною ставки командувача. Розділивши цей простір в довжину навпіл, я розміщу з кожного боку по 40 ставок в 50 ліктів завширшки і 20 ліктів завдовжки, тобто всього у мене вийде 80 ставок для командувачів бригадами, скарбників, квартир'єрів і всіх службовців, залишаючи деякі приміщення для приїжджих іноземців та для добровольців, які вирушили на війну під заступництвом командувача.

Ззаду головної ставки прокладається з півдня на північ вулиця в 30 ліктів завширшки, що йде уздовж всіх цих 80 приміщень і називається Головною, тож ставка командувача і 80 інших по обидва боки її виявляться між вулицями Головною і Перехресною. Від цієї Головної вулиці проти головної ставки пройде інша вулиця до західних воріт у 30 ліктів завширшки; вона буде

продовженням Головної і називається Торговою.

Потім я влаштую на початку Торгової і навпроти ставки командувача площу для ринку, що примикає до Головної вулиці; вона повинна мати форму квадрата в 121 лікоть по кожній стороні. Праворуч і ліворуч від Ринкової площі йдуть два ряди приміщень по вісім подвійних ставок в кожному; довжина їх — 20 ліктів, ширина — 30 ліктів. Таким чином, з кожного боку цієї площі буде по 16 ставок, всього 32. У них розміститься надлишок кінноти допоміжних бригад, і, якщо місця не вистачить, їм будуть відведені ставки в одному ряду з Головною, передовсім найближчі до табірної валу. Залишається влаштувати запасних пікінерів і велітів, що знаходяться при кожній бригаді. Адже ви пам'ятаєте, що наш порядок в кожній бригаді, крім 10 батальйонів, має 1000 запасних пік і 500 запасних велітів. Таким чином, в двох бригадах запасних пікінерів буде 2000, запасних велітів — 1000, при такій самій кількості їх у допоміжних військах. Доводиться, отже, подумати про приміщення ще для 6000 піхотинців; всі вони розмістяться на західному боці табору по валу. Для цього я залишу уздовж вала вільний простір у 100 ліктів і розташую, починаючи від північного кінця Головної, подвійний ряд з п'яти ставок у 75 ліктів завдовжки і 60 завширшки, тож, при поділі їх упоперек, довжина кожної ставки буде

15, а ширина — 30 ліктів. У цих десяти приміщеннях розташуються 300 піхотинців по 30 осіб в кожному.

На відстані у 31 лікоть від першого ряду буде поставлений інший подвійний ряд, також по п'ять ставок того ж розміру, і так далі до п'яти подвійних рядів, розташованих по прямій у 100 ліктів валу, і які вміщують 1500 осіб піхоти. Потім я повертаю ліворуч до західних воріт і зводжу від кута табору по валу ще п'ять подвійних рядів абсолютно таких самих ставок, з тією лише різницею, що проміжки між рядами будуть не більшими за 15 ліктів. Виходить приміщення ще для 1500 піхотинців. Таким чином, я влаштовую між північними і західними воротами уздовж вала 100 приміщень, розташованих в десяти рядах по п'ять подвійних ставок в кожному, і розміщую в них усіх запасних пікінерів і велітів із власних бригад.

Далі, між західними і південними воротами знаходитимуться також десять рядів приміщень для запасних пікінерів і велітів допоміжних військ. Їхні керівники, зокрема командувачі батальйонами, можуть обрати на боці, зверненому до валу, ставки, які вони вважатимуть більш зручними. Артилерія буде розташована уздовж всього окопу, а увесь вільний простір, що залишився на західній половині табору, призначається для нестройового і табірною обозу.

Ви знаєте, що древні називали нестройовими всіх людей, крім солдатів, які були потрібні війську і йшли за ним. Сюди, наприклад, відносяться теслі, слюсарі, ковалі, каменярі, інженери, бомбардири (останні могли б вважатися стройовими), пастухи зі стадами биків і баранів, необхідних для продовольства війська, зрештою, будь-якого роду майстрових при обозі з військовими припасами і продовольством. Не буду вдаватися до подробиць їх розміщення і вкажу лише місця, які вони не повинні займати. Нестройовим відводиться увесь вільний простір між вулицями, розділений на чотири частини; одна частина призначається для пастухів, інша — для майстрових, третя — для возів з продовольством, четверта — для бойових припасів. Незайнятими залишаються Торгова, Головна і ще одна вулиця, яка буде називатися Середньою і пройде з півночі на південь, перетинаючи Торгову і цілком відповідаючи Поперечній вулиці східної частини табору. Нарешті, позаду, уздовж приміщень запасних пікінерів і велітів, пройдуть ще особливі вулиці в 30 ліктів завширшки. Артилерія, як я вже сказав, розставляється із внутрішнього боку валу.

БАТТИСТА. Зізнаюся, що я в цих справах поганий знавець, і можу сказати це не соромлячись, оскільки військове мистецтво ніколи не було моїм

покликанням. Проте все, що ви сказали, задовольняє мене цілком, і мені хотілося б тільки запитати про дві речі: по-перше, чому вулиці і вільні місця вашого табору такі широкі, а по-друге, — і це для мене найскладніше, — як розміщуються люди на відведеному для них просторі?

ФАБРИЦІО. Я проводжу вулиці шириною в 30 ліктів, щоб ними міг вільно проходити піхотний батальйон у бойовому порядку, який займає по лінії фронту від 25 до 30 ліктів. Простір у 100 ліктів між валом і табором необхідний для вільного руху військ та артилерії, провезення здобичі і зведення в разі необхідності другого ряду окопів.

Крім того, краще влаштовувати табір подалі від валу, щоб противнику було важче його обстрілювати або шкодити йому іншим способом.

Що стосується другого питання, то я зовсім не маю на увазі, що кожне місце, відведене під табірні приміщення, буде завжди зайняте лише одним наметом; воно використовується так, як це зручно тим, хто живуть в ньому, тож вони можуть ставити там більше або менше наметів, аби не переходити визначену їм межу.

Взагалі для розбивки табору потрібні дуже досвідчені люди і прекрасні будівельники, які відразу за вказівкою командувача встановлюють форму табору, ділять його на ділянки, проводять

вулиці, позначають приміщення за допомогою мотузок і кілків, і виконують це з такою швидкістю, що все готове миттєво.

Щоб уникнути замішання необхідно завжди розбивати табір однаково, щоб кожний солдат знав, на якій вулиці і на якій ділянці він знайде свій намет. Цього варто дотримуватися в будь-який час і в будь-якому місці, щоб табір був схожий на рухоме місто, яке зберігає, куди б він не переміщався, ті самі вулиці, ті самі будинки і той самий зовнішній вигляд. Цією вигоди позбавлені полководці, які шукають для табору неприступну позицію, бо тоді необхідно змінювати його форму, залежно від характеру місцевості. Римляни ж зміцнювали сам табір ровами, валами і насипами, обносили його палісадом і викопували навкруги рів завширшки у 6 ліктів і глибиною в 3 ліктя, збільшуючи його розміри, якщо збиралися довго пробути на одному місці або побоювалися ворога.

Особисто я тепер влаштував би палісад тільки в тому випадку, якби мені довелося стояти на місці всю зиму. Рів і вал були б у мене не меншими за римські, а навіть більшими, залежить від необхідності. Крім того, я влаштував би для артилерії в кожному кутку табору окоп у вигляді півкола і отримав би таким чином можливість обстрілювати поздовжнім вогнем ворога, який штурмує рів.

Необхідно навчити війська цим роботам по облаштуванню табору, щоб начальники вміли швидко накидати його план, а солдати знали, як знайти свій намет. Вправа ця зовсім неважка, і я потім скажу про це докладніше. Тепер я говоритиму про охорону табору, бо без точного визначення обов'язків вартових вся наша праця пропаде дарма.

БАТТІСТА. Раніше ніж ви перейдете до вартових, я просив би вас сказати мені, яких заходів необхідно вжити при розбивці табору поблизу ворога. Я не уявляю собі, що тоді можна було б безпечно проводити всі необхідні роботи.

ФАБРІЦІО. Передовсім ви маєте знати, що полководець розташовується неподалік від ворога тільки в тому випадку, якщо він хоче дати бій, а противник має намір його прийняти. Небезпека тоді не більша за звичайну, бо дві третини війська готові до битви, і тільки остання третина зайнята облаштуванням табірних приміщень. Римляни за таких обставин залучали до робіт по зміцненню табору тріаріїв, а гастати і принципи стояли під зброєю.

Так чинили тому, що тріарії вступали в бій останніми і, отже, при появі ворога встигали кинути роботи і зайняти своє місце в строю. Слідуючи цьому прикладу, ми так само повинні залучати до розбивки табору ті військові частини, які, подібно

до тріаріїв, стоятимуть в останній бойовій лінії.

Однак повернемося до вартових. Я, здається, не зустрічав у античних письменників згадок про те, що охорона табору вночі велася передовими постами, які стояли за валом, подібно до наших велітів. Древні, ймовірно, вважали, що військо таким чином легко може бути захоплене зненацька, оскільки за вартовими важко спостерігати, а крім того, вони можуть бути підкуплені або захоплені ворогом.

Відповідно, не можна довіряти такому принципу охорони ні цілковито, ні навіть частково. Всі вартові зосереджувалися всередині табору, і сторожова служба виконувалася з найбільшою точністю і строгістю, так як кожному, хто провинився загрожувала смертна кара.

Не буду втомлювати вас подробицями, з якими ви можете ознайомитися самі, якщо досі про це не читали. Скажу тільки коротко про те, яких заходів я би вжив тепер. Вночі третина війська повинна бути зі зброєю; четверта частина цієї третини — завжди на ногах; вона розміщується по всьому валу і в усіх важливих пунктах табору. На кожному закуті табору виставлені подвійні сторожові загони, причому одні стоять на варті, а інші безперервно переходять від одного краю табору до іншого. Якщо ворог близько, того ж порядку дотримуються і вдень.

Не буду розповідати про паролі, про необхідність міняти їх щовечора і про інші заходи звичайної обережності, оскільки все це відомо. Згадаю тільки про одну міру, тому що вона важливіша за всі, і дотримання її приносить велику користь, а недбалість в цьому відношенні може скінчитися нещастям. Слідкуйте найретельніше за всіма, хто відлучається ввечері з табору, і за всіма, хто прибуває. Наш порядок дуже полегшує спостереження, тому що кожний намет розрахований на точно визначену кількість людей, і можна дуже легко пересвідчитися, чи є в ній хтось зайвий або, навпаки, когось не вистачає. Тих, хто самовільно відлучився, карають, як утікача, а зайвих допитують про те, хто вони, навіщо прийшли в табір і про все інше, що їх стосується.

Така пильність ускладнює ворогові можливість заводити стосунки з ким-небудь із керівників твого війська і дізнаватися про твої наміри. Аби карфагеняни були більш пильними, Клавдій Нерон ніколи б не зміг майже на очах у Ганнібала таємно вийти зі свого табору в Луканії, здійснити похід в Піценум і повернутися, не викликаючи ні найменшої підозри у противника. Однак всі ці хороші заходи недостатні, якщо вони не виконуються з найбільшою суворістю, бо ніде не потрібна така точність, як у військовій справі. Тому всі закони військової дисципліни мають бути

суворими і жорстокими, а виконавці — нещадними.

Римляни карали смертю всякого, хто провинився в караулі, хто покинув бойовий пост, хто потайки виніс що-небудь з табору, всякого, хто брехливо хвалився бойовим подвигом, хто почав бій без наказу керівника або кинув зі страху зброю. Якщо такий проступок траплявся з когортою або з цілим легіоном, то, щоб уникнути загальної страти, кидали в мішок записки з іменами всіх солдатів і виймали десяту частину, приречену жеребом на смерть. Покарання, як бачите, виконувалося так, що, настигаючи не всякого, воно лякало кожного.

Однак там, де сильне покарання, має бути і велика нагорода, щоб в людях одночасно підтримувалися надія і страх. Тому римляни щедро нагороджували всякий бойовий подвиг, наприклад, того, хто врятує в бою життя співвітчизнику, зійде першим на стіну ворожого міста або першим увірветься у ворожий табір, вб'є або поранить в бою ворога, скине його з коня. Подвиг ознаменовувався відкритим визнанням його консулом, нагородою і загальною похвалою, а воїни, які отримали подарунок за хоробрість в бою, крім слави, що купується цим у війську, мали право після повернення на батьківщину урочисто виставити свою нагороду напоказ рідним і друзям. Не доводиться дивуватися могутності народу, який так добре знав міру покарання і нагороди для

всякого, хто заслужив за добру чи погану справу хвалу або засудження. Всі ці установи повинні були б значною мірою зберегтися і у нас.

У римлян існувало ще одне особливе покарання, про яке не можна не згадати; воно полягало в тому, що, коли консул або трибун вважали підсудного викритим, вони злегка били його тростиною. Винному після цього дозволялося бігти, а солдатам дозволялося його вбити; в нього летіло каміння і стріли, на нього з усіх боків сипалися удари, і піти живим йому вдавалося тільки в найрідкісніших випадках. Повернутися додому винний теж не міг, бо його зустрічали таким презирством і безчестям, що краще було померти. Це покарання частково перейнято швейцарцями, які наказують своїм солдатам вбивати засуджених товаришів перед усім військом. Захід цей має хороший задум і ще краще виконання. Якщо ви хочете, щоб люди не приховували злочинця, то кращий спосіб — змусити їх самих карати його; коли людина сама є виконавцем покарання, її інтерес до засудженого і прагнення до відплати зовсім інші, ніж коли виконання вироку доручене іншому.

Тому, щоб не робити народ посібником проступку, найкраще зробити його суддею. На підтвердження своїх слів пошлюся з прикладу Манлія Капітолійського: відданий на суд сенату, він

знайшов захист у народу; але той самий народ засудив його до смерті, як тільки став вершителем його долі. Ви бачите, що це — дійсний засіб придушення бунтів і дотримання правосуддя. Римляни розуміли, що страх законів у людей дуже слабкий і цим не можна тримати в руках озброєний натовп; тому вони підсилювали закон авторитетом релігії, всіляко намагалися зміцнити її в свідомості солдатів і змушували їх з найбільшою урочистістю приносити клятву неухильного дотримання військової дисципліни, щоб її порушникам погрожували не тільки закони і люди, але й боги.

БАТТИСТА. Чи допускалася у римлян присутність у війську жінок, і чи дозволяли вони солдатам забавлятися грою, як це прийнято зараз?

ФАБРИЦЮ. Вони забороняли і те, і інше. Заборону цю було легко здійснити, бо щоденних військових вправ, які займали б солдатів цілими частинами або окремо, було так багато, що воїнам ніколи було думати ні про Венеру, ні про ігри, ні про інші речі, які сприяють неробству або бунту.

БАТТИСТА. Все це прекрасно. Скажіть мені тепер, яким чином війська виступали з табору?

ФАБРИЦЮ. Для цього трубили трічі. За першим сигналом намети згорталися і укладалися на вози, за другим — в'ючили тварин, за третім — виступали в тому порядку, про який я вам вже говорив, тобто обози йшли в хвості колони, а

легіони — в центрі війська. Тому і у вас спершу виступає допоміжна бригада зі своїм обозом і четверта частина загальновійськового обозу, розміщеного на одній з чотирьох табірних площ, які я вам щойно показав. Необхідно до кожного полку прикріпити його обоз, щоб при виступі війська було точно відомо його місце в колоні. Таким чином, за полком піде в хвості його власний обоз і четверта частина загального обозу в тому порядку, в якому рухалося римське військо.

БАТТИСТА. Чи були у римлян ще інші правила розташування військ в таборах, крім тих, про які ви нам розповіли?

ФАБРИЦІО. Повторюю, що римляни завжди прагнули зберігати одну і ту ж форму табору, і це було для них важливішим за все. Далі, вони, головним чином, дбали про дві речі — про здорову місцевість для табору і про його устрій там, де ворог не міг ні обкласти їх, ні відрізати їм воду і підвезення продовольства. Для попередження хвороб римляни уникали місцевостей болотистих або відкритих шкідливим вітрам. Вони робили висновки в цьому випадку не стільки за властивостями ґрунту, скільки за виглядом жителів, і якщо знаходили їх блідими, вузькогрудими або взагалі хворими, то відносили табір далі.

Що стосується ризику бути обкладеним ворожими військами, то треба як слід вивчити

характер місцевості, де стоять вороги чи союзники, і обміркувати те, чи може противник замкнути тебе в таборі. Тому командувач має бути досвідченим знавцем місцевості і оточити себе людьми, настільки ж добре знаючими країну, як і він сам. Уникнути хвороб і голоду можна також шляхом суворого спостереження за правильним способом життя солдатів: змусьте їх ночувати в наметах, розбивайте табір там, де дерева дають тінь і дрова для варіння їжі, не виступайте в саму спеку. Тому влітку треба зніматися з табору на світанку, а взимку під час хуртовин та морозів подбати про розведення багать на привалах, про одяг солдатів, про те, щоб вони не пили каламутну воду. Хворих треба лікувати і завжди пам'ятати, що полководець беззахисний, якщо він повинен одночасно воювати і з хворобами, і з противником.

Однак найкорисніше для здоров'я війська — це вправи; недарма вони проводилися у древніх щодня. Цінність їх найкраще підтверджується тим, що в таборі вони зберігають людям здоров'я, а в бою допомагають перемогти. Нарешті, треба подбати про те, щоб війська не голодували. Для цього недостатньо стежити за ворогом, який може відрізати вам шляхи підвезення; треба забезпечити собі місця заготівлі продовольства і спостерігати за тим, щоб запасів не марнувалися. Тому треба завжди забезпечувати себе на місяць, а потім

накласти на найближчих по сусідству союзників повинність щоденної доставки. Влаштовуйте склади у фортецях, а головне — піклуйтеся про бережливе витрачання, давайте солдату щоденний, розумно розрахований пайок і взагалі жодним чином не допускайте в цій справі безладу. Всі труднощі на війні долаються з часом, і тільки в цій єдиній справі час сильніший за тебе.

Жодний ворог, який може перемогти тебе голодом, не буде намагатися перемогти тебе мечем, бо перемога буде, правда, не настільки почесною, але більш спокійною і вірною. Не може уникнути голоду військо, яке не дотримується правил і нерозважливо винищує все, що потрапляє йому до рук. Якщо немає порядку в доставці продовольства, його не отримують зовсім; якщо немає порядку у видачі, наявні запаси проїдаються даремно. Тому древні встановлювали і об'єм, і час їжі, бо жоден солдат не їв, якщо не їв полководець. Усі знають, як дотримуються цього правила сучасні армії, які є не упорядкованим і тверезим військом, подібно до древнього, а цілком заслужено можуть бути названі натовпом розпусників і п'яниць.

БАТТИСТА. Описуючи устрій табору, ви говорили, що розташуєте в ньому не дві, а чотири бригади, щоб показати, як розміщується справжнє військо. Тому я хочу запитати вас про дві речі: як влаштуєте ви табір на більшу або меншу кількість

солдатів, і яка повинна бути чисельність війська для успішної боротьби проти будь-якого ворога?

ФАБРИЦІО. На перше питання я відповім, що якщо військо буде на 4000 або 6000 вояків більшим або меншим, то треба додати або відняти число рядів, в яких розміщуються намети, і це можна робити до нескінченності. Однак коли римляни з'єднували два консульських війська, то розбивали два табори, що прилягали один до одного площами, відведеними для нестройових.

На друге питання я скажу, що в звичайному римському війську було приблизно 24 000 солдатів; коли ж доводилося воювати з дуже великими ворожими силами, римляни виставляли найбільше 50 000. З таким числом війська вони вийшли проти 200 000 галлів, які напали на них після Першої Пунічної війни; таке ж військо було протиставлене Ганнібалу.

Зауважте, що римляни і греки воювали малими силами, міцним бойовим строем і мистецтвом. Інші народи, західні і східні, діяли величезними полчищами, причому на заході головною силою була вроджена нестримність, а на сході — сліпе підкорення цареві. У Греції і в Італії не було ні вродженої відважності, ні сліпої покори, а тому необхідно було вдатися до дисципліни, і вона виявилася силою, яка доставила малому війську перемогу над нестримністю і природною

стійкістю величезних мас.

Тому я і кажу, що, слідуючи римському прикладу військо не повинне перевищувати 50 00 солдатів. Нехай воно краще буде меншим, бо велика чисельність призводить до замішання, порушень дисципліни і бойового ладу. Пірр любив говорити, що з 15 000 солдатів він готовий йти на весь світ.

Перейдемо тепер до іншого предмету. Ми здобули перемогу в бою і показали, які випадковості можливі під час битви. Ми бачили військо в поході і говорили про всі труднощі, з якими воно може стикнутися. Нарешті, ми розташували його табором, де треба хоч трохи відпочити від понесених трудів і водночас подумати про способи закінчення війни. У таборі взагалі справ багато, особливо якщо в околицях ще є вороги і залишилися міста, що коливаються. Треба себе від них убезпечити і взяти ті, які виявляться ворожими.

Необхідно показати вам, як слід чинити у всіх цих випадках, щоб подолати ці труднощі з такою ж славою, з якою ми перемогли в бою. Припустимо, що більшість жителів країни або весь народ наважується на справу, дуже вигідну для тебе і дуже шкідливу для нього самого, наприклад, руйнування міських стін або вигнання багатьох громадян. В цьому випадку їх треба обдурити і

вселити всім думку про те, що ти ними зовсім не цікавишся, щоб вони не підтримували один одного і, таким чином, опинилися цілком під твоєю владою. Можна також накласти на всіх в один і той самий день якусь важку повинність, щоб кожний був впевнений, що вона стосується тільки його, і думав про виконання наказу, а не про самозахист. Таким чином, наказ твій буде виконаний всіма без найменшого шуму. Якщо ти підозрюєш жителів країни у ворожості і хочеш себе убезпечити або раптово її захопити, то для приховування свого наміру найкраще повідомити їм про якийсь зовсім інший свій задум, просити їх допомоги і прикинутися, що ти проти них зовсім нічого не маєш. Вони і не подумають оборонятися, оскільки цілком впевнені, що ти зовсім не збираєшся на них напасти, — і справа твоя вдасться легко.

Якщо ти відчуваєш, що у твоєму війську є зрадник, який повідомляє про твої плани ворога, то треба постаратися отримати користь з його віроломства, повідомивши йому про вигаданий задум і приховуючи цим дійсний, або сказати про неіснуючі побоювання, промовчавши про те, чого ти боїшся насправді. Ворог, упевнений, що він знає про твої наміри, зробить помилковий крок, і тобі буде легко його обдурити і розбити.

Якщо ти хочеш, подібно до Клавдія Нерона, виділити непомітно для ворога частину свого

війська на допомогу союзнику, не скорочуй розмірів табору, залиш на місці всі прапори і колишні ряди наметів, не зменшуй кількості вогнів і вартових; так само, якщо ти отримаєш підкріплення і захочеш це приховати, не розширюй табір, бо найкорисніше — це завжди приховувати свої справи і думки.

Коли Метелл керував військами в Іспанії, хтось запитав його, що він збирається робити завтра. «Якби про це знала моя сорочка, — відповів Метелл, — я б відразу її спалив». Один з воїнів Марка Красса запитав його, коли він накаже війську виступати. «Чи думаєш ти, що один не почуєш труби?» — була відповідь.

Щоб розгадати таємниці ворога, деякі полководці наряджали до нього послів, відправляючи з ними під виглядом служителів найдосвідченіших воїнів, які підглядали устрій ворожого війська, дізнавалися, в чому його сила і слабкість, і своїми повідомленнями полегшували перемогу. Інші навмисне віддаляли від себе кого-небудь з наближених, хто удавано віддавався ворогові, а потім відкривав своїм задуми противника. Іноді це вдавалося зробити через полонених. Марій під час війни з кимврами для випробування вірності галлів, які жили в нинішній Ломбардії і перебували в союзі з римським народом, послав їм одночасно кілька листів,

причому одні були запечатані, а інші ні. У незапечатаних листах він наказував розкрити інші тільки у відомий, вказаний ним час; потім він до терміну зажадав листи назад і, отримавши їх розкритими, зрозумів, що на галлів розраховувати не можна.

Деякі полководці, замість того щоб йти назустріч наступаючому ворогові, відправлялися грабувати його землі і цим змушували його піти назад на захист власних кордонів. Цей спосіб часто завершується успіхом, бо він привчає солдатів до нього, збагачує їх здобиччю і надає їм віри в себе, а війська противника, навпаки, падають духом і відчують себе вже не переможцями, а переможеними. Багато полководців, які робили подібні набіги, мали успіх. Однак це можна дозволити собі тільки в тому випадку, коли твоя країна забезпечена і укріплена краще ворожої, інакше справа скінчиться погано. Полководцю, замкненому ворогом у таборі, іноді вдавалося домогтися кількаденного перемир'я. Ворог ставав безтурботнішим, і це давало обложеному можливість вислизнути, скориставшись якою-небудь недбалістю ворога.

Сулла таким шляхом двічі спасався від неприятеля, і та сама хитрість допомогла Гасдрубалу в Іспанії піти від Клавдія Нерона, який оточив його з усіх боків.

У такій самій обстановці буває дуже корисно спантеличити ворога яким-небудь непередбачених рухом. Тут можливе одне з двох: або кинути в атаку частину своїх військ, відтягнувши на неї ворожі сили, і цим вивільнити інші, або винайти що-небудь зовсім несподіване, щоб здивувати ворога небаченим видовищем, налякати його і примусити до бездіяльності. Ви пам'ятаєте розповідь про Ганнібала, оточеного військами Фабія Максима, і знаєте, що карфагенський полководець велів вночі прив'язати до рогів биків, які йшли за військом, в'язки запаленого хмизу. Фабій був настільки стурбований цією небувалою картиною, що не подумав по захист проходів.

Прагнення роздрібнити ворожі сили є чи не найголовнішою турботою полководця. Він повинен використати для цього всю свою майстерність і знайти спосіб вселити противнику недовіру до найближчих його помічників або змусити його розділити свою армію і цим себе послабити. Перша мета досягається особливою увагою до деяких наближених до ворожого вождя осіб, яка позначиться, наприклад, на тому, що під час війни майно його вціліє, а синів або родичів відпустять без викупу з полону. Ви знаєте, що Ганнібал, який спалив всі околиці Риму, не зачепив тільки володінь Фабія Максима, а Коріолан, підійшовши до Риму з військом, пощадив майно патриціїв, між тим як все,

що належало плебеям спалили й розграбували. Метелл, керувавший військами у війні з Югуртою, переконував усіх послів, які приходили до нього від Югурти, видати царя; він писав їм про це листи і в короткий час домігся того, що Югурта вже не вірив нікому зі своїх радників і всіх їх різними способами знищив. Коли Ганнібал знайшов притулок у Антіоха, то римські послы вступили з ним в такі довірчі переговори, що Антіох стривожився і перестав слухатися його порад. З іншою метою, саме для поділу ворожих військ, найкраще вторгнутися у ворожі землі і цим самим змусити противника полишити війну і поспішити на захист своєї країни. Так робив Фабій, який воював проти об'єднаних сил галлів, етрусків, умбрів і самнітів. Тит Дідій, сили якого були значно меншими за ворожі, чекав з Риму на підкріплення легіону, але вороги приготувалися загородити йому дорогу. Щоб не допустити цього, консул оголосив по всьому війську про призначення бою на наступний день; потім він дав можливість втекти деяким полоненим, які, в свою чергу, розповіли про його наказ у себе в таборі і справили цим таке враження, що ворог, через побоювання свого ослаблення, відмовився від спроби перегородити дорогу римському легіону, благополучно приєднався до військ Дидія. Полководець досяг своєї мети, котра полягала не в розділенні ворожих сил, а в подвоєнні

своїх власних.

Деякі вожді, щоб змусити противника розділитися, дозволяли йому заглибитися в свою країну і навіть заволодіти багатьма містами, щоб необхідність залишати в них гарнізони зменшила його військо; користуючись такою роздробленістю, вони переходили в наступ і перемагали. Інші, підготовляючи вторгнення в якусь область, вдавали, що збираються йти в зовсім інший бік, і робили свою справу так майстерно, що з'являлися раптово і захоплювали край раніше, ніж ворог міг прийти на виручку. Противник, не знаючи, повернеш ти знову до місця, якому загрожував спочатку, змушений залишати там війська і водночас рятувати інший пункт, а тому він часто не захищав ні того, ні іншого.

Далі, полководець повинен вміти майстерно придушувати хвилювання і залагоджувати сварки, що почалися між солдатами. Найкраще в таких обставинах — покарати ватажків, але при цьому необхідно захопити їх так швидко, щоб вони навіть не встигли озирнутися. Якщо вони знаходяться далеко, виклич до себе не тільки винних, але і всю військову частину, щоб організатори не здогадались про підготовану їм кару і не встигли втекти, а, навпаки, самі полегшили б тобі суд і розправу. Якщо все сталося у тебе на очах, оточи себе надійними військами і втихомирюй заколот з

їхньою допомогою. Якщо між солдатами починаються сварки, найкраще послати їх у бій; небезпека відразу відновить мир. Однак треба сказати, що єдність підтримується у війську насамперед авторитетом головнокомандувача, і створюється вона тільки за допомогою його таланту, бо на війні повагу вселяють не рід і не влада, а лише талант. Начальнику слід насамперед карати солдатів і платити їм платню; якщо немає платні, неможлива і кара. Солдата, якому не платять, не можна карати за грабіж, тому що він не може не грабувати, якщо хоче жити. Навпаки, якщо ти йому платиш, але не караєш, солдат нахабніє і перестає з тобою рахуватися; ти вже не можеш змусити себе поважати, а неповага до керівника веде прямо до заколотів і розбратів, тобто до загибелі війська.

У полководців давнини була ще одна турбота, від якої сучасні майже абсолютно звільнені, — це роз'яснення вигідно для себе поганих пророцтв; стріла, що впала в табір, затемнення сонця або місяця, землетрус, падіння начальника з коня — все це тлумачилося солдатами як поганий знак і вселяло в них такий страх, що, якби в цю хвилину відбувався бій, поразка була б неминучою. Тому античні полководці в таких випадках розтлумачували те, що сталося, солдатам, зводячи подію до її природної причини, або тлумачили ці

випадковості на свою користь. Коли Цезар впав при висадці на африканському березі, він вигукнув: «Я взяв тебе, Африко!». Багато інших пояснювали солдатам причину затемнень місяця або землетрусу. У наш час все це неможливо як через те, що нинішні солдати не такі забобонні, так і тому, що наша релігія взагалі виключає подібні страхи. Якби щось таке все ж сталося, треба наслідувати приклад древніх. Якщо на тебе йде противник, озлоблений до останньої межі голодом, злиднями чи сліпою люттю, залишайся в таборі і, наскільки це можливо, уникай битви. Так чинили лакедемоняни у війні проти мессенян і Цезар у війні проти Афранія і Петрея. Консул Фульвій, який керував військом, що діяло проти кімврів, кілька днів поспіль вступав з ними в кінні сутички і помітив, що ворог завжди виходив з табору для переслідування. Влаштувавши позаду ворожого табору засідку, він знову напав кіннотою на кімврів, а коли ті вийшли з окопів на переслідування, Фульвій раптово кинувся на ворожий табір і розгромив його.

Дуже корисною виявлялася й інша хитрість. Перебуваючи на очах у противника, командувач роздавав своїм військам стяги, схожі на ворожі, і посилав їх грабувати власну країну. Ворог приймав їх за підкріплення, яке прибуло до них, приєднувався до загонів, які грабували, втрачали бойовий порядок і цим давали можливість себе

розбити. Таким прийомом з успіхом користувалися Олександр, цар Епірський, у війні з іллірійцями і сіракуз Лептин проти карфагенян. Багато хто домагався перемоги тим, що прикидався заляканим, і кидав табір з усіма стадами і вином, даючи ворогові об'їстися і напиться, а потім нападали на знесилених від обжерливості ворожих солдатів і розбивали їх. Так діяла Таміріда проти Кіра і Тиберій Гракх проти іспанців. Інші намагалися полегшити собі успіх тим, що отруювали вино і їжу.

Я вже говорив вам, що не зустрічав у древніх згадок про звичай висилати вночі велітів за табірні укріплення, і пояснював це бажанням попередити можливу небезпеку. Часто виявлялося, що навіть вдень причиною поразки були веліти, вислані для спостереження за ворогом; їх брали в полон і силою примушували подати сигнал виклику своїх з табору, а війська, які виступали на цей знак, винищувалися або захоплювалися.

Для обману противника корисно іноді міняти якусь сталу твою звичку, бо ворог, знаючи її, погодить з нею свої дії і цим себе губить. Так одного разу вчинив начальник, який завжди сигналізував своїм про наближення ворога вночі вогнями, а вдень — густим димом. Він наказав безперервно подавати сигнали і світлом, і димом, але припинити все, як тільки з'явиться ворог.

Ворог, не бачачи звичайних знаків, вирішив, що йде непоміченим, рушив без всяких пересторог і був розбитий.

Бажаючи виманити ворога з укріпленої позиції, Мемнон Родоський послав до ворогів під виглядом перебіжчика одного зі своїх воїнів, який повідомив, що у війську почалися бунти, а більша частина його пішла зовсім. На підтвердження цієї розповіді Мемнон влаштував у себе в таборі удаваний заколот, а противник, який вирішив, що тепер йому вдасться його розбити, пішов у наступ і був розгромлений. Не слід, однак, доводити ворога до відчаю; це зрозумів Цезар під час війни з німцями: він зауважив, що неможливість відступу змушує їх битися до останньої крайності, і відкрив їм дорогу, віддаючи перевагу переслідуванню втікачів перед перемогою над тими, хто захищається. Лукулл, побачивши, що частина наявної в його війську македонської кінноти переходить до ворога, відразу звелів сурмити про наступ і наказав усім іншим військам йти за перебіжчиками. Противник вирішив, що Лукулл починає бій, і кинувся на македонян з такою люттю, що тим довелося захищатися і мимоволі з утікачів перетворитися на бійців.

Дуже важливо після перемоги або до неї захопити місто, якому ти не довіряєш; давнина демонструє чимало прикладів цього мистецтва.

Помпей, не довіряючи жителям Катіна, запропонував їм впустити до себе кількох хворих римських солдатів і послав під виглядом хворих добірний загін, який і захопив місто. Публій Валерій, підозрюючи епідаврійців, запросив їх до замиського храму на релігійні святкування, щось на кшталт нашого відпущення гріхів, і, коли весь народ зібрався, він звелів замкнути міські ворота і прийняв назад тільки тих, кого вважав надійними. Олександр Великий, збираючись в Азію і бажаючи забезпечити себе з боку Фракії, взяв із собою перших громадян країни, призначивши їх на різні посади у війську, і замінив їх у Фракії людьми найнижчого походження. Таким чином, він задовольнив аристократію грошима і втримав в покорі народ, позбавивши його вождів.

Однак найкращий засіб залучати на свій бік народи — це доброчесність і справедливість, приклади чого показав в Іспанії Сципіон, повернувши батькові і чоловікові полонену дочку і дружину, і підкорив цим Іспанію більше, ніж зброєю. Цезар в Галлії звелів заплатити за дерева, зрубані на тин для табору, і здобув цим славу справедливості, полегшити йому підкорення країни. Не знаю, чи можу я ще що-небудь додати, оскільки розглянув ніби все, що можна сказати про цей предмет. Залишається пояснити вам способи облоги і захисту фортець, і, якщо ви не заперечуєте, я вам

охоче про них розповім.

БАТТИСТА. Ваша люб'язність настільки велика, що ви виконуєте всі наші бажання, і ми навіть не боїмося здатися нескромними, адже ви щедро даєте нам більше, ніж ми зважилися б попросити. Тому скажу вам тільки одне, будьте ласкаві, продовжуйте вашу промову. Я прошу вас тільки — дайте відповідь спочатку на одне питання: чи варто продовжувати війну також взимку, як це прийнято тепер, або вести її тільки влітку, а на зиму відправлятися на стоянку, як це робили в давнину?

ФАБРИЦІО. Ось, що означає мудрий запитувач! Адже я міг би без нього забути про досить важливий предмет. Повторюю, що древні вчиняли у всьому краще і обережніше за нас. Якщо ми часто допускаємо помилки в цивільних справах, то у військових справах ми помиляємося завжди. Немає нічого більш небезпечного і більш необережного за зимову війну, причому для того, хто наступає, вона ще більш небезпечна, ніж для того, хто обороняється. Справа ось у чому: вся строгість військової дисципліни необхідна тільки для того, щоб війська були у повному порядку, коли настає час битви. Ось мета, до якої повинен прагнути кожний полководець, бо бій — це виграш або програш війни.

Хто зуміє краще до нього підготуватися і підтримати в своїй армії міцну дисципліну, той

набуває безумовної переваги над противником і може більше розраховувати на перемогу. З іншого боку, немає нічого більш небезпечного для руху військ, ніж пересічена місцевість або холодний і дощовий час. Нерівна місцевість не дозволяє розгорнути війська за всіма правилами військового мистецтва; негода і морози не дають можливості тримати їх гуртом і протиставити противнику єдину масу, а змушують розташовувати їх розрізнено і безладно, враховуючи вимоги замків, міст і сіл, які можуть їх прийняти. Таким чином, вся праця, покладена на створення міцно влаштованої армії, зникне дарма. Не дивуйтеся, що тепер воюють взимку, бо погано навчені війська не розуміють шкоди розрізненого розташування і зовсім не хочуть обтяжувати себе військовими заняттями і дотриманням дисципліни, якої у них немає. Але ж їм варто було б подумати над лихом, до якого вела зимова війна, і згадати, що в 1503 році французів під Гарільяно перемогла зима, а не іспанці.

Я вже говорив вам, що тому, хто наступає доводиться особливо важко, бо погана погода більше шкодить тому, хто воює на чужій землі. Щоб не розбивати свої сили, він змушений терпіти негоду і морози, а якщо він захоче уникнути цих незручностей, доведеться розділити армію на частини. Той, хто обороняється, може, навпаки, обрати зручну місцевість і вичікувати зі свіжими

силами, а потім швидко їх зосередити і напасти на окремих ворожий загін, який перед ним не встоїть. Так були розбиті французи і всі, хто нападав взимку на обережного противника. Тому кожен полководець, який не хоче, щоб його війська втратили силу, порядок, дисципліну і доблесть, повинен рішуче повставати проти зимової війни. Римляни хотіли отримати користь зі своїх праць і тому однаково уникали зимових походів, гірської війни, важких умов місцевості і взагалі всього, що завадило б їм показати в усій силі їхню майстерність і доблесть. Цього достатньо для відповіді на ваше запитання. А тепер перейдемо до оборони фортець, облоги міст і мистецтва зводити укріплення.

Книга сьома

ФАБРИЦІО. Передовсім ви маєте знати, що сила міста і фортеці дається їм або природою, або мистецтвом. Вони сильні від природи, якщо оточені водами або болотами, подібно до Мантуї і Феррарі, або побудовані на скелі або великій горі, як Монако і Сан-Лео. Навпаки, фортеці, розташовані на висотах більш-менш доступних, дуже слабкі, особливо при сучасних гарматах і підкопі. Тому їх будують здебільшого на рівних місцях і зміцнюють за допомогою майстерності.

Перша вимога — це зводити стіну у вигляді ламаної лінії, по можливості множачи кількість вихідних і вхідних кутів. Противник не може тоді близько підійти, оскільки піддається небезпеці нападу не тільки з фронту, а й з флангу. Якщо стіна висока, вона занадто відкрита для гарматного вогню; якщо вона низька, на неї легко влізти. Якщо вирити перед стіною рови для утруднення нападу, то численний ворог легко їх засипле, і стіна буде захоплена.

Тому я вважаю (я, звичайно, можу помилятися), що для уникнення цієї подвійної небезпеки треба будувати високі стіни і влаштовувати яму за ними, а не зовні. Це кращий спосіб будувати укріплення, бо він захищає тебе однаково від артилерії і від нападу, не даючи в той же час ворогові можливості засипати рови. Отже, висота стіни має бути, у всякому разі, достатньою, а ширина — не меншою трьох ліктів, щоб важче було її зруйнувати.

На мурах стоять вежі на відстані 200 ліктів одна від одної; внутрішній рів повинен бути завширшки не менше 30 і завглибшки 12 ліктів. Вийнята земля вся викидається у бік міста і підпирає стіною, що починається від підосви рову і підноситься над насипом на людський зріст, завдяки цьому збільшиться глибина рову. На дні його через кожні 200 ліктів будуть влаштовані

каземати, озброєні гарматами, які знищать всякого, хто спробує спуститися в рів. Велике знаряддя, яке захищає місто, ставиться за стіною, замикає рів, бо для захисту зовнішньої стіни зручні через її висоту тільки невелике або середнє знаряддя.

Якщо ворог наважується на приступ, його відразу ж затримає висока зовнішня стіна. Якщо він підійде з артилерією, то повинен буде спочатку цю зовнішню стіну зруйнувати, але при цьому постраждає сам, оскільки стіна завжди обвалюється у бік обстрілу, і утворюються величезні купи уламків, яким обсипатися нікуди, тож вони тільки ще збільшують глибину рову. Таким чином, просунутися не можна, бо цьому завадять руїни стіни, рів і розташована позаду нього артилерія, яка б'є того, хто прагне взяти в облогу, напевно. Залишається останній спосіб — засипати рів, але це справа дуже і дуже важка: рів широкий і глибокий, а наблизитися до нього нелегко, так як стіна побудована ламаною лінією з безліччю вхідних і вихідних кутів, і рухатися між ними, з причин, вже зазначеними, можна тільки з великими труднощами. Нарешті, ворог має перетягнути все необхідне йому через руїни стіни, і це створює йому найжорстокіші перешкоди. Таким чином, я вважаю, що фортеця, влаштована за моєю пропозицією, буде абсолютно неприступною.

БАТТИСТА. Чи не стане наша фортеця ще

сильнішою, якщо, крім внутрішнього рову, викопати ще рів зовні?

ФАБРИЦЮ. Безсумнівно, але, якщо викопується тільки один рів, краще робити це з внутрішнього боку.

БАТТИСТА. Яким ровам ви віддаєте перевагу — наповненим водою чи сухим?

ФАБРИЦЮ. З цього приводу є різні думки, оскільки водяні рови захищають від підкопів, а сухі важче засипати. Однак, зваживши всі міркування, я віддав би перевагу сухим ровам, бо вони безпечніші. Траплялося, що водяні рови взимку замерзали і полегшували цим взяття міста, як це і було при облозі Мірандоли Папою Юлієм II. Для захисту від ворожого підкопу я викопував би рови такої глибини, щоб всякий, хто надумав би рити далі, неодмінно натрапив би на воду. Стіни і рови фортець повинні облаштовуватися так само, щоб зробити сильний опір тим, хто осаджує.

Захиснику міста я наполегливо раджу пам'ятати одне: не влаштовуйте окремих бастіонів поза головною стіною. Будівельнику фортеці я раджу інше: не влаштовуйте в ній ніяких укріплень, куди гарнізон міг би сховатися після втрати передньої стіни. Коли я даю першу пораду, то думаю про наступне: треба уникати всього, що може відразу і безповоротно підірвати колишнє високе враження про тебе людей. Вони перестають

тоді рахуватися з твоїми розпорядженнями, а колишні твої прихильники бояться за тебе заступитися. Тим часом це неодмінно станеться, якщо ти зведеш бастіони окремо від головної міської стіни; вони завжди будуть взяті, бо в наші дні немислимо утримати дрібні зміцнення, які потрапили під нищівний вогонь гармат, а втрата бастіонів буде початком і причиною твого власного падіння. Коли генуезці повстали проти Людовіка, короля Франції, вони звели деякі бастіони на пагорбах, оточуючих місто, але бастіони ці були відразу знесені, і втрата їх спричинила взяття самого міста.

Скажу тепер про значення другої поради. Я стверджую, що найбільша небезпека для захисту фортеці — це існування в ній укріплень, куди можна відступити після втрати переднього валу. Якщо солдати сподіваються на порятунок, віддавши ворогові місця, що обороняються, вони не стануть захищатися, а втрата важливого пункту призведе до падіння всієї фортеці. За прикладом ходити недалеко: згадайте взяття фортеці Форлі, яку графиня Катаріна захищала від сина папи Олександра VI — Цезаря Борджа. Він стояв під стінами споруди на чолі французьких військ. У фортеці було безліч укріплень, куди можна було послідовно відступати. По-перше, там знаходилася цитадель, відокремлена від фортеці ровом, через

який було перекинуто підйомний міст; фортеця поділялася на три частини, відділені водяними ровами і з'єднані мостами. Вогонь герцогських знарядь зосередився на одній з частин, і в стіні утворився пролом, а комендант, мессер Джованні да Казале, і не подумав захищати пролом, а відступив і відвів війська до інших укріплень. Солдати герцога, проникли без опору в цю частину, заволоділи мостами, які зв'язували її з іншими частинами, і миттєво стали господарями всієї фортеці.

Так підкорилася твердиня, яка вважалася неприступною, і сталося це з двох причин: по-перше, в ній було занадто багато непотрібних внутрішніх укріплень; по-друге, окремі частини фортеці не мали можливості самостійно і вчасно піднімати мости. Погано побудована фортеця і бездарність коменданта погубили мужню графиню, яка вирішила чинити опір війську, на боротьбу з яким не наважувалися ні король Неаполя, ні герцог Мілана. Зусилля її, правда, не мали успіху, але боротьба принесла їй велику честь, цілком заслужену її доблестю. Свідченням цього є безліч віршів, складених тоді на її похвалу.

Якби мені довелося будувати фортецю, я б обніс її міцними стінами і ровами за способом, про який ми вже говорили; всередині я залишив би тільки житлові споруди і навмисне робив би їх

неміцними і низькими, щоб вони не заважали коменданту, який знаходиться в центрі, оглядати увесь простір стін фортеці і бачити, куди треба поспішати на допомогу. Кожному солдатіві я твердо втовкмачив би, що із втратою стін і рову фортеця загинула. Нарешті, якби я і зважився влаштувати внутрішню оборону, то розташував би мости таким чином, що кожна частина фортеці могла б піднімати їх самостійно; для цього мости мають опускатися з країв рову на стовпи, поставлені в його середині.

БАТТИСТА. Ви сказали, що в наш час неможливо обороняти дрібні укріплення. Пам'ятається, я чув зворотну думку, а саме — що чим укріплення менше, тим легше його захищати.

ФАБРИЦЮ. Ви неправильно мене зрозуміли; я хотів сказати, що зараз фортецею можна назвати тільки таке укріплене місце, яке є досить широким для того, щоб гарнізон в разі потреби міг відступити за нові стіни і рови. Руйнівний вогонь артилерії такий сильний, що засновувати захист силою опору тільки однієї стіни або одного вала було б великою помилкою. Звичайний бастион не має подвійного вала і тому падає негайно (кажу «звичайний», тому що при великих розмірах це буде вже фортеця або замок).

Тому найголовніше — це відмовитися від таких бастионів і зміцнювати вхід у фортецю,

прикриваючи ворота равелінами, щоб не можна було ні увійти, ні вийти з них по прямій лінії. Равелін відділяється від воріт ровом з підйомним мостом, а ворота, крім того, захищаються ще опускними ґратами, щоб за невдалої вилазки можна було укрити за ними солдатів і не дати ворогові увірватися на їх плечах до фортеці. Ґрати ці називалися у давнину катарактами і були винайдені саме для цього. Річ у тім, що в цих випадках не можна сподіватися ні на підйомні мости, ні на ворота, так як і ті й інші забиті натовпом, що біжить.

БАТТИСТА. Я бачив такі опускні двері. У Німеччині їх роблять з окремих брусів у формі залізних ґрат, тим часом як наші двері — це товсті дошки, зв'язані наглухо. Мені хотілося б знати, звідки ця різниця і які решітки кращі?

ФАБРІЦІО. Повторюю вам знову, що військові установи древніх і їхнє військово мистецтво занедбані у всьому світі, але в Італії вони забуті зовсім, тож все більш-менш гарне переймається нами у північних народів. Ви, можливо, чули, а дехто, ймовірно, ще пам'ятають про те, якими слабкими були наші фортеці аж до походу Карла VIII до Італії в 1494 році. Зубці стін були завтовшки не більше половини ліктя, бійниці й амбразури робилися вузькими зовні і дуже широкими зсередини, та й взагалі було багато

всяких інших недоліків, про які не варто говорити. Нічого не вартувало збити тонкі зубці і розбити ядрами амбразури, облаштовані таким способом.

Тепер ми навчилися у французів робити товсті і міцні зубці. Наші амбразури, широкі всередині, звужуються у середини стіни і потім знову розширюються в обидва боки; завдяки цьому ворожим знаряддям важко збивати наші гармати. У французів у військовій справі є багато хорошого, чого ми не помітили і тому не оцінили. Такими є, між іншим, їхні опускні ґрати з окремих брусів, які, звичайно, набагато кращі за наші суцільні. Коли наша решітка спущена, ви можете тільки стояти за нею і не в змозі шкодити ворогові, який легко знищить її сокирою і вогнем. Навпаки, якщо опускні двері зроблені у вигляді решітки, ви можете захищатися через отвори піками, самострілами і будь-якою іншою зброєю.

БАТТІСТА. Я спостерігав в Італії ще один іноземний звичай, саме — такий устрій лафетів, при якому шпиці коліс нахилені до маточини. Мені хотілося б знати, навіщо це робиться, бо, по-моєму, лафетні колеса міцніші, якщо їх шпиці вставлені вертикально, як у наших звичайних коліс.

ФАБРИЦІО. Не думайте, що все, що відхиляється від звичайного зразка, з'являється випадково або що французи це роблять для краси. Де потрібна міцність, про красу не дбають. Вся ріс

у тім, що французькі лафетні колеса міцніші за наші. Зараз я вам це поясню. Коли лафет рухається на передку, він або йде рівно, або нахиляється в якийсь бік. Якщо він йде рівно, то вага його розподілена між колесами однаково, і особливого їх перевантаження тому немає; коли ж лафет нахиляється, вся вага його падає на одне колесо. Якщо спиці вставлені прямовисно до маточини, вони легко можуть зламатися, оскільки нахиляються разом з колесом і вага падає на них не по прямій.

Таким чином, звичайні колеса міцніші за все, якщо лафет йде прямо і вантаж розділений між ними порівну; якщо ж лафет нахилений і вага падає на одне колесо, вони набагато слабші. Зовсім інше являють собою французькі лафети з їх похилими спицями, бо, коли весь тягар лягає на одне колесо, вони внаслідок свого звичайного похилого положення випрямляються і легко витримують всю вагу. Якщо ж лафет йде рівно, спиці нахилені до маточини, проте тримають лише половину ваги.

Повернемося, однак, до міст і фортець. Для кращого захисту воріт, а також для полегшення вилазок і зворотного вступу військ до фортеці французи користуються ще одним способом, який в Італії, по-моєму, ще ніколи не застосовувався: у кінці підйомного мосту ставляться два стовпи; посередині кожного з них укріплена рухома балка,

половина якої висить над мостом, а інша половина залишається за ним; зовнішні частини рухомих балок з'єднані дрібними брусами, що утворюють ґрати, а з їхнього внутрішнього боку прикріплюються ланцюги. Щоб закрити міст зовні, спускають ланцюг і скидають ґрати, які при падінні загороджують вхід. Навпаки, коли треба відкрити міст, ланцюги підтягують, піднімають ґрати, наскільки це потрібно, щоб пропустити піхотинця або вершника, а потім відразу ж закривають їх знову, бо решітка піднімається і опускається, подібно до заслон бійниці.

Це пристосування краще звичайних опускних дверей, які падають прямо, тож їх завжди можна підперти, між тим як французька решітка опускається не по прямій, і ворог не може зупинити її рух. Будівельники фортець повинні дотримуватися всіх цих приписів. Крім того, на відстані однієї милі від стін фортеці не повинно бути ні ріллі, ні будівель, щоб кругом була відкрита рівнина без єдиного чагарника, насипу, дерева або будинку — взагалі нічого, що загороджувало б огляд і могло б укрити ворога, що підступає. Зауважте, що зовнішні рови з насипами вищими рівня місцевості тільки послаблюють міцність. Насипи, з одного боку, прикривають підступи до укріплень тих, хто облягає, а з іншого — не зупиняють дій облогових знарядь, так як легко

руйнуються.

Перейдемо тепер до опису внутрішнього розпорядку фортець. Не буду багато говорити про необхідність мати в них достатній запас продовольства і бойового спорядження, оскільки це речі кожному зрозумілі і без них всі інші заходи не потрібні. Взагалі треба постаратися достатньо забезпечити себе і водночас перешкодити супротивникові користуватися благами країни. Тому варто знищити все продовольство, а також увесь корм і худобу, яких неможливо ввести до себе у фортецю. Комендант фортеці зобов'язаний строго стежити за збереженням в ній повного порядку і вжити всі заходи для того, щоб кожний завжди і у всіх випадках знав свої обов'язки. Жінки, старі, діти та хворі повинні сидіти по домівках, щоб не заважати юнакам і чоловікам. Гарнізон розділяється на частини, які розставляються біля стін, воріт і найважливіших місць фортеці, щоб припинити усякий безлад, що почався. Деякі загони не займають ніяких заздалегідь визначених постів, а тримаються напоготові, щоб виступити усюди, де це буде потрібним.

При такому устрої заворушення навряд можливі взагалі. Зауважте собі ще одну важливу обставину: при облозі і обороні міста ворог найбільше сподівається на успіх, якщо знає, що жителі взагалі ще ніколи не воювали. Як часто

буває, що міста здаються просто зі страху, навіть не випробувавши свої сили! Тому той, хто осаджує повинен з усіх сил намагатися якомога більше налякати населення. Обложений зі свого боку має поставити на всіх загрозливих пунктах міцних людей, які можуть поступитися тільки зброї, а не чутками. Невдача першого нападу зміцнить мужність обложених, і ворогові треба тоді сподіватися тільки на свою силу, а не на славу непереможності.

Для оборони фортець у древніх обирали різні знаряддя, як балісти, онагри, скорпіони, аркобалісти, пращі. Для облоги використовувалися тарани, вежі, рухомі щити, захисні тини, дерев'яні підступи, коси, черепахи. Замість всіх цих знарядь тепер діють гармати, які слугують однаково для облоги і для оборони, тож про них можна не говорити.

Розглянемо тепер докладніше засоби заволодіння фортецею. Обложеному загрожують, власне, дві небезпеки: голод і ворожий напад. Я вже говорив про те, що для попередження голоду треба як слід забезпечити себе провіантом ще до облоги. При зменшенні запасів захисники часто примудрялися отримати продовольство від союзників яким-небудь незвичайним способом. Це не так важко, особливо якщо обложене місто розділене навпіл річкою. Під час облоги Ганнібалом

римської фортеці Казілінума римляни, не маючи можливості доставити річкою іншу їжу, кидали у воду величезну кількість горіхів, які безперешкодно пливли за течією і дуже допомогли гарнізону. Інші обложені діяли інакше: бажаючи показати ворогові, що запаси у них є, і цим відняти у нього надію взяти їх зморою, вони викидали хліб за міський вал або обгодовували ним вола і випускали його на волю, розраховуючи на те, що ворог його заріже і по набитому хлібом шлунку тварини переконається, що місто достатньо забезпечене.

З іншого боку, великі полководці, які осаджували міста, вигадували найрізноманітніші хитрощі для виснаження ворога. Фабій навмисне дозволив жителям Кампанії засіяти поля, щоб позбавити їх частини зерна. Діонісій при облозі Реджо прикинувся, що готовий піти на угоду з обложеними, і вмовив їх забезпечити його продовольством під час переговорів, а потім, коли місто залишилося без хліба, він обложив його ще тісніше і виморив голодом. Олександр Великий, готуючись до облоги Левкада, захопив всі навколишні фортеці, так що гарнізонах їх залишилося тільки піти в ту ж Левкада, яка виявилася переповненою народом і була змушена через голоду до здачі.

Про напади ми вже говорили, і я тоді ж

доводив вам, що найважливіше — це перший штурм. Римляни багато разів брали міста першою атакою, нападаючи відразу з усіх боків. Спосіб цей називався у них *aggredi urbem cogona*. Так діяв Сципіон під Новим Карфагеном в Іспанії. Однак якщо перший напад відбито, то розраховувати на взяття міста вже важко. Якщо ворогові навіть вдасться заволодіти стіною і увірватися, то для захисників далеко не все втрачено, головне, щоб вони не розгубилися. Скільки разів бувало так, що ворожі війська, які вже проникли в місто, повинні були відступити або зовсім гинули. Обложеним треба в таких випадках зайняти панівні позиції і вражати супротивника з висоти будинків і веж. Зі свого боку нападники, які вже увійшли в місто, діяли зазвичай двома способами: вони або відкривали ворота і давали гарнізону можливість тікати, або оголошували через вістуна, що пощадять всякого, хто кине зброю, і знищать тільки озброєних. Це дуже часто полегшувало перемогу.

Нарешті, місто легко взяти раптовим штурмом. Для цього треба розташувати війська на певному віддаленні, щоб жителі повірили, що ти не збираєшся на них нападати, або тому що не можеш зробити це непомітно, внаслідок великої відстані. Якщо ти потім несподівано підійдеш і відразу рушиш війська на приступ, то успіх майже безсумнівний. Я неохоче кажу про справи

сучасників, бо говорити про себе і свої походи мені було б важко, а розмірковуючи про інших, я часто не знав би, що сказати. Проте не можу не послатися на приклад Цезаря Борджа, герцога Валентино. Перебуваючи з військами біля Ночери, він прикинувся, що збирається йти на Камеріно, а потім несподівано повернув до Урбіно і без жодних зусиль захопив місто за один день, тим часом як інший полководець витратив би на це багато часу і грошей.

Обложені також мають бути насторожі через різні пастки і військові хитрощі ворога. Якщо вони бачать, що ворог день у день проробляє одну й ту саму дію, хай не заспокоюються і знають, що тут ховається обман і готується щось зовсім нове їм на погибель. Доміцій Кальвін, обложив якесь місто, засвоїв звичку щодня обходити навколо стін з великим загоном військ. Жителі вирішили, що він проводить вчення, і дещо заспокоїлися. Як тільки Доміцій помітив, що противник став менш обережним, він відразу ж пішов на приступ, і місто було взято.

Деякі полководці, дізнавшись, що до обложених йде підкріплення, одягали своїх солдатів за ворожим зразком, вводили їх завдяки цьому перевдяганню у фортецю і захоплювали її. Кімон Афінський підпалив одного разу храм, який стояв за міською стіною; жителі кинулися гасити пожежу,

а місто тим часом дісталось ворогові. Деякі полководці захоплювали ворожих фуражирів і в їхнє плаття переодягали своїх солдатів; ці солдати проникали у фортецю і відкривали ворота супротивника.

Стародавні полководці взагалі користувалися всілякими засобами, щоб послабити захист обложених міст. Сципіон під час війни в Африці, бажаючи захопити деякі карфагенські фортеці, неодноразово робив усі приготування до нападу і потім відступав, ніби через побоювання невдачі. Ганнібал повірив, що це дійсно так, і стягнув до себе всі їхні гарнізони, щоб отримати чисельну перевагу і легше домогтися перемоги. Як тільки Сципіон про це дізнався, він послав війська свого союзного полководця Масинісси до цих фортець, і вони були взяті.

Піппр, обложив столицю Іллірії, захищену сильним гарнізоном, прикинувся, що впадає у відчай через неуспіх, і попрямував до інших фортець, а іллірійці попалися в пастку, послали війська на виручку фортецям і настільки ослабили захист столиці, що її вже неважко було взяти. Багато хто для заволодіння містом отруювали воду або відводили течії річок, хоча цей спосіб ненадійний. Іноді обложених примушували до здачі, лякаючи їх неправдивими звістками про поразку їхніх військ або про прибуття нових

підкріплень до тих, хто тримає облогу. Стародавні полководці намагалися також захопити місто через зраду, підкуповуючи жителів. Причому діяли різними способами. Одні посилали кого-небудь зі своїх, він прикидався перебіжчиком, входив у довіру до ворога, ставав впливовою людиною і користувався цим в інтересах того, хто його послав. Інші таким шляхом дізнавалися розташування варт і завдяки отриманим даним проникали в місто. Треті під яким-небудь приводом захаращували ворота возом або колодами, тож їх не можна було вчасно замкнути, і осаджуючий легко вривався.

Ганнібал, обложивши одну римську фортецю, переконав одного з жителів зрадити їй. Для цього зрадник вирушав на полювання вночі, прикидаючись, що вдень боїться ворога. Через деякий час, повертаючись до міста, він привів із собою загін солдатів, які перебили вартових і відкрили ворота карфагенянам. Іноді обложених можна обдурити, виманюючи їх з міста на вилазку і удавано тікали, щоб заманити їх якомога далі. Багато полководців, між іншим і Ганнібал, навіть віддавали неприятелю свої табори, щоб відрізати йому відступ і захопити місто.

Корисним є також удаване зняття облоги. Так чинив, наприклад, афінянин Форміон, який спочатку розорив землю халкідян, а потім прийняв їхніх послів, надавав їм всіляких хороших обіцянок

і, скориставшись їхньою необачністю, заволодів містом. Обложені повинні ретельно стежити за всіма підозрілими людьми з міських жителів. Втім, іноді їх можна залучити на свій бік не тільки страхом, а й благодійністю. Марцелл знав громадянина Ноли Луція Банца як прихильника Ганнібала, але обходився з ним настільки великодушно, що перетворив його з ворога на самого відданого друга. Коли ворог відходить від міста, обложеним треба бути обережнішими, ніж під час облоги. Необхідно особливо охороняти саме ті місця, які здаються найбільш безпечними, бо багато фортець було взято несподіваним нападом з того боку, звідки ніхто його не чекав. Помилка обложених пояснюється двоєю: вони або перебільшують міць фортеці, яку нині вважають неприступною, або попадаються на обман ворога, який робить обманний і гучний напад з одного боку, а справжній напад готує зовсім в іншому місці і в повній тиші. Тому обложені повинні бути вкрай уважними, завжди і особливо вночі найпильніше охороняти стіни фортеці і використовувати для цього не тільки людей, а й злих, чутливих собак, які виявляють ворога своїм гавкотом. Та й не тільки собаки іноді рятували міста, а й гуси, як відомо за оповіданням про облогу галлами Капітолію. Алквіад під час облоги Афін спартанцями захотів переконатися в пильності

варті і під страхом жорстокого покарання наказав, щоб в ту хвилину, коли він вночі запалить вогонь, всі вартові відповідали йому тим самим. Афінянин Іфікрат вбив вартового, який спав, і сказав потім, що залишив його в тому ж стані, в якому він його застав.

Із союзниками обложені зносяться по-різному: щоб не посилати усних повідомлень, пишуть умовленими цифрами і переправляють листи найрізноманітнішими способами — їх ховають у піхвах меча, запікають в хлібному тісті, приховують в найпотаємніших частинах тіла, закладають в нашийник собаки, який супроводжує гінця. Дехто писав звичайний лист, а між рядками вписував все потрібне іншою рідиною, що дозволяло виявити літери при змочуванні чи нагріванні паперу. Цей спосіб особливо розвинувся в наш час і застосовується дуже хитро. Якщо хто-небудь хотів таємно написати друзям, які знаходяться у фортеці, і не бажав нікому довіряти листа, він прибивав до церковних дверей оголошення про відлучення в звичайній формі, яка містила між рядків повідомлення, написане, як я вам уже говорив, а ті, кому лист був призначений, упізнавали папір за умовним знаком, знімали оголошення і на дозвіллі його читали. Це дуже тонкий і безпечний спосіб, оскільки посланий з таким листом може зовсім не підозрювати про його

зміст.

Можна винайти для повідомлень ще безліч найрізноманітніших засобів. Все ж треба мати на увазі, що легше писати обложеним ззовні, ніж доставляти відомості з обложеної фортеці, бо такі листи можуть переносити тільки удавані перебіжчики, а це — спосіб ненадійний і небезпечний, якщо тільки ворог хоч трохи обережний. Навпаки, той, хто хоче повідомити що-небудь у фортецю, може під різними приводами послати у ворожий табір гінця, який вже завжди знайде можливість туди пробратися.

Звернемося, однак, до іншого предмету, саме — до сучасної облоги і оборони. Припустимо, що ви обложені у фортеці, не обнесений ровами зсередини, як я вам вже пояснював. Якщо ви хочете перешкодити супротивникові увірватися в пролом, пробитий гарматним обстрілом (сам пролом закрити неможливо), ви повинні ще під вогнем викопати за стіною рів шириною щонайменше в 30 ліктів і викидати всю вийняту землю в бік міста, щоб утворити таким чином вал і збільшити глибину рову. Роботи ці необхідно вести якомога швидше, щоб до того часу, коли стіна почне валитися, глибина рову сягала щонайменше п'яти або шести ліктів. Рів повинен з обох кінців замикатися казематом. Якщо ж стіна протримається так довго, що ти встигнеш викопати рів і облаштувати

каземати, то частина фортеці, яку обстрілюють, буде сильнішою за всі інші, бо насипаний вал замінить внутрішні рови, про які ми вже говорили.

Якщо ж стіна слабка і у тебе не вистачить часу на ці роботи, то треба проявити всю свою мужність і відбити напад усіма силами і засобами.

Цей спосіб споруди валу був застосований пізанцями при облозі їх вашими військами, і він вдався завдяки моці стін, які затримали напад, і глинистому ґрунту, надзвичайно зручному для устрою валів і перешкод. Якби не ці переваги, пізанці, безсумнівно, зазнали б поразки. Тому завжди краще зробити всі ці роботи заздалегідь і викопати внутрішній рів по всьому колу міста, бо, коли вал споруджено, можна очікувати ворога у повному спокої. Стародавні часто брали міста підкопами, причому діяли двояко: вони або вели підземний хід і проникали через нього в місто, як це було при взятті Вей, або підривали стіни, щоб у потрібну хвилину їх обрушити. Другий спосіб дуже уживаний в наш час, і завдяки йому з'ясувалося, що фортеці, побудовані на висотах, слабкіші за інші; їх легше підрити, а якщо покласти в підкоп порох, який миттєво запалюється, то не тільки стіни злетять у повітря, але розкриються гори і всі укріплення розсиплються на частини.

Проти цього можна боротися облаштуванням фортеці на рівнині і спорудженням настільки

глибокого окружного рову, щоб ворог при всякій спробі прорити його далі натрапляв на підземні води, які одні тільки й небезпечні для цих підкопів. Якщо все ж доводиться боронити фортецю, розташовану на висоті, то єдиний засіб — це вирити в місті безліч глибоких колодязів, які стануть ніби виходами з ворожого підкопу. Інший спосіб боротьби — це зустрічний підкоп, якщо тільки ти знаєш, як його направити; цим шляхом дуже легко зупинити роботи противника, але вся складність у тому, щоб їх відкрити, особливо коли маєш справу з досвідченим ворогом.

Найстрашніше для обложеного — це напад зненацька під час відпочинку війська, наприклад після відбитого нападу, перед зміною вартових, тобто на світанку або у сутінках, і особливо під час їжі. Безліч фортець було взято саме такими атаками, і, навпаки, ті, хто брав у облогу не раз бували розбитими цими раптовими вилазками гарнізону. Тому тут потрібна з обох боків невсипуща пильність, причому частина військ завжди має бути озброєною. Зокрема треба сказати, що оборона фортеці або табору дуже ускладнюється необхідністю роздроблювати війська. Адже ворог може за своїм бажанням нападати єдиною масою з будь-якого боку. Тому ти маєш захищатися уздовж всієї лінії облоги, і, в той час як ворог кидає на тебе всі свої сили, ти можеш протиставити йому лише

частину своїх.

Обложений може бути абсолютно знищеним, а для того, хто тримає облогу найгірше — це тільки відбитий напад. Такий стан змушував багатьох полководців, обложених в таборі або у фортеці, робити відчайдушну вилазку і вступати в рішучий бій, який давав їм перемогу, незважаючи на чисельну перевагу ворога. Так вчинили Марцелл в Ноле і Цезар в Галлії. Обложений в таборі величезними полчищами галлів, він зрозумів, що, залишаючись в укріпленнях, він загине, оскільки повинен буде розділити свої сили і не зможе, ховаючись за живоплотом, обрушитися на ворога. Тому він відкрив один з виходів табору, зібрав в цьому місці все військо і кинувся на галлів з такою люттю і силою, що здобув повну перемогу.

Твердість духу обложених багато разів страшила їхнього противника і змушувала його сумніватися в успіху. Під час війни між Помпеєм і Цезарем, коли військо Цезаря сильно страждало від голоду, Помпею доставили шматок хліба, яким харчувалися солдати Цезаря. Хліб цей складався з трави, і Помпей заборонив показувати його війську, щоб воно не так злякалося, побачивши, з яким противником йому доводиться боротися. Найбільша честь римлян у війні з Ганнібалом — це їхня дивовижна твердість, бо в найтяжчу пору, коли щастя начебто остаточно їм зрадило, вони жодного

разу не просили миру і не проявили жодної слабкості. Навпаки, коли Ганнібал стояв майже біля воріт Риму, поля, на яких був розбитий його табір, продавалися за вищою ціною, ніж в мирний час. Римляни взагалі переслідували свою мету з такою непохитністю, що заради захисту Риму навіть не захотіли зняти облогу Капуї, обложеної ними в той самий час, коли ворог погрожував їхній столиці.

Багато з того, про що я вам сказав, ви могли б, звичайно, дізнатися самі. Однак я зробив це навмисно, щоб краще визначити всю перевагу пропонованих мною військових установ і принести певну користь тим (якщо такі знайдуться), хто не міг, подібно до вас, брати участь в нашій бесіді. Все сказане мною можна висловити в кількох загальних правилах, які треба твердо собі засвоїти.

Ось ці правила.

— Все, що корисне ворогу, шкідливе тобі, і все, що корисне тобі, шкідливе ворогу. Той, хто на війні більш пильно стежить за ворогом, ретельніше навчає і тренує своє військо, піддається меншій небезпеці і може більше сподіватися на перемогу.

— Ніколи не веди війська в бій, поки ти не вселив їм впевненості в собі і не переконався, що вони цілком облаштовані і не бояться ворога. Ніколи не починай бою, якщо ти не знаєш, що війська вірять в перемогу.

— Краще розтрощити ворога голодом, ніж

залізом, бо перемога набагато більше дається щастям, ніж мужністю.

— Кращий задум — це той, який прихований від ворога, поки ти його не виконав.

— Умій на війні розпізнати слушну нагоду і вчасно за неї вхопитися. Це мистецтво корисніше всякого іншого.

— Природа рідко народжує сміливців. Вони у великій кількості створюються працею і навчанням.

— Дисципліна на війні важливіша за стрімкість.

— Якщо частина ворожих солдатів перейде до тебе і буде вірно служити, це завжди для тебе великий успіх. Втікачі більше послаблюють ворога, ніж убиті, хоча ім'я перебіжчика підозріла новим друзям і ненависна старим.

— Вишукуючи війська в бойовий порядок, краще залишити за першою лінією сильний резерв, ніж розкидати солдатів і розтягувати фронт.

— Важко перемогти того, хто добре знає свої сили і сили ворога. Хоробрість солдатів важливіша за їхню чисельність, але вигідна позиція буває іноді кориснішою за хоробрість. Будь-яка несподіванка лякає військо, до всього звичного і поступового воно байдуже; тому привчай своє військо до нового ворога і ознайом його з ним дрібними сутичками раніше, ніж вести солдатів в рішучу битву.

— Хто в безладді переслідує розбитого

ворога, прагне тільки до того, щоб з переможця перетворитися на переможеного.

— Хто не дбає про продовольство військ, буде переможений, не оголюючи меча.

— Ретельно вибирай місце бою, залежно від того, покладаєшся ти на свою кінноту більше, ніж на піхоту, або навпаки.

— Якщо ти хочеш дізнатися, чи не забрався вдень у табір шпигун, накажи всім розійтися по наметах.

— Умій змінювати рішення, якщо ти помічаєш, що воно розгадане противником.

— Радься з багатьма про те, що треба зробити; повідомляй тільки обраним про те, що вже вирішено.

— Стримуй солдатів під час миру страхом і покаранням; вирушаючи на війну, надихай їх надією і нагородою.

— Хороший полководець ніколи не зважиться на бій, якщо його не змушує необхідність або привабливий випадок.

— Подбай про те, щоб ворог не знав, в якому порядку твої війська будуть збудовані в бою; якими б не були твої розпорядження, перша лінія повинна мати можливість відступити крізь другу і третю.

— Чи не змінюй під час бою первісного призначення бойових частин, якщо не хочеш розладнати військо.

— З несподіваним боротися важко, з усім передбаченим наперед — легко.

— Люди, зброя, гроші і хліб — ось життєва сила війни. З цих чотирьох умов найважливіші перші два, бо з людьми і зброєю завжди можна дістати гроші і хліб, але з одним хлібом і грошима ти не дістанеш ні людей, ні зброї.

— Обеззброєний багач — нагорода бідного солдата.

— Привчай своїх воїнів зневажати зніжене життя і багате вбрання.

Такими є основи війни, з якими я хотів вас познайомити. Знаю, що можна було б сказати ще багато, хоча б про пристрій античних військ, їхній одяг і навчання, і додати ще цілий ряд подробиць, але я не вважав за потрібне про них говорити, тому що ви можете дізнатися про все це самі, а головне — тому, що моєю метою зовсім не була розповідь про устрій війська в Стародавньому світі, а пояснення того, як воно може і повинно бути облаштоване в наш час, щоб придбати ту силу, якої у нього зараз немає. Тому я і говорив про установи давнини лише в тій мірі, в якій вони, по-моєму, обов'язково мають бути відновлені тепер.

Знаю також, що варто було б більше сказати про кінноту і розглянути морську війну, бо воєнна міць охоплює однаково морську й сухопутну силу, піхоту і кавалерію. Про морську справу я говорити

не наважуюся, тому що абсолютно її не знаю, — слово тут належить генуезцям і венеціанцям, які ретельно її вивчили і творили в минулому великі справи. Щодо кінноти я обмежуся вже сказаним, бо ці війська, як я вам говорив, не так зіпсовані, як всі інші. При гарній піхоті — життєвій основі всякого війська — неминуче буде хороша і кіннота. Можу дати її організатору тільки дві корисні поради, які допоможуть збільшити в країні кількість коней: треба вирощувати в своєму окрузі хороші породи і привчити підданих торгувати лошатами, подібно до того як ви торгуєте у себе телятами і мулами. Щоб забезпечити продавцеві покупця, я дозволив би тримати мула тільки тим, у кого є кінь; таким чином, всякий, бажаючий їздити верхи, мимоволі повинен буде її купити. Нарешті, я дозволив би одягатися в шовк тільки власникам коней. Я чув, що один з нині живих князів встановив у себе такий порядок і в найкоротший час створив в своїх володіннях зразкову кінноту. В іншому пошлюся на сьогоднішню бесіду і на все, що у нас робиться.

Ви, можливо, хочете знати, які якості повинен мати великий полководець? Відповім на це питання дуже коротко, бо мислю собі великого полководця тільки як таку людину, яка змогла б здійснити все, про що ми сьогодні говорили. Однак цього, звичайно, мало, якщо він у своїй справі не творець, бо без дару винахідливості в жодній галузі ще не

було великих людей. Винахідливість, звичайно, почесна в усіх справах, але у військовій вона приносить велику славу.

Адже ми знаємо, що навіть не дуже хитрі вигадки вихваляються істориками. Вони, наприклад, звеличують Олександра Великого за те, як він зумів приховати виступ війська з табору. Відомо, що він наказав замість трубного сигналу підняти шолом на спис. Вихваляють його і за те, що він на початку бою велів солдатам стати на ліве коліно, щоб краще витримати натиск ворога. Це не тільки дало Олександрю перемогу, але принесло йому таку славу, що всі пам'ятники, споруджені на його честь, зображують його в цьому положенні. Однак час кінчати нашу бесіду, і я хочу повернутися до того, з чого почав, щоб не бути, як це у вас заведено, покараним так, як ті, хто безповоротно полишають країну.

Ви, Козімо, пам'ятається, говорили мені, що не розумієте, як це я, захоплений шанувальник старовини і критик тих, хто не слідує їй в найважливіших справах, разом з тим ніколи не наслідував її у військовому мистецтві, якому присвячене моє життя. Я відповів, що всякий, хто замислив яку-небудь справу, повинен спочатку до неї підготуватися, щоб могли здійснити її, коли випаде нагода. Тепер ви довго мене слухали і можете судити самі, чи знайшов би я в собі сили

створити військо на стародавніх засадах чи ні. Ви тепер знаєте, скільки часу я розмірковував про це, і можете, звичайно, собі уявити, яким велике є моє бажання їх здійснити.

Неважко відповісти і на інше питання — чи міг я тут що-небудь зробити і чи видавалася для цього слухна нагода. Однак, щоб переконати вас остаточно і цілком перед вами виправдатися, я перерахую вам всі наявні можливості і, до речі, назву, як і обіцяв, всі труднощі подібного перетворення в даний час. З усіх людських установ найлегше відновити на античних засадах військові установи, але це під силу тільки таким князям, володіння яких досить великі, щоб виставити власне військо в 15 000- 20 000 новобранців. З іншого боку, для государя, який не має таких переваг, це найважче з усіх можливих перетворень.

Щоб пояснити свою думку, маю нагадати, що полководці здобувають славу двома різними шляхами. Одні, маючи в своєму розпорядженні здавна добре навчені і цілком упорядковані війська, здійснювали з їх допомогою великі справи. Такими були, головним чином, римські полководці й інші, які керували над такими військами, в яких треба було тільки підтримувати порядок і розумно ними розпоряджатися. Іншим шляхом йшли ті, кому треба було не тільки здолати ворога, але ще задовго до зустрічі з ним створити і облаштувати свої сили

заново. Вони, безсумнівно, заслуговують більшої похвали, ніж ті, хто здійснював блискучі подвиги, командуючи старими і досвідченими військами. Ось такими були Пелопід і Епамінонд, Тулл Гостілій, Філіп Македонський, батько Олександра, Кір, цар персів, римлянин Семпроній Грах.

Всі вони повинні були спочатку утворити своє військо і тільки після цього могли починати війну. Задум їхній вдався частково по їхній мудрості, почасти тому, що вони мали у своєму розпорядженні достатню кількість людей, яких можна було закликати під прапори. Ніхто з цих чоловіків, якими б видатними вони не були, не могли б нічого зробити, якби їм довелось діяти в чужій країні, серед розбещених людей, що не мають поняття про те, що значить чесно коритися. В Італії недостатньо бути хорошим керівником готового війська, треба спочатку вміти його створити, а потім навчитися ним керувати. Це можливо тільки для князів з великими володіннями і численним населенням. Я до їх числа не належу, бо завжди командував і можу командувати тільки чужими військами і людьми, залежними від інших, а не від мене.

Надаю вам вирішити, чи можливі в цьому середовищі які-небудь задумані мною поліпшення. Чи можу я змусити нинішніх солдатів носити іншу, більш важку зброю, крім триденного запасу

продовольства і кирки? Як змушу я їх рити окопи або кожен день навчатися впродовж кількох годин на повному озброєнні, щоб зробити з них справжніх воїнів, придатних для великої війни? Як можу я відучити їх від гри, розпусти, богохульства і щоденних неподобств? Чи можна підкорити цих людей такій дисципліні і виховати в них таке відчуття покори і пошани, щоб вони, як ті древні солдати, про яких ми постійно читаємо в істориків, не насмілювалися чіпати яблуні, які ростуть в середині табору? Чи можу я обіцяти їм щось таке, що вселить їм повагу до мене, любов або страх, якщо після закінчення війни ми всі розійдемося в різні боки?

Якими засобами можу я присоромити людей, що народилися і виростили без поняття честі? Чому вони повинні мене поважати, коли вони мене не знають? Якими богами і святими змушу я їх клястися — тими, яких вони шанують, або тими, яких оскверняють? Не знаю, кого вони шанують, але оскверняють вони усіх. Чи можна взагалі вірити клятвам, даним перед істотою, над якою вони знущаються? Як можуть вони, знущаючись над Богом, поважати людей? Чи мислимо взагалі відлити в якусь форму подібний матеріал? Не заперечуйте мені, посилаючись на швейцарців або на іспанців. Я згоден, що вони не кращі за італійців.

Але якщо ви згадаєте все, що я вам сказав, і порівняєте мої слова з військовими порядками тієї чи іншої армії, то ви побачите, як їм ще далеко до вершин античного світу. Швейцарці через причини, про які я говорив, — хороші солдати від природи; іспанців же створила необхідність — вони воюють в чужій країні, де їм залишається тільки перемогти або померти, тому що відступати нікуди, і не дивно, що вони стали хоробрими. Однак при всіх якостях цих військ дуже багато чого не вистачає, і перевага їх позначається найбільше в тому, що вони звикли підпускати ворога на відстань меча або піки. Навчити їх тому, чого їм бракує, не може ніхто, тим більше якщо вони не знають мови.

Повернемося, однак, до італійців, які, через нерозуміння своїх князів, не отримали справжнього військового устрою і не створили його самі, оскільки їх не змушувала до цього необхідність, що тяжіла над іспанцями; тому вони і стали посміховиськом світу. Винні в цьому, звичайно, не народи, а володарі, заслужено покарані за своє невігластво принизливої і ганебної втратою володінь. Хочете переконатися в істинності моїх слів? Подивіться, скільки воєн промайнуло над Італією з часу вторгнення Карла VIII до наших днів. Війни зазвичай виховують в людях бойовий дух і приносять їм визнання інших; в Італії, чим більше і більше жорстокою була війна, тим більше

знеславлювала вона і вождів, і солдатів. Це може пояснюватися тільки тим, що прийняті військові установи нікуди не годяться, а нових ніхто не зумів ввести.

Повірте, що відновити славу італійської зброї можна тільки на шляху, мною зазначеному, і доступно це лише найбільшим володарям, оскільки пропонуваній мною порядок здійснений тільки серед людей простих і грубих, притому корінних жителів країни, а не серед розбещених і розпущених чужинців. Жоден хороший скульптор не стане ліпити прекрасну статую зі шматка мarmуру, зіпсованого іншим, а зажадає собі ніким не займану брилу. Поки ваші італійські князі ще не зазнали на собі ударів війни, яка нагрянула з півночі, вони вважали, що правителю достатньо вміти спритно написати складене послання або хитру відповідь, відзначатися дотепністю в словах і промовах, тонко підготувати обман, прикрашати себе коштовностями і золотом, їсти і спати в особливих розкошах, бути розпусним, оббирати і пригнічувати підданих, знемагати в неробстві, роздавати військові звання за власною волею, нехтувати всякою слушною порадою і вимагати, щоб будь-яке слово князя сприймалося як вислів оракула. Ці жалюгідні люди навіть не помічали, що вони вже готові стати здобиччю першого, хто надумає на них напасти.

Ось звідки пішло те, що ми бачили в 1494 році, — увесь цей божевільний страх, раптова втеча і незбагненні поразки; адже три наймогутніших держави Італії були кілька разів пограбовані і спустошені. Але найстрашніше полягає навіть не в цьому, а в тому, що вцілілі володарі перебувають в колишній омані і живуть в такому ж розброді. Вони ніколи не подумують про приклади людей Стародавнього світу, які в своєму прагненні до влади робили самі і змушували інших робити все, про що ми сьогодні говорили, гартували своє тіло і привчали свою душу нічого не боятися.

Цезар, Олександр і всі великі люди і полководці Античності билися завжди в перших рядах, йшли пішки в повному озброєнні і якщо позбавлялися влади, то тільки разом з життям. Тому вони жили і вмирали зі славою. Їм можна частково дорікнути за надмірне владолюбство, але в них не було ніколи і тіні в'ялості, зніженості або боязкості. Якби наші князі коли-небудь прочитали їх життєпис і перейнялися їх прикладом, вони не могли б не змінити свого способу життя, а з цим, звичайно, змінилися б і долі їхніх країн.

На початку нашої розмови ви скаржилися на свою міліцію, а я стверджую, що скарги ці були б вірними тільки в тому випадку, якби ви її спочатку облаштували за моїми вказівками і переконалися б на ділі, що спроба не вдалася. Тепер, коли вона не

упорядкована і не навчена за моїми правилами, не вам скаржитися на неї, а їй на вас за те, що ви народили недоноска, а не повноцінну істоту. Венеціанці і герцог Феррарський обидва почали перетворення війська, але не зуміли це довершити; винні в цьому вони, а не їхні війська.

Я стверджую, що той італійський князь, який першим стане на мій шлях, буде володарем всієї країни. Держава його отримає значення Македонії під правлінням Філіпа, який навчився у фіванця Епамінонда мистецтву створювати військо, сприйняв його військові порядки і правила навчання солдатів і став таким сильним, що, поки Греція перебувала в неробстві і захоплювалася комедіями, він на кілька років підкорив її всю і заклав основи такої могутності, що син його міг уже стати володарем світу.

Хто нехтує цими думками, байдужий до своєї влади, якщо він князь, і до вітчизни, якщо він громадянин республіки. Я вважаю за можливе нарікати на долю, бо вона повинна була або відмовити мені в можливості пізнання таких істин, або дати мені можливості втілити їх у життя.

Тепер, коли я старий, такого випадку, звісно, більше не трапиться. Тому я і відвертий з вами, що ви молоді, займаєте високе положення і, якщо погодитеся зі мною, зможете в потрібний момент скористатися прихильністю до вас князів і бути

їхніми радниками в перетворенні військової справи. Не бійтеся і не сумнівайтеся, бо наша країна ніби народжена для воскресіння всього, що зникло, і ми бачили це на прикладі поезії, живопису та скульптури.

Вік мій вже не дозволяє плекати подібні надії, але, якби доля в минулому дала мені необхідну владу, я в найкоротший час показав би всьому світові неминущу цінність античних військових установ. Вірю, що міг би піднести свою батьківщину на висоти могутності або, принаймні, загинути без ганьби.

Алфавітний покажчик імен і географічних назв

Аквіла — головне місто провінції Абрुцціо-Ультерноре (Центральна Італія). Розташоване на річці Атерно.

Аламанні, Луїджі — флорентійський поет і письменник, який наслідував у своїй поемі *Coltivazione* «Георгікам» Вергілія. Інший носій того ж імені, його кузен, був учасником змови проти Медічі, у 1522 р. його стратили.

Альфонсо V (1383–1458) — король Неаполю і Сицилії, син Фердинанда I, короля Арагона, який успадкував престол під іменем Альфонс V. Король Неаполітанський з 1442 р., після довгої боротьби з

Рене Анжуйським.

Араслей — полководець Митридата VI, який бився в Греції проти Сулли в 87 р. н. е.

Барлетта — місто у Південній Італії, в провінції Барія, розташованій на березі Адріатичного моря. Облога Барлетти у 1502 р. знаменита барвистими епізодами, між іншим, турніром 13 італійських лицарів проти 13 французів, описаним у відомому романі Массімо д'Адзелліо «Етторе Ф'єрамоска».

Брешія — місто в Ломбардії, адміністративний центр однойменної провінції.

Буондельмонти, Занобі — флорентійський політик, друг Макіавеллі, який присвятив йому *Discorsi* разом з Козіміно Ручеллаї. Незмінний учасник співбесід в *Orti Oricellarii*. Учасник змови 1522 року проти Медічі і один з діячів перевороту 1527 р., який вдруге вигнав їх з Флоренції.

Віченца — місто Північної Італії на шляху між Міланом і Венецією. Належало венеціанцям з 1404 р.

Гай Клавдій Нерон — римський полководець, консул 207 р. до н. е., головний винуватець поразки Гасдрубала на Метаврі, описаного Лівієм у XXVII книзі його «Історії».

Гай Сульпіцій Петик — римський полководець, який п'ять разів був консулом. У 358 р. до н. е. бився проти галлів (Лівій, VII).

Делла Палла, Баттиста — друг Козіміно Ручеллаї й учасник змови 1522 р., після якої йому довелося тікати з Флоренції. Згодом був замішаний у подіях 1527–1530 рр., а після падіння Флоренції і остаточного перемоги Медічі був поміщений у в'язницю в Пізі і там отруєний. Близький друг Мікеланджело.

Джованна II — королева Неаполітанська (1371–1435). Дочка Карла III, герцога Дураццо, і сестра венгерського короля Владислава. Вона послідовно оголошувала своїми спадкоємцями Альфонса V Арагонського і Рене Анжуйського, графа Прованського. Її розпорядження про престолонаслідування відкрили гострий період франко-іспанської боротьби за Неаполь.

Йосип Флавій (37 — після 100) — римський історик I ст. н. е. Зрадив повсталим і здався римлянам під час Йудейської Війни проти Риму. Автор написаних політично проримських книг «Йудейська війна», «Йудейські старожитності» та ін.

Карманьола, Франческо (1390–1432) — кондотьєр, служив герцогу Міланському Філіппо Марії Вісконті, а потім його ворогам венеціанцям. Макіавеллі говорить тут про перемогу Карманьйоли при Арбедро 30 червня 1422 р. У 1432 р. Карманьйола страчений венеціанцями за підозрою у зраді.

Квінт Лутацій Катулл — римський консул в 102 р. до н. е.

Квінт Мінуцій Руф — римський полководець, керувавший в 197 р. н. е. над військами проти лігурійців (Ливій, XXXII).

Колонна, Фабріціо — італійський полководець. Служив французькому королю Карлу VIII, королю Неаполітанському Федеріго, Фердинанду Католику, який звів його у 1507 р. в звання великого конетабля, і, нарешті, папи Юлія II. Учасник битви при Равенні, під час якої був узятий в полон герцогом Фермерським Альфонсо д'Есте. Помер у 1520 р. в Arte de la guerra. Фабріціо Колонна виступає як проповідник і захисник теорій самого Макіавеллі.

Кордова й Агіляр, Гонсало Фернандес де (1443–1515) — знаменитий полководець Фердинанда Католика, так званий «Великий капітан», який затвердив панування Іспанії в Неаполі.

Коньякська ліга — названа іменем старовинного французького міста Коньяка, була в 1526 р. укладена проти імператора Карла V Францією, Англією, Венецією і Міланом.

Ксантипп — начальник карфагенських найманців. За описом Полібія (1, 34), переважну роль у поразці Регула грала карфагенська кіннота.

Луцій Емілій Павло — консул в 182 і 168 рр.

до н. е. — переможець македонського царя Персея у битві при Підні.

Марк Аттилій Регул — консул в 267 і 256 рр. до н. е.

Марк Ацилій Глабріон — римський полководець, який бився в 191 р. до н. е. проти Антіоха Великого, царя Сирії (Лівій, XXXVI).

Медічі, Лоренцо (1492–1519) — небіж папи Льва X, герцог Урбінський. Після реставрації в 1512 р. керував за дорученням папи Флоренцією.

Монтоне, Браччо да (1368–1424) — відомий кондотьєр XV р., родом з Перуджі. Вічний суперник Сфорца. Воював паралельно зі Сфорца в неаполітанських експедиціях, служив папі Іоанну XXIII. У 1416 р. — володар Перуджі, в 1417 р. — захисник обложеного Риму проти Сфорца, в 1423 р. — великий конетабль Неаполя. Воював на стороні Альфонса Арагонського, якого Джованна II позбавила неаполітанської спадщини, знищивши його усиновлення актом 1 червня 1423 р. Смертельно поранений під стінами Аквіли 3 червня 1424 р.

Д'Обіньї, Роберт Стюарт — полководець Карла VIII і Людовіка XII. Після походу Карла VIII привів у Францію залишки французьких військ. При Людовіку XII бився в Мілані і Неаполі. У 1513 р. — маршал Франції. Помер в 1544 р.

Публій Вентідій Басс — римський

полководець, воювавший за дорученням Антонія проти парфян в 39 р. до н. е.

Персей (212–166 до н. е.) — останній цар Македонії.

Публій Корнелій Сципійон — батько Сципіона Африканського, консул в 218 р. до н. е., розбитий Ганнібалом при Тічино, загинув в боях проти карфагенян в Іспанії. Та сама доля спіткала і його брата, Гнея Корнелія Сципіона, який командував після нього розбитими римськими військами. Загибель Сципіонів відноситься, ймовірно, до 211 р. до н. е. (Лівій, XXIV).

Равенна — місто в Північній Італії, біля якого 11 квітня 1512 р. розігрався відомий бій між французами і об'єднаними папськими та іспанськими військами. Перемога французів залишилася безплідною внаслідок загибелі в бою французького головнокомандувача Гастона де Фуа, герцога Немурського, і виступи проти них швейцарців.

Ручеллаї, Бернардо (1449–1514) — дід Козіміно, відомий флорентійський діяч, родич Лоренцо Медічі і після смерті його головний покровитель Флорентійської академії. Творець знаменитих садів, в яких і відбувається дія даного твору Макіавеллі.

Ручеллаї, Бернардо (1495–1520), прийняв ім'я свого батька Козімо і прозваний Козіміно, —

рано померлий флорентійський меценат і любитель літератури, друг Макіавеллі. Макіавеллі присвятив йому свої «Discorsi». Власник знаменитих садів Ручеллаї (Orti Oricellarii), центру філософських і літературних бесід флорентійської молоді. Однак сади Ручеллаї зіграли у Флоренції роль не тільки літературного і філософського салону, але і політичної організації. У 1512 році тут готувалася змова проти республіканського уряду Содеріні. У 1522 р., вже після смерті Козіміно, тут же зав'язувалися перші нитки змови проти Медічі.

Сервій Туллій — за традицією шостий римський цар (578–534 до н. е.). Макіавеллі, строго слідуючи за Лівієм, природно, приписує йому так звану сервіанську реформу, яка встановила поділ народу на класи і поклала основу давньоримському військовому ладу. Не маючи ніякої можливості вдаватися тут до аналізу цієї проблеми, зазначимо лише, що сучасні дослідження відносять виникнення сервіанського ладу ні до VI, а до III–II ст. до н. е.

Строцці, Лоренцо — флорентійський політичний діяч і письменник, автор біографій видатних діячів роду Строцці. Близький друг Макіавеллі, який представив при дворі Медічі автора Discorsi, звільненого з усіх посад після медічійської реставрації 1512 р. Рід Строцці брав активну участь у політичному житті Флоренції з

кінця XIII ст., але особливо гучну популярність здобув у кінці XIV — початку XV ст. Строцці були традиційними супротивниками Медічі, їх вигнали з поверненням Козімо Медічі в 1434 р. У подальшому їхня лінія поведінки змінюється. В особі самого Лоренцо і його брата, знаменитого флорентійського діяча Філіппо Строцці Молодшого (1488–1538), одруженого на Клариче Медічі, здійснюється зближення двох будинків, але двоїста політика Філіппо приводить його від дружби з герцогом Алессандро Медічі (1510–1537) до участі в антимедічійському перевороті 1527 року, а потім до збройної боротьби проти наступника Алессандро, Козімо I, яка завершилася для Строцці полоном і смертю у в'язниці.

Строцці, Філіппо (1426–1491) — так званий Філіппе Строцці Старший, один з найбагатших посполанів Флоренції. Почав будівництво знаменитого Палаццо Строцці.

Сфорца, Катарина — вдова тирана Форлі Джироламо Риаріо, вбитого змовниками в 1488 р., прославилася дворазовим захистом фортеці Форлі: вперше — від вбивць свого чоловіка в 1488 р. і вдруге — проти Цезаря Борджа в 1499 р. Пізніше вийшла заміж за Джованні Медічі (майбутній папа Лев X). Їх сином був знаменитий кондотсьєр Джованні делле Банді Нере Медічі.

Сфорца, Муціо Аттендоло (1369–1424) —

славнозвісний кондотьєр XV ст., родоначальник династії, який походив, очевидно, з селян Романії. Почав свою кар'єру близько 1409 року під час неаполітанських воєн пап. Головнокомандувач військами королеви Неаполітанської, Джованні II, запроторений до в'язниці її чоловіком Жаком Бурбоном і знову звільнений королевою, він стає у 1417 р. великим конетаблем Неаполя. У 1420 переходить на службу до папи Мартіна V і воює вже проти Неаполя. Потонув при переправі через річку Пескару.

Сфорца, Франческо (1401–1466) — знаменитий кондотьєр, з 1450 р. герцог Міланський, син Муціо Аттендоло. Під час воєн Флоренції з герцогом Міланським, Філіппо Марією Вісконті, Сфорца служив флорентійцям, але вів вельми обережну політику по відношенню до Вісконті, який намагався перетягнути його на свій бік перспективою шлюбу зі своєю дочкою, Бьянкою Вісконті. Шлюб відбувся в 1441 р. Макіавеллі має на увазі поведінку Сфорца після смерті герцога Філіппо Вісконті, коли Мілан оголосив себе республікою і покликав Сфорца як республіканського полководця. Розбивши венеційські війська, які загрожували Мілану, Сфорца несподівано повернув проти Мілана, обложив місто і змусив голодом його здати. Безвихідь становища змусила міланців визнати його

герцогом. Основи зовнішньої політики Сфорца — союз із Флоренцією й орієнтація на Францію.

Тигран Великий — цар Вірменський (121-56 до н. е.).

Тит Дидий — римський полководець, консул у 98 р. до н. е.

Торшона — місто в Ломбардії (Північна Італія), в провінції Алессандрія.

Турма — основна римська кавалерійська одиниця, аналогічна до ескадрону (Полібій, VI, 25).

Фердинанд Католик (1452–1516) — король Кастилії, Арагона, Сицилії і Неаполя. Царював з 1479 р.

Чериньйола — місто Південної Італії в провінції Фоджа. 28 квітня 1503 р. Тут відбулась битва між іспанцями під командуванням Гонсало де Кордови і французькою армією герцога Немурського, яка закінчилась повною поразкою французів.

Copyright © 2020
StrelBooks – Strelbyskyy Multimedia Publishing, Ltd
www.strelbooks.com

ANDRONUM®
<https://andronum.com/>

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed, or transmitted, in any form or by any means, including photocopying, recording, or other electronic or mechanical methods, without prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

For information about permission to reproduce selections from this book, write to
vl@strelbooks.com
or **publishing@andronum.com.ua**

Copyright © 2020
StrelBooks – Strelbyskyy Multimedia Publishing, Ltd
www.strelbooks.com

ANDRONUM®
<https://andronum.com/>

Все права защищены. Никакая часть этой публикации не может быть воспроизведена, распространена или передана в любой форме или любыми средствами, включая фотокопирование, запись или другие электронные или механические методы, без предварительного письменного разрешения издателя, за исключением случаев ограниченного цитирования и для некоторых других некоммерческих целей, разрешенных законом об авторских правах.

Чтобы получить информацию о разрешении воспроизведения этой публикации, пишите на адрес:
vl@strelbooks.com
или **publishing@andronum.com.ua**